

H. A. JAMOLXONOV

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI

I

Kirish. Fonetika va fonologiya. Orfoepiya. Grafika va orfografiya.
Leksikologiya va frazeologiya. Leksikografiya.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlari talabalari uchun darslik
sifatida tavsiya etgan.

ANNOTATSIYA

«Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligi o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangandir. U shu yo'nalish dasturiga mos ravishda yozildi.

Qo'llanma «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining «Kirish», «Fonetika va fonologiya», «Grafika va orfografiya», «Orfoepiya», «Leksikologiya va frazeologiya», «Leksikografiya» bo'limlarini o'z ichiga olgan.

Har bir bo'lim bayonida o'zbek tilshunosligining ,xususan, fonologiya, grafika,orfografiya, leksikologiya va semasiologiya kabi sohalarining so'nggi yutuqlaridan,shuningdek,jahon va rus tilshunosligidagi muhim ma'lumotlardan unumli foydalanildi.

Qo'llanma Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy Kengashining 2002-yil 26-dekabrda 6-sonli qarori bilan nashrga tavsifa qilingan.

Taqrizchilar: SHAMSIDDINOV HAKIMJON, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti professori, filologiya fanlari doktori.
RASULOV RAVSHANXO'JA, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

Mas'ul maharrir:

Muharrir:

Shartli qisqartmalar

A. N.- A. Navoiy

A. Rahm.- A. Rahmat

A. Q.- A. Qahhor

A. Qod.- A.Qodiriy

ar.- arabcha

V. Sa'd.- Vosit Sa'dulla

DLT.- Devonu lug'otit turk

J.A.- J. Abdullaxonov

J.Sh.- Jumaniyoz Sharipov

Z.Sh.- Z. Sharofiddinov

M. Ism.- M. Ismoiliy

M.Os.- M.Osim

M.Sh.- M. Shayxzoda

Mirm.- Mirmuhsin

Muq.- Muqimiy

Mo'g'g.- mo'g'ulcha

O. -Oybek.

O.Yo.- Odil Yoqubov

O.Q.- Olim Qo'chqorbekov

P.T.- Parda Tursun

S.Ahm.- Said Ahmad

S. Z.- Saida Zunnunova

S.N.- Said Nazir

snq.- sanoq sonlar

sug'd.- sug'dcha

sft.- sifat

T.M.- Tohir Malik

turk.- turkcha

turkm.- turkmancha

Uyg'.- Uyg'un

f.-t. – forscha-tojikcha

Sh.- Shuhrat

Sh.R.- Sharof Rashidov

O'.H.- O'tkir Hoshimov

O'TIL.- O'zbek tilining

izohli lug'ati

Q.M.- Quddus Muhammadiy.

qirg'g.- qirg'izcha

qoz.- qozoqcha

qoraq.- qoraqalpoqcha

P.Q.- Pirimqul Qodirov
r.-b.- ruscha-baynalmilal
R.F.- Rahmat Fayziy
Rud.- Rudakiy
S. A.- S. Ayniy
S. An.- S. Anorboyev

G'.G'.- G'afur G'ulom
H.Deh.-Hisrav Dehlaviy
H.N.- Hakim Nazir
H.O.- Hamid Olimjon
H.Sh.- Husayn Shams
Hab.-Habibiy
KIRISH

"Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining ob'yekti, maqsadi va vazifalari

Adabiyotlar: 3[41-46], 10[3-8], 26[4-5],27[3-11].

1-§. Kursning ob'yekti - hozirgi o'zbek adabiy tili, uning o'zbek milliy tili tarkibidagi o'rni.

Kursning maqsadi - talabalarni "til strukturasi–norma (me'yor)-uzus" masalalariga, adabiy til va milliy til, adabiy til va dialektlar, adabiy til va jargon-argolar, adabiy til va funksional stillar (vazifaviy uslublar) munosabatiga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarga tayangan holda ularga hozirgi o'zbek adabiy tilining strukturaviy, mazmuniy va vazifaviy xususiyatlari, og'zaki va yozma shakllari haqida ma'lumot berish.

Kursning vazifalari: a) sohaga oid adabiyotlar ustida ishlash, asosiy tushunchalar, terminlar va nazariy umumlashmalar bilan tanishish; b) til ierarxiyasidagi fonetik-fonologik, leksik, semantik va grammatik sathlarga mansub birliklarning adabiy til uchun me'yor (norma) bo'lgan va me'yor bo'lmagan belgi-xususiyatlarini qiyosan o'rganish, tahlil qilish, bu sohadagi munozarali nuqtalarni aniqlash; d) hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki (lingvistik) va tashqi (ekstralingvistik) omillar haqida talabalarga ma'lumot berish, ularda hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

2-§. Hozirgi o'zbek adabiy tili o'zbek milliy tilining oliy formasi-ishlov berilgan, me'yorlashtirilgan, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo'lgan barqaror shaklidir. Demak, u milliy tilga zid qo'yilmaydi, undan boshqa tizim ham emas, balki shu milliy tilning yuqoriroq bosqichi, tartibga solingan bosh ko'rinishi, xolos.

Dialekt – umumxalq tilining ma'lum etnik guruhga mansub ko'rinishi. Sheva – mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo'lgan, bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oluvchi kichik bir qismi, guruhi (125,130). Dialekt va shevalar adabiy tilning shakllanishida ishtirok etadi, ammo adabiy tildan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: a) adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiydir, dialekt va shevalar esa millat tarkibidagi etnik guruhlarining har biri uchun alohida-alohida bo'ladi, bir-biridan fonetik, leksik, grammatik jihatdan farqlanadi; b)adabiy tilning yozma shakli mavjud: u ma'lum me'yorlarga bo'ysundirilgan yozuv sistemasiga asoslanadi. Dialekt va shevalar uchun alohida adabiy-orfografik yozuv yo'q; d) adabiy

tilning qo'llanishi hududiy (territorial) jihatdan chegaralanmaydi, dialekt va shevalarning qo'llanishi esa bu jihatdan chegaralangandir; e) adabiy tilda davlat ishlari - xalq ta'limi, matbuot, radio-televideniye, ilm-fan, ma'muriy-idoraviy hujjatlashtirish ishlari olib boriladi; qonun, farmon va qarorlar shu tilda e'lon qilinadi. Dialekt va shevalar bu funksiyada qo'llanmaydi.

Jargon va argolar - ma'lum ijtimoiy guruhlarga, masalan, o'g'rilarga, sportchilarga yoki talabalarga xizmat qiladigan yasama til. Bunday "til" elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Funksional stillar - tilning vazifaviy uslublari. Bunday uslublar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplaydi. Chunonchi:

1) rasmiy ish uslubi. Bu uslub ma'muriy-idoraviy hujjatlar tilini qoliplaydi; 2) ilmiy uslub--ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi; 3)publisistik uslub-- ommabop asarlar, ma'ruzalar tilini qoliplaydi; 4) so'zlashuv uslubi. Bu uslubning ikki xil ko'rinishi mavjud: a) adabiy so'zlashuv uslubi; b) oddiy (jonli) so'zlashuv uslubi; 5) badiiy uslub. Bu uslub badiiy asar tilini va badiiy nutqni qoliplaydi.

Adabiy til bilan funksional uslublar o'rtasidagi munosabatlar quyidagicha: rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub adabiy til me'yorlariga tayanadi, demak, adabiy tilga zid qo'yilmaydi; so'zlashuv uslubining "a" ko'rinishi ham shunday: unda dialektizm, jargonizm va vulgarizmlar qatnashmaydi; so'zlashuv uslubining "b" ko'rinishi esa nutqning maxsus tayyorgarliksiz bo'lishi, erkin muomalaga asoslanishi bilan xarakterlanadi.(«Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi» mavzusiga qarang.)

Adabiy tilga munosabat jihatdan badiiy uslub alohida baholanadi: u, odatda, badiiy asar tilini belgilaydi, badiiy asar tilida esa adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish hollari ko'p uchraydi: obraz va personajlar nutqini tipiklashtirish zarurati shuni taqozo qiladi. Quyidagi misollarga e'tibor beraylik:

1. Asadbek molodes! Visshiy klass!- dedi u.-Aniq topibdi. Endi u bilan xazillashib bo'lmaydi. (T.M.)

2. U qizi²ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi... (T.M.)

3. Akamullo, akamullo, sizni yo'qloshopti, idoraga yo'qloshopti.

-Nima gap?

-Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan...Qaytib kelmopti... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti...

-Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi!(J.A.)

Birinchi misoldagi nutqiy parchada grammatik-sintaktik varvarizm ("Asadbek molodes!", "Visshiy klass"), ikkinchi gapda vulgarizm ("qizg'ar"), uchinchi misoldagi dialogda esa o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalarining soo'zlari ("akamullo" "bacha", "duxtor", so'g'in" kabi leksik dialektizmlar), shu shevaga xos grammatik formalar ("yo'qloshopti", "kelmopti" kabi grammatik dialektizmlar), aka so'zining ako shaklidagi dialektal ko'rinishi (leksik-fonetik dialektizm) qo'llangan. Bunday qo'llanishlar adabiy til uchun me'yor emas, albatta, ammo ular badiiy uslub talabiga ko'ra ishlatilgan, natijada badiiy asarning g'oyaviy-estetik jihatlarini ta'sirli, ishonarli qilib ifodalashga erishilgan.

3-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari bor, shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi.

1. Adabiy tilning og'zaki shakli to'g'ri talaffuz me'yorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning moddiy-material asosini fizik-akustik birliklar (nutq tovushlari, urg'u, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp) tashkil etadi; uning tarixiy ildizlari xalq og'zaki ijodi namunalarida - dostonlar, qo'shiqlar, maqollar, hikmatli so'zlar, topishmoqlar, ertaklar negizida rivojlanib, og'izdan-og'izga o'tib kelgan, shu jarayonda uning hozirgi milliy adabiy tilga xos yagona talaffuz me'yorlari shakllangan. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki shakli ko'proq adabiy so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham muhim rol o'ynaydi.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli, avvalo, yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini (grafemalarni, orfogrammalarni) ko'rish va o'qishga asoslanadi. Yozuv sistemasi, ma'lumki, grafika, orfografiya va punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topadi, demak, uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil qiladi.

Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publitsistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham ko'zga tashlanadi.

4-§. **Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar ikki xildir:**

1. Lingvistik (lisoniy) omillar. Bularga muayyan tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlari - fonemalar tizimi, lug'at boyligi, morfema tiplari, so'z yasash modellari, grammatik qurilishi, leksik, grammatik birliklarning semantik va funksional xususiyatlari, ular o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilovchi qoida-qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti, birinchi navbatda, ana shularga tayanadi.

2. Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar. Bularga tildan tashqarida mavjud bo'lgan faktorlar kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy aloqalar, ilm-fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his-tuyg'ulari, til va yozuvga oid qonun va farmonlar shular jumlasidandir. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ma'naviy hayotida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi: bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni boshlandi, milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning yangi shakllari yuzaga keldi. Bularning barchasi o'zbek tili

leksikasiga ham ta'sir o'tkazdi: sobiq ittifoqdagi davlat tuzumiga xos ayrim tushuncha nomlari (*partkom, raykom, obkom, sovxoz, oblast* kabi so'zlar) iste'moldan chiqib, o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy qatlamiga o'tib qoldi, ularning o'rnida hozirgi mustaqil O'zbekiston hayoti taqozo qilgan yangi so'z va atamalar (*kollej, litsey, gimnaziya, litsenziya, reyting, test, marketing, minimarket, investitsiya, biznes* kabilar) paydo bo'ldi, *hokim, hokimiyat, viloyat, tuman* kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzumga xos yangi ma'no qirralari yuzaga keldi, natijada bunday so'zlar eski qatlamdan zamonaviy qatlamga o'tib qoldi.

Keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa anglashiladiki, milliy tilning, shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar birga qatnashadi, ularning biri ikkinchisiga sharoit yaratadi, har ikkalasi bir butun mexanizm sifatida xizmat qiladi; til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari shuni taqozo qiladi.

5-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining davlat tili mavqeidagi o'rni. Hozirgi o'zbek adabiy tilida, yuqorida aytib o'tilganidek, davlat ishlari olib boriladi. O'zbekistonning davlat tili deyilganda ham ko'proq darajada o'zbek adabiy tili nazarda tutilgan, binobarin, adabiy til davlat tomonidan himoyalangandir. Bunday himoya quyidagi hujjatlar bilan kafolatlangan:

1. O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi qonuni (o'n birinchi chaqiriq O'zbekiston Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1989-yil 21- oktabrda qabul qilingan).

2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (4-modda).

3. «Davlat tili haqida» gi qonunning yangi tahriri, 1995-yil 21-dekabr.

Tekshirish savollari

1. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursi nimani o'rganadi?
2. Kurs oldiga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan?
3. Nima uchun adabiy til milliy tilning oliy formasi sanaladi? Belgilari?
4. Adabiy til bilan dialekt, sheva va funksional stillar o'rtasidagi munosabatlar va tafovutlar nimadan iborat?
5. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari qanday farqlanadi?
6. Til taraqqiyotini belgilovchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni qanday tushunasiz?
7. Adabiy tilning vazifa doirasi?
8. O'zbek tilining davlat tili maqomi qanday hujjatlar bilan kafolatlangan?

Tayanch tushunchalar

Kursning ob'yekti - hozirgi o'zbek adabiy tili.

Kursning maqsadi - talabalarni adabiy tilga oid nazariy va amaliy bilimlar bilan tanishtirish.

Kursning vazifalari – talabalarga hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki va tashqi omillar haqida

ma'lumot berish, ularda hozirgi o'zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko'nikmalarini shakllantirish.

Adabiy til - milliy tilning ishlov berilgan, me'yorlashtirilgan oliy formasi.

Sistema - har biri alohida mustaqil (avtonom)bo'lgan murakkab mexanizmlar (fonemalar tizimi, morfemalar tizimi, leksik birliklar tizimi, sintaktik konstruksiyalar tizimi) o'rtasidagi aloqadorlikdan tarkib topgan makrotizim.

Struktura - bir butun tizim (makrotizim) tarkibidagi mikrotizimlar, ular o'rtasidagi aloqalar mexanizmi.

Norma (me'yor) - adabiy tilga va adabiy nutqqa xos barqaror belgi-xususiyatlar. Ular ijtimoiy til amaliyotida tanlab olinadi va mustahkamlanadi.

Lingvistik omillar - til strukturasi va sistemasiga mansub bo'lgan, shu tizim qoida-qonuniyatlaridan kelib chiqadigan omillar: fonemalarning funksional xususiyatlari, morfema tiplari, leksik va grammatik tizimlar xususiyatidan kelib chiqadigan faktorlar. Ular lisoniy omillar deb ham yuritiladi.

Ekstralingvistik omillar - tildan boshqa sistemalarga oid faktorlar (nolisoniy omillar). Ular til taraqqiyotiga tashqaridan (til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari jarayonida) ta'sir o'tkazadi.

Uzus -- leksema, frazema, so'z shakli va sintaktik konstruksiyalarning til egalari tomonidan qabul etilgan qo'llanishi.

Til -- fonetik, leksik va grammatik vositalar o'rtasidagi aloqa-munosabatlardan tarkib topgan barqaror tizim (sistema).

Nutq -- til vositalari ishtirokida fikr ifodalash jarayoni.

Ierarxiya -- til tizimida quyidan yuqoriga qarab bosqichma- bosqich joylashgan sathlar (yaruslar) yig'indisi: fonetik-fonologik sath (quyi yarus), morfemik sath, leksik sath (yuqori yaruslar), grammatik sath (yanada yuqoriroq yarus) kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari

Adabiyotlar: 3[12-26,41-46,161-164], 10[8-16], 17[21-23], 18[5-59],28 [3-174].

6-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining, ma'lumki, bir qator tarixiy ildizlari bor: a) eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr); b) qadimgi turkiy til (VII-XI asrlar); d) eski turkiy til (XI-XIII asrlar); e) eski o'zbek adabiy tili (XIV-XIX asrlar); f) yangi o'zbek adabiy tili (XIX asrning oxiri – XX asrning boshlari). O'zbek tili ana shu tarixiy ildizlardan o'sib chiqib, XX asrning 30-yillarida hozirgi o'zbek adabiy til shakliga kirgan¹.

Turkologiyada va o'zbek tilshunosligida o'zbek tili tarixini boshqacharoq davrlashtirish holatlari ham uchraydi (qarang: 17, 21-23).

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ko'zdan kechirish qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan lisoniy taraqqiyot dinamikasini kuzatish, hozirgi o'zbek adabiy tilining qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridan farqlarini aniqlash imkonini beradi. Bunday farqlarning paydo bo'lishi, odatda, ikki

---

¹ Bu haqda qarang: Абдурахмонов Г, Шукуров Ш. Узбек тилининг тарихий грамматикаси.- Т: "Укитувчи", 1973, 17-26-б.

omilga asoslanadi: 1) muayyan tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga—tilning o'zidagi sistemaviy va strukturaviy hodisalar munosabatiga; 2) ikki yoki undan ortiq tillar o'rtasidagi kontaktga (interstrat munosabatiga). O'zbek tili taraqqiyotida eng qadimgi turkiy til va qadimgi turkiy til substrat (asos til) vazifasini, arab, tojik-fors va rus tillari esa superstrat (ustama til) vazifasini o'tagan. Substrat va superstrat tillar o'rtasidagi aloqa odatda bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (ko'p tillilik) sharoitida yuzaga keladi va tillar substratsiyasi deb ataladi: turkiy-arab, turkiy-fors, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-rus ikki tilliliklari sharoitida asos til bilan ustama tillar o'rtasida bog'langan aloqalar ana shunday substratsiyalar sanaladi. Ayni shu omillar (ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan birga) qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda til strukturasi qator o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Buni til sathlari va tizimlari bo'yicha keltirilgan quyidagi ma'lumotlardan anglab olsa bo'ladi:

1. Tilning fonetik-fonologik sathida: a) qadimgi turkiy til vokalizmida 8 unli bo'lgan(a, ы, o, u - orqa qator, yo'g'on unlilar; ə, i, e, y - old qator , ingichka unlilar); b) eski turkiy til va eski o'zbek tillarida ham shu 8 unli saqlangan, ammo eski o'zbek tilida old qator lablanmagan e unlisi hisobiga vokalizm tizimi 9 unli iborat bo'lgan; d) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlarning yo'g'onlik-ingichkalik ziddiyati (opozitsiyasi) bo'lgan: i-ы, ə-a, y-u, e-o kabi; e) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilar miqdori 6 taga tushib qolgan (i,e,a,u,o'). Bu tizimda yo'g'onlik-ingichkalik opozitsiyasi yo'q, ayrim tovushlarning sifat belgilari ham o'zgargan. Masalan, orqa qator, lablanmagan a o'rnida kuchsiz lablangan o ( ) unlisi paydo bo'lgan. Qiyos qiling: *ata-ota, at-ot* kabi; f) qadimgi turkiy til konsonantizmida b,m,p,v,s,z,t,d,n,l,r,ch,sh,y,q(k),g'(g), ʁ undoshlari bo'lgan, bu undoshlarning ko'pchiligi palatal (ingichka yoki yumshoq) va velyar (qalin) variantlarga ega edi; g) eski o'zbek adabiy tilida undoshlar 24 taga yetgan (b,m,p,v,f,s,z,t,d,n,l,r,ch,sh,j,j(dj),y,q,k,g',g,η,x,h).Konsonantizm tarkibida undoshlar miqdorining ortishi o'sha davrdagi o'zbek-arab va o'zbek-fors ikki tilliligi (bilingvizm) ta'sirida, shuningdek, ayrim undoshlarning divergensiyasi (bir fonemaning ikki fonemaga ajralishi) natijasida sodir bo'lgan; h) hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmida yuqoridagi 24 undoshning barchasi bor. Ayrim tilshunoslarning (masalan, prof. A. Abduazizovning) fikricha, rus tilidan o'zlashgan so'zlarda uchraydigan qorishoq "ts" ham o'zbek tili undosh fonemalari qatoridan o'rin olgan deb qaralishi kerak.² Yuqoridagi ma'lumotlar tahlilidan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida f,x,h,j,j(dj) undoshlari bo'lmagan. Ular eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tili davrida turli lisoniy (lingvistik) va nolisoniy(ekstralingvistik) omillar ta'sirida paydo bo'lgan; b) qadimgi turkiy tilda q va k undoshlari bir fonemaning nutqdagi ikki ko'rinishi -- ottenkalari bo'lgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikki mustaqil fonemaga aylangan; g' va g undoshlari rivojida ham ayni shu jarayon (divergensiya) bo'lganligini - "g" ning "g'" va "g" ga parchalanganligini ko'ramiz.

2. Nutq tovushlarining pozitsion va sintagmatik xususiyatlaridagi o'zgarishlar:

a) qadimgi turkiy tilda r,l,v,g'(g), z,d,η undoshlari so'z boshida qo'llanmagan. Eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu tovushlar ("η" dan boshqalari) so'z boshida ham ishlatiladi; b) m undoshi qadimda so'z boshidagi "b" ning varianti

² Qarang: Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Т.: "Ўқитувчи", 1992, 19-20-б.

sifatida qo'llangan, BEN – «men» (105, 94), MEN – «men» (105,340), Biñ – «ming» (105, 101), Miñ – «ming» (105, 344) kabi; so'z o'rtasida va oxirida esa mustaqil fonema bo'lgan: Qabaq – «g'ovog'» (105, 399) – Qamaq – «butun», «barcha», «to'la» (105, 414); TAM – «devor» (105, 523), «uy» (107, 3-t., 151) – TAB – «Top» (105, 525). Uning mustaqil fonema sifatida so'z boshida qo'llanishi eski o'zbek tilida bir qadar uchrab turadi, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa uning so'z boshida qo'llanishi ancha keng tarqalgan; d) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlar so'z boshida qatorlashib kelmagan. Bu xususiyat eski o'zbek tilida ham saqlangan, ammo hozirgi o'zbek adabiy tilida esa undoshlarning so'z yoki bo'g'in boshida qatorlashib kelishi me'yoriy holatga aylangan; bu hodisa o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga xos (*brom, professor, shkaf, traktor, trolleybus, tramvay* kabi); e) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi juda kam uchraydi: *qirq, alp* ("mergan ovchi"), *art* ("yelka") kabi. Eski o'zbek tilida undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi bir oz ko'paygan (fors-tojik va arab tillaridan so'z o'zlashtirish hisobiga): *do'st* (forscha o'zlashma), *hamd* (arabcha o'zlashma: "maqto'v"), *g'isht* (tojikcha o'zlashma), *go'sht* (tojikcha o'zlashma) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bo'g'in yoki so'z oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi rus tili orqali o'zlashgan so'zlar hisobiga ancha ko'paygan: *boks, kodeks, kort, iks* kabi; f) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida so'z oxirida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi (geminatsiya) bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ikkita bir xil undoshning so'z oxirida qavatlanishi uchrab turadi: *gramm, klass, vatt, ball* kabi ruscha-baynalmilal o'zlashmalar buning dalilidir; g) qadimgi turkiy tilda so'zning birinchi bo'g'inidan keyingi bo'g'inlari faqat undosh bilan boshlangan: *o-na, o-ta, og'a, i-ni, bo-la* kabi. Bu hol so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon kela olmasligiga sabab bo'lgan. Eski o'zbek tilida arab tili o'zlashmalarining paydo bo'lishi bu qonuniyatga chek qo'ygan: *saodat, oila, maorif, soat, foiz, mutolaa* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ruscha-baynalmilal leksik o'zlashmalar hisobiga bu hodisa yanada kengaygan: *biologiya, zoologiya, geometriya, geografiya* kabi.

3. Singarmonizm: 1) qadimgi turkiy til va eski o'zbek tilida singarmonizm (so'z tarkibidagi o'zak va qo'shimchalarda unlilarning uyg'unlashuvi) mavjud bo'lgan. Qiyos qiling: *keldyk* ("kel" dagi "e" - old qator, ingichka unli + "-dyk" dagi "y" ham old qator, ingichka unli) va *barduk* ("bar" dagi "a" - orqa qator, yo'g'on unli + "-duk" dagi "u" ham orqa qator yo'g'on unli). Bu misollardagi unlilar til garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan. *Kelip* va *kørYp* so'z shakllarining birinchisida ("kel+ip" da) o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablanmagan, ikkinchisida ("kør+yp" da) esa o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablangandir. Demak, ikkinchi misolda unlilar lab garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan; 2) hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm o'z mavqeini ancha yo'qotgan. Qiyos qiling: *koñlyñyz* (eski o'zbek tilida) – *ko'nglingiz* (hozirgi o'zbek adabiy tilda), *kørÿp* (eski o'zbek tilida) – *ko'rib* (hozirgi o'zbek adabiy tilida) kabi.

Izoh: singarmonizm qonuniyati hozirgi paytda qipchoq va o'g'uz dialektlariga mansub o'zbek shevalarida saqlangan: *olgan* (adabiy tilda)-*alg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *borgan* (adabiy tilda) – *barg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kelgan* (adabiy tilda)-*kelgän* (qipchoq lahjasi shevalarida), *o'ttiz* (adabiy tilda) – *ottuz* (qipchoq lahjasi shevalarida), *uyimga* (adabiy tilda) - *YyYmæ* (o'g'iz lahjasi shevalarida) kabi.

4. Tilning lug'at boyligida: 1) qadimgi turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari bo'lmagan. Eski turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari qo'llana boshlagan, eski o'zbek tilida bunday o'zlashmalar ancha ko'paygan: *gul, gavhar, guruch, go'r* (fors-tojik so'zlari), *madrasa, oila, fikr, firoq, hosil* (arabcha so'zlar). Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday o'zlashma so'zlarning ayrimlari eskirgan (masalan, *muvalldulhamuza, handasa, tarh* kabilar), ularning o'rnida bir qator ruscha o'zlashma termin va atamalar paydo bo'lgan (*kislorod, geometriya, avtobus, tramvay* va b.lar); 2) qadimgi turkiy tildagi ayrim so'zlarning eski o'zbek tilida tojikcha sinonimlari paydo bo'lgan: *chechak* (turkiy)- *gul* (tojikcha), *yog'och, yig'och* (turkiy) - *daraxt* (tojikcha), *oltin* (turkiy)- *tilla* (tojikcha), *buloq* (o'zbekcha)-*chashma* (tojikcha), *qirov* (o'zbekcha)-*shabnam* (tojikcha) kabi; 3) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida qisqartma so'zlar (abbreviaturalar) bo'lmagan. Hozirgi o'zbek tilida bunday qisqartmalar anchagina bor: BMT, TDPU, SamDU kabi. Keyingi yillarda o'zbek tili leksikasida IIB (Ichki ishlar bo'limi), IIBB (Ichki ishlar bo'limi boshqarmasi), IIV (Ichki ishlar vazirligi), DAN (Davlat avtoinspeksiya nazorati), O'zMU (O'zbekiston Milliy universiteti), BuxDU (Buxoro Davlat universiteti), QarMII (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti) kabi yangi qisqartma nomlar ham paydo bo'ldi; 4) o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, mustaqil O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ma'rifiy islohotlar o'zbek tili leksikasida yana bir qator yangi so'zlarning yuzaga kelishiga yoki ayrim eskirgan so'zlarning qayta tiklanishiga sabab bo'lmoqda: *supermarket, fermer, aksiyador, vazirlik, nozir, devonxona, ta'til* kabilar shular jumlasidandir; 5) rus tili va rus yozuvi ta'sirida yuzaga kelgan *tok* ("elektor toki") va *tok* ("uzum toki") kabi omograflar, *to'rt* ("miqdor son") va *tort* ("konditer mahsuloti") kabi omofonlar ham ko'proq hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasiga xosdir.

5. Tilning grammatik qurilishida: 1) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil so'z turkumlari bo'lgan. Bunday mustaqil so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida yordamchi so'zlar – ko'makchilar, bog'lovchilar va yuklamalar bo'lgan. Bunday turkumlarga xos so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham mavjud; 3) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida undovlar va modal so'zlar bo'lgan. Ular hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 4) qadimgi turkiy tilda ham, eski o'zbek tilida ham har bir so'z turkumining o'ziga xos grammatik kategoriyalari (otlarda-egalik, kelishik, son; sifatlarda- daraja; fe'llarda - shaxs-son, mayl, nisbat, zamon va b.lar) bo'lgan. Bu xususiyatlar hozirgi o'zbek adabiy tiliga ham xos. Biroq, hozirgi o'zbek adabiy tilida qadimgi turkiy va eski o'zbek tillaridan farq qiladigan yangi jihatlar ham uchraydi: 1) hozirgi o'zbek adabiy tilida morfemalar qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridagiga nisbatan miqdoran ko'p va mazmunan boydir. Masalan: qadimgi turkiy tilda o'zakdan oldin qo'shiluvchi affiks morfemalar (prefikslar) bo'lmagan. Bu tipdagi morfemalar eski o'zbek tilida va hozirgi o'zbek adabiy tilida uchraydi: *bebosh, bevosita, bamosita (bilvosita), noo'rin, sersuv, sergap* kabi; b) eski o'zbek adabiy tilida "-ov", "-ev", "-ova", "-eva", "-ovna", "-evna", "-ovich", "-evich" kabi familiya va otchestvo yasovchi qo'shimchalar bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday qo'shimchalar bor; d) eski o'zbek adabiy tilida "-lar" affiksi ko'plikni (*odamlar, qishloqlar* kabi), birgalikni (*Karimlar kelishdi*), ma'no kuchaytirilishini (*suvlar oqib*

yoʻtibdi), chama yoki taxminni (*qirq yillar boʻldi* kabi) ifodalagan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa "-lar" affiksining soʻzlarni terminlashtirish funksiyasi ham paydo boʻlgan: *qirqquloqsimonlar, sutemizuvchilar...* kabi; 2) qadimgi turkiy va eski oʻzbek adabiy tillarida singlarmonizm mavjud boʻlganligidan koʻpchilik morfemalarning yoʻgʻon va ingichka turlari saqlangan: "-мыз" va "-miz" (*baramыз va kelamiz* kabi), "-gan" va "-gʻon" (*kelgan va borgʻon*), "-чы" va "-chi" (*yogʻчы "azani boshqaruvchi"* va bədzich- "*naqqosh*" kabi). Hozirgi oʻzbek adabiy tilida esa ulardan faqat bittasi standart forma sifatida saqlangan (*boramiz, kelamiz, borgan, kelgan, qoʻriqchi va ishchi* kabi), "-lyq" va "-lik" haqida ham shu fikrni aytish mumkin; 3) eski oʻzbek adabiy tilidagi baʼzi affikslar hozirgi oʻzbek adabiy tilida qoʻllanmaydi. Masalan, "-vul" affiksi eski oʻzbek adabiy tilida *qorovul, yasovul* kabi soʻzlarni yasagan, hozir esa bu affiks soʻz yasash xususiyatini yoʻqotgan; 4) qadimgi turkiy tilda bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, vosita kelishigi ("n", "-ы", "-in", "-yn", "-un", "-on", "-ən"), joʻnalish kelishigi, oʻrin-payt kelishigi, chiqish kelishigi boʻlgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida shulardan bittasi - vosita kelishigi yoʻq. U qadimgi turkiy tilda "bilan" koʻmakchisi funksiyasiga teng boʻlgan: masalan, *tilin soʻzlap, qolqaqyn eshidip* ("tili bilan soʻzlab, qulogʻi bilan eshitib...") kabi.

7-§. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining dialektal asoslari. Oʻzbek tili bir qator shevalarni oʻz ichiga oladi, bunday shevalar etnolingvistik nuqtai nazardan uchta katta lahjaga - qarluq, qipchoq va oʻgʻuz lahjalariga birlashtiriladi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining tarkib topishida ana shu uchta lahja shevalarining ishtirok etganligi tabiiy bir holdir, ammo ulardan qaysi biri adabiy tilga koʻproq darajada asos boʻlganligi masalasida tilshunoslar orasida yakdillik yoʻq. Koʻpchilik manbalarda hozirgi oʻzbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida qarluq lahjasi, xususan, uning Toshkent-Fargʻona tipidagi shahar shevalari ishtirok etganligi koʻrsatiladi³. Ammo ayrim tilshunoslar (masalan, prof.X. Doniyorov, dotsent B. Toʻychiboyev) adabiy tilning tayanch dialekti masalasiga boshqacharoq yondashdilar: ularning fikricha, hozirgi oʻzbek adabiy tilining tarkib topishida qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham faol qatnashgan, shunga koʻra adabiy til meʼyorlariga oid ayrim masalalar (xususan, vokalizm tizimi, alifbo tuzilishi) qayta koʻrilishi kerak. Bu mualliflarning taʼkidlashicha, hozirgi oʻzbek adabiy tili vokalizmida 6 ta emas, 8-9 ta unli fonema bor, ular i/ы, ə/a, y/u, ə/o kabi kontrast juftliklarni hosil qiladi⁴.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilining grammatik qurilishida otning joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishiklaridagi shakllari Toshkent-Fargʻona gruppasi shevalariga asoslanadi: "-ga"(j.k), "-da"(oʻ-p.k) va "-dan"(ch.k) kabi. Boshqa shevalarda otning bu kelishiklaridagi shakllari quyidagicha boʻladi: Samarqand shevasida "-ga" formanti joʻnalish va oʻrin-payt kelishiklari maʼnosini ifodalaydi: *Buxoroga ketopti* ("Buxoroga"-otning joʻnalish kelishigidagi shakli), *Buxoroga oʻqopti* ("Buxoroga"—otning oʻrin-payt kelishigidagi shakli) kabi. Oʻgʻuz lahjasi shevalarida "-ga" oʻrnida "-gʻa" (qurvaqagʻa),

³ Bu haqda qarang: Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек тили диалектологияси –Тошкент: "Ўқитувчи", 1978, 43- бет. Абдурахмонов Ф., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти.- Тошкент: "Ўзбекистон", 2002, 44-бет.

⁴ Bu haqda qarang Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком.- Ташкент: "Фан", 1975, с.224-225. Его же: Восточно-кыпчакские (джекающие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. – АДД, Ташкент, 1977, с 46-47. Яна қаранг: Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари- Тошкент: "Ўқитувчи" ,1996, 174-б.

"-yə" (tangyə), "-nə" (ərkinə), "-na(уанына),"-ə" (yyimə) formantlari ishlatiladi. Bunday har xillik tushum va qaratqich kelishiklarida ham mavjud: "-ni"/"-ны", "-ning"/"-ның" (qipchoq lahjasi shevalarida), "-ning"/"-ing","-ның"/"-ың" (Iqon, Qorabuloq, Hazorasp shevalarida), "-ni"/"-ti"/"-pi"/"-yi"/"-mi" (Toshkent shevasida) kabi. Bunday ko'p variantlilik adabiy tilga ko'chirilmagan.

Shuni ham aytish kerakki, ko'pchilik shevalarda tushum va qaratqich kelishiklari deyarli farqlanmaydi. Shuning uchun ham kelishiklar soni Toshkent, Farg'ona, Xeva-Urganch shevalarida-5ta, Qarshi shevasida 4 tadir. Qipchoq lahjasining j-lovchi shevalarida, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining Iqon-Qorabuloq dialektida esa ularning soni 6 taga etadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining 6 kelishikli tizimga asoslanishida ana shu lahjalarning morfologik xususiyati hisobga olingan.

8-§. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining bo'limlari:

1.Fonetika va fonologiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik sathiga oid tizimlar (vokalizm, konsonantizm), segment va supersegment birliklar (fonema, bo'g'in, urg'u, intonatsiya, fraza, takt), prosodik elementlar (temp, tembr, ritm, melodika, pauza va b.lar), ularning til va nutqdagi roli haqida fikr yuritiladi.

2.Grafika va orfografiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimlari (kirillcha va lotincha o'zbek yozuvlari), ularning asosiy komponentlari va belgilari, orfografiya prinsiplari va qoidalari xususida bahs yuritiladi.

3.Orfoepiya. Bu bo'limda o'zbek tilining to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari, ularni belgilovchi omillar haqida ma'lumot beriladi.

4.Leksikologiya va frazeologiya. Bu bo'limlarda o'zbek tilining lug'at boyligi, uning rivojlanish qonuniyatlari, lug'aviy birliklarning qatlamlanishi, turlari, leksik-semantik va tematik guruhlari, leksema va frazemalarning semantik tarkibi, qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

5.Leksikografiya. Bu bo'limda lug'atchilik, lug'at tiplari va turlari, lug'atlarning tuzilish prinsiplari, lug'at maqolalarining sxemalari, lug'atlarning amaliy ahamiyati xususida bahs yuritiladi.

6.Morfemika. Bu bo'limda so'z yoki so'zning grammatik shakllari tarkibidagi ma'noli qismlar – morfemalar xususida, morfemalarning funksional-semantik, strukturaviy va pozitsion tavsifi haqida ma'lumot beriladi.

7.So'z yasalishi. Bu bo'limda o'zbek tilining so'z yasash usullari, ularning so'z turkumlari bo'yicha tavsifi, tarixiy va hozirgi so'z yasalishi kabi masalalar yoritiladi.

8.Morfologiya. Bu bo'lim grammatikaning bir qismi bo'lib, unda grammatik ma'no va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik asosida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, so'zlarni turkumlarga birlashtirish prinsiplari, har bir so'z turkumining ma'no turlari, morfologik belgilari, gapdagi funksional xarakteristikasi haqida fikr yuritiladi.

9.Sintaksis. Bu bo'lim grammatikaning ikkinchi qismi bo'lib, unda so'z birikmalari va gap turlari, so'zlarning grammatik munosabatga kirishish yo'llari o'rganiladi.

10.Punktuatsiya. Bu bo'limda yozuv sistemasining uchinchi komponenti(birinchi komponenti--grafika, ikkinchi komponenti-orfografiya) xususida ma'lumot beriladi. U sintaksis bilan parallel ravishda o'rganiladi, chunki tinish belgilarining qo'llanishi, asosan, gap ichida va nutqda namoyon bo'ladi.

Tekshirish savollari

- 1.Hozirgi o'zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo'lgan?
- 2.Bunday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo'lishning amaliy ahamiyati nimada?
- 3.Qadimgi turkiy til vokalizmi qanday unilardan tarkib topgan?
- 4.Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillari vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?
- 5.Vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?
- 6.Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yo'g'onlik-ingichkalik belgisiga ko'ra kontrast juftliklarni hosil qiladimi?
- 7.Qadimgi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski o'zbek adabiy tili konsonantizmi-chi?
- 8.Hozirgi o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy farqlari nimada?
- 9.Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan tarixiy taraqqiyot jarayonida fonemalarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlarida qanday o'zgarishlar yuz bergan?
- 10.Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz? Hozirgi o'zbek adabiy tilida singlarmonizm bormi? Shevalarda-chi?
- 11.Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda tilning leksik sathida (lug'at boyligida) qanday o'zgarishlar bo'lgan?
- 12.Tilning grammatik qurilishida bo'lgan o'zgarishlar haqida nimalarni bilasiz?
- 13.Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor?
- 14.O'zbek tili shevalari qanday lahjalarga birlashadi?
- 15."Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining qanday bo'limlari bor?

Tayanch tushunchalar

Fonetik-fonologik sath - til ierarxiasining tovush tizimidan iborat quyi pog'onasi (quyi yarusi): nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang va b.lar.

Leksik sath - til ierarxiasining lug'at boyligidan iborat yuqori pog'onasi: so'zlar, iboralar, ularning turli qatlamlari.

Grammatik sath - til ierarxiasining morfologik va sintaktik birliklardan iborat eng yuqori pog'onasi: so'z turkumlari, grammatik ma'no va grammatik shakllar, so'z birikmalari va gap, ularning turlari va konstruksiya modellari.

Vokalizm - unli fonemalar tizimi.

Konsonantizm - undosh fonemalar tizimi.

Divergensiya - til strukturasiidagi o'zgarishlar ta'sirida bir fonemaning ikki fonemaga bo'linishi. Mas."k"ning "k"va "q"ga ajralishi.

Konvergensiya - tarixiy taraqqiyot natijasida ikki fonemaning bir fonema holiga kelishi: qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida alohida-alohida fonemalar bo'lgan "θ" va "o" unilari shu qonuniyat asosida hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta "o" fonemasiga birlashgan.

Pozitsion xususiyatlar - nutq tovushlarining soʻz tarkibidagi oʻrni (unlining urgʻuli yoki urgʻusiz boʻgʻinda, undosh tovushning kuchli yoki kuchsiz pozitsiyada boʻlishi), shu omil taʼsirida yuz beradigan hodisalar.

Sintagmatik xususiyat – soʻz yoki boʻgʻin tarkibida tovushlarning zanjirsimon joylashuvi, birin-ketin kelishi, gorizontal chiziq boʻylab joylashuvidan kelib chiqadigan xususiyatlar.

Singarmonizm – soʻzning asosi va affiks tarkibidagi unlilarning oʻzaro uygʻunlashuvi, garmoniyasi.

Sheva – muayyan tilning oʻziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega boʻlgan eng kichik qismi.

Lahja - fonetik, leksik va grammatik umumiylik asosida birlashgan shevalar yigʻindisi. U dialekt nomi bilan ham ataladi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

Fonetika

9-§. Fonetikaning ob'yekti tilning tovush tomoni, fonetik qurilishidir. Tilning tovush tomoni nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang (intonatsiya, melodika) kabi birliklarni o'z ichiga oladi.

10-§. Fonetikaning maqsadi fonetik birliklarning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va lingvistik-funksional asoslarini o'rganish, ularning til mexanizmidagi rolini aniqlashdan iborat. Bunday maqsad uning quyidagi vazifalarini belgilaydi: a) tovush, urg'u, melodika kabi birliklarning yuzaga kelish qonuniyatlarini o'rganish; b) talabalarni yuqoridagi qonuniyatlar va shu qonuniyatlarga oid ilmiy-nazariy fikrlar bilan tanishtirish; d) adabiy tilning fonetik-fonologik tizimiga oid munozarali masalalarni aniqlash, ularga munosabat bildirish; e) talabalarda fonetik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish; f) talabalarga shu sohada ishlagan fonetist-fonologlar haqida qisqacha ma'lumot berish.

11-§. Fonetik birliklarning turlari. Har qanday tilning fonetik birliklari dastlab ikki guruhga—segment va supersegment birliklarga bo'linadi: a) segment birliklarga nutq tovushlari va bo'g'in kiradi. Bunday birliklar so'z yoki morfemalar tarkibida birin-ketin keladi, yotiq (gorizontal) yo'nalishda bir-biriga ulanib, zanjirsimon tarzda joylashadi. Masalan: kitob so'zidagi 5ta tovush (k,i,t,o,b) va ikkita bo'g'in(ki-tob) segment birliklar, demak, shu so'z tarkibidagi qismlar sanaladi; b) supersegment birliklarga urg'u, ohang, melodika, pauzalar kiradi. Bunday birliklar so'zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit aloqador bo'lib, ularni so'z, gap yoki nutqdan ajratilgan holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ularni ustama hodisa (M.Mirtojiyev) deb nomlash hollari ham uchraydi.

12-§. Fonetik birliklarning tildagi vazifalari:

1)shakllantiruvchi vazifa (ruscha: obrazuyushaya funktsiya). Bunda fonetik birliklarning so'z yoki morfemalar tarkibida yoxud gap va nutq tuzilishida qurilish materiali sifatida ishtirok etishi nazarda tutiladi. Chunonchi, paxta so'zining tarkib topishida 5ta tovush (p,a,x,t,a), ikkita bo'g'in (pax-ta) va bitta so'z urg'usi (paxta) "qurilish materiali" vazifasida qatnashgan, bu birliklarning shu tartibda joylashtirilishidan paxta so'zining tovush qiyofasi - fonetik so'z shakllangan. Ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklar esa gap qurilishida yoxud nutqning tarkib topishida ustama hodisa sifatida qatnashadi: darak, so'roq va buyruq gaplarning o'ziga xos intonatsiyalari, she'riy misralardagi ohang tovlanishlari bunga misol bo'ladi;

2) tanituvchi vazifa (ruscha: opoznavatel'naya funktsiya). Bunda fonetik so'z tarkibidagi fonetik birliklarning shu so'zni va uning ma'nosini "tanib olish" va "eslab

qolish" uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi: soʻz va uning maʼnosi (yoxud morfema va uning maʼnosi) shu soʻzning (yoki morfemaning) fonetik qobigʻi tufayligina inson xotirasida doimiy yashaydi. Masalan, inson paxta soʻzini (fonetik soʻzni) eshitganda yoki oʻqiganda, uning xotirasida "gʻoʻza oʻsimligining oq tolali yumshoq mahsuli", taxta soʻzini eshitganda yoki oʻqiganda esa "gʻoʻladan uzunasiga tilib olingan yassi yogʻoch boʻlagi" esga keladi, bu hol har bir soʻzning fonetik qobigʻi bilan shu soʻzning mazmun planidagi maʼnolar oʻrtasida doimiy aloqa borligidan (shakl va mazmun birligidan) dalolat beradi. Koʻpchilik soʻzlarning fonetik tarkibi oʻzaro farqli boʻlishini hisobga olsak, bunday farqlar soʻz maʼnolarini tafovutlash uchun xizmat qilishi ham maʼlum boʻladi: "qishloq"ni "pishloq"dan, "gʻoʻza"ni "koʻza"dan, "uy"ni "kuy"dan farqlash imkoni yaratiladi. Demak, soʻz va grammatik formalar oʻzining tovush materiyasi tufayligina nutqda maʼlum ahamiyat kasb etadi. Tovushgina soʻz yoki soʻz shaklini eshituvchi uchun borliq tusiga kiritadi. (Bu haqda darslikning "Fonologiya" boʻlimida toʻlaroq maʼlumot beriladi).

Fonetika fanining turlari

13-§.1. Umumiy fonetika Fonetikaning bu turi barcha tillarning tovush tomoni uchun umumiy boʻlgan qonuniyatlar va hodisalar bilan tanishtiradi. Masalan, barcha tillarda fonetik birliklarning fizik-akustik tabiati, anatomik-fiziologik (biologik) asosi va lingvistik-funksional jihatlari bor; barcha tillarda nutq tovushlari fonema tiplariga birlashadi, barcha tillarda fonemalar fonologik oppozitsiyalar (zidlanishlar) va korrelatsiyalarni yuzaga keltiradi, shular orqali fonologik sistemalar shakllanadi. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatiga xos boʻlgan bunday nazariy masalalarni koʻrish umumiy fonetika predmeti sanaladi.

Oʻzbek tilshunosligida umumiy fonetikaga oid maʼlumotlar «Узбекский язык» (V.V.Reshetov, 1959), «Umumiy tilshunoslik» (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979), «Umumiy tilshunoslik» (Usmonov S., 1972) kabi asarlarda berilgan.

2. Xususiy fonetika. Fonetikaning bu turi konkret bir tilning fonetik tizimi haqida maʼlumot beradi: oʻzbek tili fonetikasi, rus tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi.

Xususiy fonetika ayrim olingan bir tilning fonetik tizimini oʻrganishda umumiy fonetika xulosalariga, shuningdek, fonetikaning boshqa turlarida toʻplangan tajribalarga tayanadi.

Uning quyidagi ikki turi bor:

a) tavsifiy fonetika. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar statik holatda (shu tilning oldingi tarixiy taraqqiyoti bilan bogʻlanmay) oʻrganiladi. Xususan, "Hozirgi oʻzbek adabiy tili fonetikasi" ham aslida

tavsifiy fonetikadir, chunki unda o'zbek tilining fonetik tizimi, bu tizimda mavjud bo'lgan fonetik faktlar (unli va undosh tovushlarning miqdor va sifat belgilari, tasnifi, urg'u, bo'g'in va hokazolar) hozirgi o'zbek tilida qanday bo'lsa, shundayligicha (tarixiy jarayon va faktlarga bog'lanmay) o'rganiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tavsifiy fonetikasi "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursi bo'yicha nashr etilgan ko'pchilik darsliklarda, shuningdek, "Узбекский язык" (Reshetov V.V., 1959-y.), "Основной фонетики и грамматики узбекского языка" (Reshetov V.V., 1965-y.), "Общая характеристика особенностей узбекского вокализма" (Reshetov V. V., 1949-y.), "Фонетическая система узбекского литературного языка" ADD(A. Mahmudov, 1980-y.), "Hozirgi o'zbek adabiy tili" dan metodik ko'rsatmalar va konspektiv kurs: fonetika, orfoepiya, grafika va orfografiya (Tursunova T., Jamolxonov H., 1981-y.), "O'zbek tili fonetikasi" (Mirtojdiyev M.M., 1991-y., 1-nashri; 1998-y., 2-nashri), «O'zbek tili»(S.Otamirzayeva, M.Yusupova, 2002-y.), "Hozirgi o'zbek adabiy tili". O'quv qo'llanmasi, 1-qism. (Jamolxonov H., 2004-y.) kabi ishlarda hamda "Сочетание гласных и согласных в современном узбекском литературном языке" (A.Ishayev., 1985), "Редукция гласных в узбекском языке: типы, функция, программирование" (S.Atamirzayeva, X. Yuldasheva, Dj. Mamatov, 1985) kabi maqolalarda bayon etilgan;

b) tarixiy fonetika. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar shu tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganiladi, shu asosda muayyan tilning fonetik- fonologik tizimida yuz bergan tarixiy o'zgarishlar (divergensiya, konvergensiya faktlari, fonologik tizimdagi eskirish va yangilanish jarayonlari) aniqlanadi. Shunga ko'ra u *diaxron fonetika* deb ham yuritiladi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining tarixiy fonetikasiga oid ma'lumotlar V.V. Reshetov, F.Abdullayev, G'.Abdurahmonov, A. Rustamov, E. Fozilov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov, S. Ashirboyev, H. Ne'matov, Q.Sodiqov, B.To'ychiboyev kabi tilshunoslarning ishlarida berilgan: "Qadimgi turkiy til" (Abdurahmonov G'. , Rustamov.A., 1982-y.), "Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Наваи", ADD (Rustamov A., 1966-y.), "Некоторые вопросы исторической фонетики узбекского языка" (A. Rustamov, 1985), "К истории утраты сингармонизма в узбекском языке" (F. Abdullayev, 1985), "Фонетические и морфологические особенности языка "Хибатул хакаик", АКД (Mahmudov Q., 1964-y.), "Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asari haqida" (Mahmudov Q., 1972-y.), "Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili" (Fozilov.E., 1969-y.), "XIV asr Xorazm yodnomalari" (Fozilov E, 1973-y.), "Qutbning "Xusrav va Shirin" dostoni va o'zbek adabiy tili" (Ashirboyev S., 1997-y.), "O'zbek tili tarixiy fonetikasi" (Ne'matov H., 1992-y.), "O'zbek tili tarixiy fonetikasi" (To'ychiboyev B., 1990-y.), "O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari" (To'ychiboyev.B., 1996-y.), «XI-XV asr uyg'ur yozuvli turkiy yodgorliklarning grafik-fonetik xususiyatlari» (Q.Sodiqov. Dokt. Dissertatsiyasi, 1992), "O'zbek adabiy tili tarixi" (Muxtorov. A., Sanaqulov U., 1995-y.), "Алишер Наваи как основоположник узбекского литературного языка" (А.К. Borovkov, 1946.), "А tovushining XV asrdagi sifat xususiyatlari haqida" (E. Umarov., 1982), "XV asr o'zbek tili unlilari haqida" (E. Umarov, 1982), "Грамматика староузбекского языка" (А.М. Щербак, 1962) kabi ishlar shular jumlasidandir.

3. Qiyosiy fonetika. Fonetikaning bu turi qardosh tillarning (masalan, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa turkiy tillarning) fonetik tizimidagi umumiy va xususiy jihatlarni aniqlash imkonini beradi: "Сравнительная фонетика тюркских языков" (А.М. Щербак, 1970), "Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков" (В.А.Серебrennikov, N.Z.Gadjiyeva, 1986) kabi ishlar shular jumlasidandir. O'zbek tilshunosligida noqardosh tillarning, xususan, o'zbek va rus tillarining fonetik tizimlarini qiyosiy o'rganishga ham alohida e'tibor berilmoqda: "Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком" (Polivanov E.D., 1933-у.), "Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетикой узбекского языка" (Kissen I.A., 1952-у.), "Курс сопоставительной грамматики русского и узбекского языков" (Kissen I.A., 1966, 1969, 1971, 1979-yillar), "Сопоставление фонетических явлений русского и узбекского языков в речевом потоке", АКД (Asfandiyarov I.U., 1968-у.), "O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi" (Azizov O, Safayev A, Jamolxonov H, 1986-у.) kabi ishlar buning dalili.

O'zbek va rus tillari fonetikasini qiyosan o'rganish rus maktablarida o'zbek tilini, o'zbek maktablarida esa rus tilini o'qitish uslubiyatini takomillashtirish nuqtai nazaridan, shuningdek, o'zbek-rus bilingvizmi (ikki tilliligi) masalalarini, bunday bilingvizmning har ikkala til strukturasi va sistemasiga ta'sirini aniqlash pozitsiyasidan foydalidir.

4. Eksperimental (instrumental) fonetika. Fonetikaning bu turida nutq tovushlarining fizik-akustik va artikulyatsion jihatlari maxsus asboblari (pnevmoqraf, ossilograf, fonograf, spektrograf va boshqalar) yordamida tadqiq qilinadi, shu asosda tovushlarning sifat va miqdor belgilari (balandligi, kuchi, tembri, spektri, cho'ziqlik darajasi), ularning artikulyatsiyasi (hosil bo'lish o'rni, usuli) aniqlanadi. Bunday tadqiqot natijalaridan fonetik birliklarning fonologik jihatlari tavsiflashda foydalaniladi.

O'zbek tilshunosligida eksperimental fonetikaning rivojlantirilishida Mahmudov Ahmadjon va Otamirzayeva Sora kabi fonetistlarning xizmati katta. Bu tilshunoslarning qator ishlarida o'zbek tili fonetik tizimining tovushlari, urg'u, bo'g'in kabi birliklari ayni shu usulda tadqiq qilingan: "Unlilar" (Mahmudov.A.,1992-у.) "Согласные узбекского литературного языка" (Mahmudov.A., 1986-у.), "Сонорные узбекского языка" (Mahmudov A., 1980-у.), "Словесное ударение в узбекском языке" (Mahmudov.A., 1960-у.), "Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. Экспериментальное исследование", АКД (Atamirzayeva S.,1963-у.), "Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка" (Atamirzayeva S., 1974-у.), "Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к аудиометрии" (Atamirzayeva S. С.в соавторстве, 1979-у.)kabi ishlar fikrimizning dalili.

Текшириш savollari

- 1.Fonetikaning ob'yekti?
- 2.Fonetikaning maqsadi?

3. Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
4. Segment va supersegment birliklar qanday farqlanadi?
5. Fonetik birliklarning shakllantiruvchi va tanituvchi vazifalarini qanday tushunasiz?
6. Fonetik soʻz nima?
7. Fonetikaning qanday turlari bor?
8. Umumiy fonetika nimani oʻrganadi? Xususiy fonetika-chi?
9. Tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) fonetikalarning farqi nimada? Bu sohalarda ishlagan va ishlayotgan tilshunoslardan kimlarni bilasiz?
10. Qiyosiy va eksperimental fonetikalarda nimalar tadqiq qilinadi? Bu sohaga oid ishlardan qaysilarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Fonetika - tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va h.k. xususiyatlari haqida maʼlumot beruvchi boʻlimi.

Segment birliklar – soʻz yoki morfema tarkibida (yoki nutq oqimida) gorizontaal chiziq boʻylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, boʻgʻin, fonetik soʻz, takt, fraza.

Supersegment birliklar - urgʻu, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalar, ular soʻzga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador boʻlishi bilan segment birliklardan farq qiladi.

Shakllantiruvchi vazifa – fonetik birliklarning "qurilish materiali", leksema yoki morfemalarning ifoda planidagi moddiy asos sifatidagi vazifalari.

Tanituvchi vazifa - fonetik birliklarning soʻz qiyofasini "tanib olish" va shu orqali soʻzning maʼnosini "eslab qolish" uchun xizmat qilishi.

Fonetik soʻz - nutq tovushlarining maʼlum tartibda joylashuvidan tarkib topgan soʻzning fonetik qiyofasi, leksemaning ifoda plani.

Umumiy fonetika - fonetikaning barcha tillarga xos umumnazariy masalalari haqida maʼlumot beruvchi turi.

Xususiy fonetika - fonetikaning muayyan bir til tovushlari, ularning turlari, fizik-akustik va artikulatsion xususiyatlari xususida bahs yurituvchi turi.

Tarixiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan til tovush tizimini diaxron planda va dinamik holatda (tarixiy taraqqiyotda) oʻrganadi.

Tavsifiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan tilning fonetik tizimini statika holatida (til taraqqiyotining oldingi bosqichlarida yuz bergan hodisalar bilan bogʻlamay) oʻrganadi.

Qiyosiy fonetika – qardosh yoki noqardosh tillarning tovush tizimlarini qiyoslab oʻrganadigan fonetika.

Eksperimental (instrumental) fonetika - nutq tovushlari, urgʻu kabi birliklarning fizik-akustik va artikulatsion xususiyatlarini maxsus asboblarda vositasida oʻrganadigan fonetika.

Fonetikaning toʻrt aspekti

Adabiyotlar. 1[56-63],10[22-32],20[5-7].

14-§. Tilning tovush tomonini o'rganish aspektlari. Tilning tovush tomoni ancha murakkab hodisadir: a) har qanday tovushning fizik-akustik tabiati bor; b) har qanday nutq tovushining biologik asosi (nutq a'zolarining harakati va holati bilan bog'liq jihatlari) mavjud; d) har qanday nutq tovushlari talaffuz etiladi va eshitiladi. Fonetik birliklarning ana shu jihatlari o'rganish fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik, perseptiv va lingvistik-funksional aspektlari deb qaraladi.

15-§. Fizik-akustik aspekt. Eksperimental fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning fizik tabiatini tadqiq qiladi. Fonetik birliklarning fizik tabiatiga tovushning balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi kiradi. Tovushning ovoz, shovqin, qo'shimcha (yordamchi) ton kabi komponentlari ham fizik-akustik omillar sanaladi.

1. Tovushning balandligi - tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati. Ma'lum vaqt o'lchovida (masalan, bir sekundda) un paychalarining tebranish miqdori qancha ko'p bo'lsa, tovush shuncha baland bo'ladi yoki, aksincha, shu vaqt o'lchovi hisobida un paychalari qancha kam (siyrak) tebransa, tovush shuncha past chiqadi. Tebranayotgan jismning, masalan, un paychalarining tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi bitta to'la tebranish sanaladi, ana shu bitta to'la tebranish *bir gerts* hisoblanadi, demak, baland ovozda gerslar miqdori ko'p (tebranish zich), past ovozda esa gerslar miqdori kam (tebranish siyrak) bo'ladi. Insonning eshitish qobiliyati 16 gersdan 20000 gersgachadir: 16 gers eshitishning eng quyi pog'onasi, 20000 gers esa eshitishning eng yuqori pog'onasi hisoblanadi. 16 gersdan kam chastotali tebranish *infratovush*, 20000 gersdan ortiq chastotali tebranish esa *ultratovush* sanaladi. Inson oddiy so'zlashuvda 100 gersdan 400 gersgacha balandlikdagi tovushni qo'llaydi. Insonning eng past tovushi *bas* (u 40 gersga teng), eng baland tovushi esa *sopranodir* (u 170 gersga teng).

Nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda to'liqlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg'u, intonatsiya, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi.

2. Tovushning kuchi (intensivligi)- 1sm^2 maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. Bunday energiya miqdorining ko'p yoki oz bo'lishi tebranish amplitudasining (kengligining) katta yoki kichikligiga bog'liqdir: tebranish amplitudasining katta bo'lishi unga berilayotgan zarba darajasiga, masalan, o'pkadan kelayotgan havo oqimi kuchiga bog'liq. Masalan, zarb urg'usini (dinamik urg'uni) yuzaga keltirishda havo zarbi kuchli bo'ladi. Demak, tovush kuchining nutqdagi ahamiyati ko'proq zarb urg'usini ifodalashda namoyon bo'ladi.

Tovush kuchi odatda *detsibel* bilan o'lchanadi. Masalan, soatning chiqillashi - 20db, pichirlash - 40db, yarim ovoz bilan gapirish-60db, baland ovoz bilan gapirish - 80

db, simfonik orkestr ovozi-100dan 110detsibelgacha bo'ladi. 130 detsibeldan ortiq kuchdagi tovush quloqqa og'riq beradi, insonni noxush qiladi.

3. *Tovush tembri* - tovushning asosiy ton va yordamchi tonlar (oberton, parsial tonlar) qo'shilmasidan tarkib topadigan sifati. Tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar **formantlar** deyiladi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat - spektograf yordamida aniqlanadi.

Tovush tembrining turli xil formantlarga ega bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i maxsus rezonatorlik (akustik filtrlik) vazifasini bajaradi: bunday bo'shliqlarning turli shaklga kirishi, hajmi, undagi a'zolarining harakati-holati tovushning bo'yoqdorligini (sifat belgilarini) o'zgartirib turadi, shu tariqa fonemalarning o'zaro farqlanishi ta'minlanadi. Odatda, tovush tembri unli fonemalarda muhim rol o'ynaydi: hamma unli fonemalarda ovoz bor, ammo ular bir-biridan tembri bilan farq qiladi. Ayni paytda, tovush tembri ayrim undoshlarni, masalan, sonantlarni farqlashda ham qatnashadi. Bularidan tashqari, tembr nutqning supersegment birligi, ovoz tovlanishlari tarzida ham namoyon bo'ladi: quvnoq tembr, ma'yus tembr kabi. Tembrning bu turlari nutqning ekspressiv-emotsional xususiyatlarini ta'minlaydi.

4. *Tovush cho'ziqligi* - tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi. Tovush cho'ziqligi ikki xil bo'ladi; a) fonologik cho'ziqlik (birlamchi cho'ziqlik). Bunday cho'ziqlik, odatda, ma'no ajratish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkman tilida "yilqi" ma'nosidagi "ot" so'zi bilan "ism" ma'nosidagi "ot" so'zining ma'nolari shu so'zlar tarkibidagi "o" unlisining cho'ziqlik darajasi bilan farqlanadi; ot(ad-"yilqi")-o:t (a:d-"ism") kabi; b) fonetik cho'ziqlik (ikkilamchi cho'ziqlik) - sof fizik-akustik faktorga asoslangan (fonologik vazifa bajarmaydigan) cho'ziqlik. Masalan, urg'uli bo'g'indagi unli bir oz cho'ziladi, ammo u so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qilmaydi (atlas va atlas kabi ayrim holatlar bundan mustasno). Shuningdek, *imon* so'zi boshidagi "i" cho'ziqroq talaffuz etilganidan, unda bir "y" orttiriladi yoki *shahar*, *zahar* so'zlarida "h"ning tushib qolishi natijasida ikki "a" yonma-yon kelib, bir cho'ziq "a" tarzida talaffuz qilinadi (*sha:ar, za:ar* kabi), ammo bu holat so'z ma'nolarini o'zgartirmaydi.

Izoh: Nutq tovushlarining balandligi, kuchi (intensivligi) va tembri ularning sifat belgilari sanaladi, tovushning cho'ziqligi esa miqdor belgisi hisoblanadi.

16-§. Anatomik-fiziologik aspekt. Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning biologik asosini – inson organizmidagi ayrim a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini o'rganadi.

Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga bo'lish mumkin: 1) nutq a'zolarining anatomiyasi; 2) nutq a'zolarining fiziologiyasi; 3) nutq a'zolarining ijro kechimi.

1. Nutq a'zolarining anatomiyasi deyilganda shu a'zolarining shakli, tuzilishi, o'rni nazarda tutiladi. Bunday a'zolar quyidagi apparatlarga birlashadi:

a) *nafas apparati* – o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi. Bu apparat a'zolari tovush hosil qilish uchun zarur bo'lgan havo oqimini boshqa a'zolariga etkazib beradi, shu ma'noda havo manbai sanaladi;

1-rasm. Nafas apparati.

1-qalqonsimon tog'ay; 2-uzuksimon tog'ay) 3-kekirdak (traxeya);4-bronxlar
5-bronxlarning uchki tarmoqlari; 6-o'pkaning tepa qismi; 7- o'pkaning tag (ost) qismi.

b) *bo'g'iz bo'shlig'i*- traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari, uzuksimon, qalqonsimon, cho'michsimon, ponasimon, shoxsimon tog'aylar mavjud. Bu apparatdagi eng faol a'zolar un paychalaridir:

2-rasm Bo'g'iz (xiqildoq).

A) bo'g'izning old tomoni: 1- qalqonsimon tog'ay; 2-uzuksimon tog'ay; 3- til osti suyagi; 4-qalqonsimon tog'ayni til osti suyakka ulab turuvchi pay; 5- uzuksimon tog'ay bilan qalqonsimon tog'ay orasidagi pay; 6- kekirdak (traxeya).

B) bo'g'izning orqa tomoni: 1- qalqonsimon tog'ay; 2- uzuksimon tog'ay; 3- qalqonsimon tog'ayning yuqori shoxlari; 4- qalqonsimon tog'ayning quyi shoxlari; 5- cho'michsimon tog'aylar; 6- bo'g'iz qopqog'i; 7- traxeyaning pardasimon (orqa) qismi.

3-rasm. Bo'g'izning ko'ndalang kesilgandagi ko'rinishi.

1- qalqonsimon tog'ay; 2- cho'michsimon tog'aylar; 3- un (ovoz) paychalarining qirralari; 4- ovoz paychalari orasidagi tirqish.

a   b   v   g   d

4-rasm. Ovoz paychalari orasidagi tirqish ko'rinishlari.

a)yopiq holat; b)ovoz holati; d) shivirlash (pichirlash) holati; g)nafas chiqarish holati; d)nafas olish holati.

- un (ovoz) paychalari tinch holatda turganda, ularning oralig'i ochiq bo'ladi, natijada nafas apparatidan kelayotgan havo oqimi shu oraliqdagi paychalarni tebratmay o'tadi. Bunday vaziyatda ovoz hosil bo'lmaydi;

- ovoz paychalari tortilgan (taranglashgan)da, ular orasidagi ochiq bo'shliq yumuq holatga keladi, natijada havo oqimining yo'li to'siladi, havo oqimi taranglashgan un paychalariga urilib, davriy tebranishni yuzaga keltiradi. Bunday tebranish ovozni

(asosiy tonni) hosil qiladi. Shuning uchun bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbai hisoblanadi. Ovoz esa unli tovushlarni, jarangli va sonor undoshlarni shakllantirishda fizik komponent sifatida qatnashadi.

-ovoz paychalari bo'shroq tortilgan holatda shu paychalar orasida torroq bo'shliq yuzaga keladi, havo oqimi shu bo'shliqdan sirg'alib, ishqalanib o'tadi, ammo un paychalarini tebratmaydi, natijada shovqin hosil bo'ladi, bu shovqin pichirlab yoki shivirlab gapirganda qo'llanadi;

d) *halqum*- bo'g'izdan yuqoriroqda joylashgan bo'shliq. U uch qismdan iborat: pastki qismi hiqildoq (bo'g'iz)ga tutashgan o'rni; o'rta qismi-halqumning og'zi. Bu qism og'iz bo'shlig'i tomonga ochilgan bo'ladi; yuqori qismi-burun bo'shlig'iga va eshitish paylariga birikkan (tutashgan) qismi;

e) *og'iz bo'shlig'i*- til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglay, til osti muskulidan iborat apparat. U orqa tomonidagi tomoq orqali halqumga tutashadi;

f) *burun bo'shlig'i* – qo'shimcha ton manbai. U yumshoq tanglay oxiridagi kichik tilning quyi tomon harakat qilishi natijasida rezonatorga aylanadi: havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'idan o'tib, qo'shimcha tonlarni yuzaga keltiradi. O'zbek tilining *m,n,ng* undoshlari shu apparat ishtirokida yuzaga keladi.

5-rasm. Boshning bo'ylama kesmasi. Yumshoq tanglay pastga tomon siljigan.

I.Og'iz bo'shlig'i. II. Halqum. III.Burun bo'shlig'i. IV. Bo'g'iz.

6-rasm. Boshning bo'ylama kesmasi. Yumshoq tanglay yuqori tomon iljigan.

Faol a'zolar: 1-lablar; 2-tilning old qismi; 3-tilning o'rta qismi; 4-tilning orqa qismi; 5-til o'zagi; 6-kichik til; 7-yumshoq tanglay; 8-halqumning orqa qismi.

Nofaol a'zolar: 9-old tomondagi yuqori tishlarning uchi; 10-old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi; 11-12-qattiq tanglayning old qismi; 13-tanglayning o'rta qismi; 14-yumshoq tanglayning old qismi; 15- yumshoq tanglayning orqa qismi.

2.Nutq a'zolarining fiziologiyasi deyilganda shu a'zolarining hayotiy kechimlari, muhit bilan bo'ladigan munosabatlari nazarda tutiladi. Bunday kechim bosh miya qobig'ining cho'zinchoq miya qismida joylashgan markaziy nerv sistemasi tomonidan boshqariladi. Bu sistema maxsus funksiyalarni bajaradigan nerv hujayralari to'plamidan iboratdir. Uning *brok markazi* deb nomlanuvchi turi nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi. *Eshituv markazi* nomli turi esa eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi. Bu markaz faoliyatini o'rganish fonetikaning perseptiv (eshitib his etish) aspekti deb ham qaraladi. Demak, til vositasida amalga oshiriladigan nutqiy aloqa bevosita shu markazlar ishtirokida yuz beradi.

3. Nutq a'zolarining ijro kechimi - nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtiroki (harakati va holati). Bunday kechim, yuqorida aytib o'tilganidek, nutq a'zolarining fiziologiyasi bilan bog'liqdir. Odatda, nutq a'zolarining harakati va holati artikulyatsiyani shakllantiradi. Artikulyatsiya esa har bir millat vakillarida psixologik va fiziologik ko'nikmalarga tayanadi. Bu holat o'sha millat tilining *artikulyatsiya bazasi* hisoblanadi. Shuning uchun bir millat vakilida boshqa millat tiliga xos artikulyatsiya bazasi (psixologik va fiziologik ko'nikmalar) bo'lmasligi mumkin. Demak, tillar bir-biridan artikulyatsiya bazalaridagi ba'zi belgilari bilan o'zaro farq qiladi.

Har qanday nutq tovushining artikulyatsiyasi uch bosqichdan tarkib topadi: birinchi bosqich-*ekskursiya* (hozirlanish), ikkinchi bosqich – o'rta holat (ish holati), uchinchi bosqich-*rekursiya* (talaffuzning qaytishi). Nutq jarayonida bu bosqichlarning chegarasi mavhumlashadi: odatda, bir tovushning artikulyatsiyasi nihoyasiga yetmay, ikkinchi tovush *ekskursiyasi* boshlanadi, natijada tovushlar bir-biriga dinamik ravishda ulanib, ular orasidagi talaffuz chegaralari sezilmas holga keladi. Bunday chegaralarni yozuvda (harflar misolida) aniq sezish mumkin.

Izoh. 1) nafas apparati tovush hosil qilish uchun kerak bo'lgan havo oqimini etkazib beradi; 2) bo'g'iz (hiqildoq) ovoz hosil qiladi; 3) halqum, og'iz bo'shlig'i tovushni shakllantiradi; 4) burun bo'shlig'i qo'shimcha ton beradi.

17-§. Eshitib his etish aspekti (**perseptiv aspekt**). Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning eshitish a'zolariga ta'sirini his etish orqali so'zning ma'nosini yoxud gap va nutq mazmunini idrok qilish qonuniyatlarini o'rganadi.

Ma'lumki, inson tashqi dunyoni o'zining sezgi a'zolari orqali his etadi: ko'radi, eshitadi, sezadi. Fonetik birliklar ham moddiy-material hodisa sifatida insonning eshitish a'zolariga ta'sir qiladi, ammo bu ta'sir shunchaki moddiy hodisaning ta'sirigina emas, balki fonetik so'zning (ma'noga ega bo'lgan formaning) yoxud gapning ta'siri bo'ladi. Shuning uchun har qanday so'zni, so'z shaklini yoki gapni eshitganimizda, ongimizda shu birliklarning ma'nosi yoki mazmuni, aniqrog'i, ma'no yoki mazmun obrazi gavdalanadi. Bunday his etish, idrok qilishsiz tilning birorta funksiyasi (nominativ funksiya, kommunikativ funksiya, emotiv funksiya va hokazolar) amalga oshirilmaydi.

18-§. Lingvistik-funksional aspekt. Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, tilning ijtimoiy mohiyatini belgilashdagi ahamiyatini o'rganadi. Tilshunoslikda fonetikaning bu aspekti *fonologiya* deb ataladi (qarang: 19-§).

Tekshirish savollari

1. Tovushning fizik-akustik tabiatiga nimalar kiradi?
2. Tovushning balandligi nima?
3. Tovushning balandligi nima bilan o'lchanadi?
4. Tovushning baland-past tarzda to'lqinlanishi nimani hosil qiladi?

5. Melodika nima? Uning nutqda qanday ahamiyati bor?
6. Murakkab tovushni qanday tushunasiz?
7. Tovush kuchi nima? U qanday o'lchov birligi bilan o'lchanadi?
8. Tovush kuchining til va nutqda qanday ahamiyati bor?
9. Tovush tembrini qanday tushunasiz?
10. Formant nima? U qanday aniqlanadi?
11. Nutq apparatlaridan qaysilari rezonatorlik (akustik filtrlilik) funksiyasini bajaradi?
12. Tovush tembrini vositasida nimalar farqlanadi?
13. Tovush cho'ziqligi nima? Uning qanday turlari bor?
14. Fonologik va fonetik cho'ziqliklar nimasi bilan farqlanadi?
15. Tovushning sifat va miqdor belgilariga nimalar kiradi?
16. Fonetik birliklarning biologik asosini qanday tushunasiz? Fonetikaning qaysi aspektida "biologik asos" haqida ma'lumot beriladi?
17. "Biologik asos"ni o'rganishning qanday ahamiyati bor?
18. Nutq a'zolarining anatomiyasi, fiziologiyasi va ijro kechimlarini qanday tushunasiz?
19. Artikulatsiya qanday bosqichlardan tarkib topadi? Ekskursiya, o'rta holat (ish holati), rekursiya nima?
20. Fonetikaning persektiv aspekti nimani o'rganadi?
21. Fonetikaning lingvistik-funksional aspekti deganda nimani tushunasiz? Nima uchun bu aspekt fonologiya deb nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Tovushning fizik-akustik tabiati - tovushning balandligi, kuchi, tembrini, cho'ziqligi, ularning eshutilish xususiyatlari.

Gers - tebranayotgan jismning (mas., un paychalarining) tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi. Ovozning past yoki balandligi gerslar miqdori bilan belgilanadi.

Infratovush - 16 gersdan kam chastotali tovush.

Ultratovush - 20000 gersdan ortiq chastotali tovush.

Tovushning balandligi - tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati.

Tovushning kuchi - 1sm^2 maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. U detsibel bilan o'lchanadi.

Tovush tembrini - tovushning asosiy ton (ovoz) va yordamchi tonlar (obertonlar) qo'shilmasidan tarkib topuvchi sifati.

Formantlar - tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar.

Spektograf - tovush formantlarini aniqlovchi maxsus apparat.

Tovush chziqligi - tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi.

Tovushning sifat belgilari - tovushning balandligi, kuchi (intensivligi), tembrini.

Tovushning miqdor belgisi - tovushning cho'ziqligi.

Nafas apparati - havo manbai. Bu apparat o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi kabi a'zolaridan iborat.

Bo'g'iz bo'shlig'i - traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari va bir qancha tog'aylar mavjud. Bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbai hisoblanadi (un paychalari tebranishidan ovoz hosil bo'ladi).

Halqum – bo'g'izdan yuqoriroqdagi bo'shliq. U rezonatorlik vazifasini bajaradi.

Og'iz bo'shlig'i - til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglaylar, til osti muskullaridan iborat apparat. U shovqin va qo'shimcha tonlar manbai sanaladi.

Burun bo'shlig'i - qo'shimcha ton manbai.

Nutq a'zolarining fiziologiyasi - nutq a'zolarining hayotiy kechimlari, muhit bilan munosabatlari.

Brok markazi - bosh miya qobig'idagi markaziy nerv sistemasiga kiruvchi nerv xujayralarining bir turi. U nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi.

Eshituv markazi - bosh miya qobig'i tizimiga kiruvchi nerv xujayralarining yana bir turi. U eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi.

Artikulatsiya - nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati va holati.

Artikulatsiya bazasi - til egalarida shu tilga xos artikulatsiyani amalga oshirish uchun shakllangan psixologik va fiziologik ko'nikmalar.

Ekskursiya - artikulatsiyaning birinchi bosqichi.

O'rta holat (ish holati) - artikulatsiyaning ikkinchi bosqichi.

Rekursiya - artikulatsiyaning uchinchi bosqichi (talaffuzning qaytishi).

Perseptiv aspekt - fonetikaning eshitish va his etish bilan bog'liq jarayonlarini o'rganuvchi aspekti.

Lingvistik-funksional aspekt - fonetikaning yuqori bosqichi. U fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, ijtimoiy mohiyatini o'rganadi.

FONOLOGIYA

Adabiyotlar: 1[19-66], 4[54-55], 10[32-47], 20[8-20], 26 [147-152], 27[32-35].

19-§.Fonologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi. Bu sohaning o'ziga xos jihati shundaki, u o'z ob'yektini semiotik aspektda (belgilar tizimi sifatida) o'rganadi. Tilshunoslikda fonologiyaning fan sifatidagi maqomi xususida ikki xil fikr mavjud. *Birinchi fikrga ko'ra*, fonologiya fonetikaning o'zi emas, chunki fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini o'rganadi: nutq tovushlari haqidagi ta'limot (fonetika) aniq fizik hodisalarni, til tovushlari haqidagi ta'limot (fonologiya) esa shu tovushlarning lisoniy-

vazifaviy xususiyatlarini tadqiq qiladi, shunga ko'ra ularning tadqiqot metodlari ham har xil: fonetika tabiiy fanlarning tadqiqot metodlariga, fonologiya esa lingvistik tadqiqot metodlariga asoslanadi.⁵ *Ikkinchi fikrga ko'ra*, fonologiyani fonetikadan ajratib bo'lmaydi, chunki muayyan tilning fonemalari tizimini, bu tizimdagi har bir fonemaning "semantizatsiyalashgan" (fonologizatsiyalashgan) belgilarini shu tilning konkret talaffuz xususiyatlarini o'rganmasdan tadqiq qilib bo'lmaydi.⁶ Demak, fonologiya aslida fonetikaning o'zi, faqat uning yuqori bosqichi, xolos. Binobarin, fonolog bir vaqtning o'zida fonetist bo'lmay iloji yo'q, ayni paytda fonetist ham doimo (shu jumladan, fonologiya paydo bo'lgan davrgacha ham) ma'lum darajada fonolog bo'lgan, chunki u umuman tovushni emas, balki til tovushlarini o'rgangan.⁷ Ma'lumki, fonetikada tovush va bo'g'in segment birliklar, urg'u va intonatsiya (ohang) esa supersegment birliklar tarzida tavsiflanadi. Fonologiyada bu birliklar lisoniy-vazifaviy xususiyat taqozosi bilan fonema (tovush), sillabema (bo'g'in), aksentema (urg'u) va intonema(intonatsiya, ohang) deb nomlanadi, fonologiyaning o'zi esa segmental fonologiya va supersegmental fonologiya kabi ikki turga ajratiladi (1,14-b.).

Segmental fonologiyaning asosiy predmeti fonemadir, shunga ko'ra u fonematika, fonemika nomlari bilan ham ataladi.

Supersegmental fonologiyaning predmeti esa sillabema, aksentema va intonemadir, shunga ko'ra u **prosodika** deb ham yuritiladi.

Fonologiyaning xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va pertseptiv aspektlarida to'plangan tajriba va ma'lumotlarga asoslanadi. Bu hol ham fonologiya bilan akustik fonetika, artikulatsion fonetika va perseptiv fonetika o'rtasida uzviy aloqa borligidan dalolat beradi.

Fonetik birliklarning lingvistik-funksional jihatlarini o'rganish, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bungacha «fonema» va «fonologiya» tushunchalari bo'lmagan, hatto «tovush» va «harf» tushunchalari bir hodisadek tasavvur etilgan. Buni taniqli tilshunos Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida ham kuzatish mumkin. «Devon»dan keltirilgan quyidagi misralar fikrimizning dalilidir: «Turkiy tillarda qo'llanadigan asosiy harflar soni 18ta. Turkiy yozuvda shular qo'llaniladi...

Arabchada bu harflarning tengdosh sirasi **ا ب ت ث** singaridir. Bu asosiy harflardan boshqa talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana ettita harf borki, turkiy so'zlar bu harflarsiz ishlatilmaydi. Bular qattiq talaffuz qilinadigan **ب** (p) harfi, arabcha **ج** harfi.., **ز** (z) bilan **ش** (sh) oralig'ida talaffuz etiladigan **ژ** (j)harfi; arabcha **ف** (f) harfi; nuqtali **غ** (g')harfi; **ق** (q)bilan **ك**(k)harflari oralig'ida

⁵ Трубецкой. Н.С. Основы фонологии (русск пер.) – Москва, 1960, с.9

⁶ Щерба Л.В. Очередные проблемы языкознания. //Иzv. Академии Наук, ОЛЯ,1945, т.4 Вып. 5. с. 185-186.

⁷ Аванесов Р.И. Кратчайшая звуковая единица в составе слова и морфемы // История... языкознания. Хрестоматия.-М.: Высшая школа, 1988, с.195-196.

talaffuz etiladigan yumshoq ك(g), kofi g'unna bilan غ (g') oralig'ida hamda ق bilan ۇ oralig'ida talaffuz etiladigan (H)harflaridir».⁸

Ko'rinib turibdiki, Mahmud Koshg'ariy tahlili va bayonida «...talaffuzdagina (yozuvda emas)ifodalanuvchi yana ettita harf bor...», «... ق bilan ۇ oralig'ida talaffuz etiladigan (H) harfi...» ham mavjud.

Harf bilan tovushning qorishtirilishi Yevropada Yunon-Rim tilshunoslari asarlarida ham kuzatiladi.Masalan,IV asrda yashagan Prissiananing grammatikasida harfga oid terminlar tovushga nisbatan qo'llanadi.⁹ Bunday qorishtirilish XIX asrgacha davom etadi.Taniqli olim, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri bo'lgan Yakob Grimmning 1819-yilda yozilgan «Nemis grammatikasi» («Deutsche Grammatik»,I.Göttingen,1819) kitobining birinchi qismi «Harflar xususida» («Von den Buchstaben») deb nomlanganligi ham shundan guvohlik beradi.Yosh grammatikachilar (mladogrammatikachilar) tillarning qadimgi tovush tizimlarini qayta tiklash va bu tizimlarning keyingi taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash ishlarida qadimgi yozma yodgorliklarning harflariga tayanib ish ko'rganlar.¹⁰ Bu ham yuqoridagi fikrimizning bir isboti.

Akademik L.V.Shcherba bunday holatning maktab darsliklarida ham kuzatilishini tanqid qilib,1904-yilda shunday degan edi: «Tovush va harflarning qorishtirilishi mualliflarni morfologiyada ham noto'g'ri xulosalarga olib keladi».¹¹Prof.L.R.Zinder L.V.Shcherbaning bu tanqidiy fikrini maktab darsliklarigagina emas, ayrim ilmiy grammatikalarga ham xos deb hisoblaydi: uningcha «-a» va «-я»ning ikkita har xil qo'shimcha ekanligi faqat yozuvdagi holatdir, tilda esa ular, aslida, bitta qo'shimchanning o'zi.¹²

Ko'rinib turibdiki, o'tmishda harf va tovush sistemalari ko'pincha farqlanmagan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, tilshunoslikda og'zaki va yozma nutqlar tilning alohida-alohida yashash formalari ekanligi ta'kidlana boshlanadi. Xususan, taniqli rus va polyak tilshunosi I.A.Boduen de Kurtene o'zining «rus yozuvining rus tiliga munosabati» («Об отношении русского письма и русскому языку») kitobida nutqiy faoliyatning ikki turi – talaffuz va eshituvga hamda yozish va ko'rishga asoslangan turlari borligini aytadi, ammo bu ikki formani u bir-biriga teng deb hisoblamaydi. Uningcha, nutqning talaffuzga va eshitishga asoslangan shakli yozma shaklga bog'liq bo'lmagan holda mustaqil ravishda yuzaga kelishi mumkin, yozishga va ko'rishga asoslangan nutq shakli esa faqat talaffuzga va eshitishga asoslangan nutqqa bog'liq ravishda anglashiladi.¹³

---

⁸ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 1-том.-Т.: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1960, 47-48-бетлар.

⁹ Qarang: Т.А.Амирова, Б.А.Ольковиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.-М.: «Наука», 1975, с.164-165.

¹⁰ Qarang: Л.Р.Зиндер. Очерк общей теории письма.-Ленинград: «Наука» (ленинградское отделение), 1987, с.9.

¹¹ Qarang: Щерба Л.В. О служебном и самостоятельном значении грамматики как учебного предмета-В кн. Л.В.Щерба. Избранные работы по русскому языку.-М., 1957, с.16.

¹² Qarang: Л.Р.Зиндер. Очерк общей теории письма.-Ленинград: «Наука» (ленинградское отделение), 1987, с.10.

¹³ Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию.М.; 1963, т.II, с.219

Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti shuni ko'rsatdiki, faqat tovush bilan harf emas, balki tovushning fizik tabiati bilan uning til mexanizmidagi roli ham doimo bir-biriga mos bo'lavermas ekan. Bu masala I.A.Boduen de Kurtenening 1870-yilda yozilgan «XIV asrgacha bo'lgan qadimgi polyak tili haqida» («О древнепольском языке до XIV столетия») nomli magistrlik dissertatsiyasida o'z ifodasini topadi: unda fonetikaning ikkita vazifasi borligi alohida ta'kidlanadi: *1-vazifa*--tovushning fizik tabiatini o'rganish. Bu vazifa fonetikaning akustik va fiziologik aspektlarini tashkil qiladi; *2-vazifa*--tovushlarning til mexanizmidagi rolini, xalqning sezishi, his etishida tovushlarning ahamiyatini o'rganish. Bunda tilning eng kichik (minimal) birligi haqidagi tushunchaga asos solinadi. Keyinroq bu birlik I.A.Boduen de Kurtene va uning shogirdi N.Krushevskiy tomonidan *fonema* deb nomlanadi.¹⁴ Shundan boshlab, fanda harf bilan tovushnigina emas, balki tovush (fon) bilan fonemani ham qat'iy farqlash zarurati paydo bo'ladi.

I.A.Boduen de Kurtene 1881-yilda nashr etilgan «Slavyan tillari qiyosiy grammatikasining ayrim bo'limlari» («Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков») nomli asarida «*Fonema* so'zning o'zaro qiyoslanayotgan qismlari orasida o'zinig bo'linmasligi bilan xarakterlanadi», - deydi.¹⁵ Tovushlarning morfema tarkibidagi almashinuvi qonuniyatiga asoslanib, u fonemaning bo'linmas bir butun tovush shaklidagina emas (masalan, *ворот, пов* so'zlarida bo'lganidek), balki tovushning bir qismi (masalan, *сяду* so'zidagi yumshoq «с» *сад* so'zidagi qattiq «с» ning bir qismi) bo'lishi yoki hatto morfema va so'zning tarkibida bo'laklarga ajralmaydigan holga kelib qolgan ikki va undan ortiq tovush qo'shilmasi (masalan, *вращать, воротить* so'zlaridagi «ра» va «оро» dan) tarkib topishi ham mumkinligini aytadi. Bundan shu narsa anglashiladiki, I.A.Boduen de Kurtene fonemani fonetik birlik sifatida emas, *etimologik-morfologik* birlik sifatida qaragan, biroq shu joyning o'zida u «fonema» tushunchasining ikki xil ekanligini-1) antropofonik (akustik-artikulatsion) xususiyatlar umumlashmasidan iboratligini, 2) morfemaning harakatchan komponenti va muayyan morfologik kategoriya belgisi bo'lishini ham aytib o'tadi. Shunday qilib, u fonemaning antropofonik aspekti borligini tan oladi, uni morfologik aspektidan farqlash lozimligini uqtiradi.

Keyinroq I.A.Boduen de Kurtene fonema haqidagi fikrini o'zgartirib, unga sof psixologik ta'rif beradi: 1894-yilda (polyak tilida) yozilgan «fonetik alternatsiyalar nazariyasi yuzasidan tajriba» («Опыт теории фонетических альтернатив») nomli ishida u fonemani til tovushlarining psixik ekvivalenti deb baholaydi, 1917-yilda yozilgan «Tilshunoslikka kirish» kitobida ham olim shu fikrni takrorlaydi: «... bizning psixikamizda tovush xususida, aniqrog'i, tovushni talaffuz qilish paytidagi murakkab ish kompleksi haqida doimiy tasavvur shakllangandir. Biz uni fonema deb ataymiz», - deydi u.¹⁶ I.A.Boduen de Kurtenening yuqoridagi fikrlari va ta'riflarini tahlil qilar ekanmiz, ularda quyidagi muhim holatlar ko'zga tashlanadi: 1) olim tilda nutq tovushlaridan boshqa elementlar borligini sezgan, tilshunoslarning e'tiborini shu

¹⁴ Bu haqda qarang: В.К.Журавлёв. Диакроническая фонология.-М.: «Наука», 1986, с.7

¹⁵ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию.М.; 1963, т.І, с. 121-122

¹⁶ Bu haqda qarang: Матусевич М.И. Современный русский язык.Фонетика.-М.: «Просвещение», 1976. с. 31-32

elementlarga tortishga harakat qilgan. Bu elementlarni u keyinchalik «fonema» deb nomlagan; 2)u fonemani goh «*morfemaning harakatchan komponenti*», goh «*nutq tovushlarining psixik ekvivalenti*», goh «*morfema tarkibida lisoniy qiymatga ega bo'lgan til birligi*» deb ta'riflagan. Bularning barchasida fonemaga oid tovush almashinuvi (чередование звуков, альтернация) muammolari va nutqning morfologik bo'linishi nazariyasi bilan bog'langanligini ko'ramiz.

I.A.Boduen de Kurtenening fonema haqidagi g'oyalari tilshunoslikda fonetika fanining yanada ko'proq rivoj topishiga, uning yuqori bosqichi (oliy formasi) bo'lgan fonologiyaning tarkib topishiga olib keladi. Bu g'oyalar keyinchalik chet ellarda, masalan, Praga tilshunoslik to'garagi faoliyatida fonologik tadqiqotlar olib borilishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbek tilshunosligida fonologiyaga asosan, so'nggi 15-20 yil ichida e'tibor kuchaydi: "O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi" (Nurmonov A.N., 1990-y.), "O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi" (Abduazizov A., 1992-y.), "Umumiy tilshunoslik" (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979-y.), "O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati(fonologik sath)", nomzodlik dis. avtoreferati (Nabiyeva Dilora Abduhamidovna, 1998-y.), "O'zbek tilida paradigma a'zolari o'rtasidagi zidlanishlarning mo'tadillashuvi (fonologik sath), nomzodlik dis. avtoreferati (Nurmonova Dilfuza Abduhamidovna, 1998-y.) kabi ishlar fikrimizning isbotidir.

20-§.Fonemika, yuqorida aytib o'tilganidek, fonologiyaning bir qismidir, u fonlarning fonemalarga birlashuvini o'rganadi.

Fonema so'zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig'ini farqlash orqali ularning ma'nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlikdir. Masalan, or so'zi tarkibida ikkita segment birlik ("o" va "r" fonemalari) bor; zor, ozor, bozor so'zlari tarkibida esa ularning soni ko'proq: 3ta ("zor"da),4ta("ozor"da) va 5ta ("bozor"da) kabi. Bu holat yuqoridagi so'zlarning tovush qobig'ini (fonetik qiyofasini) va ma'nosini farqlash imkonini bermoqda. Bunday holni "-man" va "-san" morfemalarida, *boraman* va *borasan* kabi grammatik shakllarda ham ko'ramiz: ularda fonemalar miqdori ortmasa-da, fonema turlari o'zgarimoqda ("-man"da "m" fonemasi, "-san"da esa "s" fonemasi qo'llangan), natijada morfema va so'z shakllarining tovush qobig'i va ma'nolari farqlanmoqda.

21-§.Fonemalarning differensial belgilari ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan alomatlaridir. Masalan, "k" undoshi o'zining jarangsizligi bilan jarangli "g" dan ajralib turadi, demak, "k"ning jarangsizligi, "g"ning esa jarangliligi bu ikki fonemaning differensial (farqlanadigan) belgilari sanaladi. Differensial belgilar fonemalarning fonologik xususiyatini belgilaydi – so'zning fonetik qobig'i va shu orqali uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi: *kul* va *gul* so'zlarining ma'nolari ayni shu ikki fonemaning differensial belgilari (birining jarangsiz, ikkinchisining esa jarangli ekanligi) tufayli farqlanmoqda. Differensial belgilar faqat jaranglilik va jarangsizlik jihatidagina emas, balki fonemalar artikulyatsiyasiga bog'liq holda tarkib topishi ham mumkin: "b" - lab-lab undoshi, "d" - til oldi(dental) undoshi. Artikulyatsiya o'rnidagi bu tafovutlar *bor* va *dor* so'zlarining fonetik qiyofasini va ma'nolarini farqlamoqda; "q"-portlovchi, "x"- sirg'aluvchi. Artikulyatsiya usulidagi bu tafovutlar *qol* va *xol* so'zlarining tovush tarkibi va ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilmoqda.

22-§.Fonemalarning integral belgilari ularning o'zaro farqlanmaydigan alomatlaridir. Masalan, "k" va "g" undoshlarining har ikkalasi portlovchi, har ikkalasi sayoz til orqa fonemalardir. Demak, bu ikki fonema artikulyatsiya usuli va artikulyatsiya o'rniga ko'ra farqlanmaydi.

23-§.Fonologik oppozitsiya ikki fonemaning bitta farqlanish belgisi asosida o'zaro zidlanish hosil qilishidir. Masalan, "p" (jarangsiz) va "b" (jarangli) undoshlari jarangsiz-jarangli belgisi asosida bir oppozitsiyaga birlashadi: p-b kabi. Bu ikki fonemaning boshqa belgilari farqlanmaydi: p (lab-lab) – b (lab-lab), p (portlovchi)-b (portlovchi) kabi. Demak, undosh fonemalarga xos bo'lgan uchta fonologik belgidan- artikulyatsiya o'rnini, artikulyatsiya usuli va jarangsizlik-jaranglilik belgilaridan faqat bittasi (so'nggisi) **p-b** oppozitsiyasiga asos bo'lgan. Shuning uchun u «birlik oppozitsiya» sanaladi (1,21).

Prof. A.Abduazizovning ta'kidlashicha **hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi** tarkibida quyidagi birlik oppozitsiyalar bor (1,21-23):

1.Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi va to'siqning hosil bo'lish o'rniga ko'ra: a)labial-til oldi (dental,alveolyar) undoshlar oppozitsiyasi: (p-t)+(b-d)+(m-n)+(f-s)+(v-z)+(f-sh)+(v-l)+(v-r); b)labial-til o'rta undoshlari oppozitsiyasi:(f-y)+(v-y); d)labial-til orqa undoshlari oppozitsiyasi:(p-k)+(b-g)+(f-x)+(v-g'); e) labial- bo'g'iz undoshlari oppozitsiyasi: (f-h)+(v-h); d) til oldi- til orqa undoshlari oppozitsiyalari: (t-k)+(t-q)+(d-g)+(s-x)+(z-g')+(n-ng); f) til oldi- bo'g'iz undoshlari oppozitsiyalari: (s-h)+(z-h)+(sh-h)+(j-h)+(ch-h)+(ж-h); Bunda ch-h va ж -h zidlanishlari «ikkilik oppozitsiya bo'ladi», chunki ularda «til oldi-bo'g'iz undoshi» belgisidan tashqari, ikkinchi differensial belgi ham bor: ch(qorishiq portlovchi)-h (sirfaluvchi), ж (qorishiq portlovchi)- h (sirg'aluvchi) kabi.

2.Artikulyatsiya usuli va to'siqning qanday hosil bo'lishiga ko'ra: a) portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar oppozitsiyasi: (p-f)+(b-v)+(t-s)+(d-z)+(t-sh)+(d-j)+(k-x)+(g-g')+(q-x)+(k-h)+(g-h); b)portlovchi-affrikatalar oppozitsiyasi: (t-ch)+(d-dj); d) sirg'aluvchi-affrikatalar oppozitsiyasi (sh-ch)+(j-dj); e) portlovchi-burun sonanti oppozitsiyasi: (b-m)+(d-n)+(g-η); f) sirg'aluvchi-sonantlar oppozitsiyasi: (z-l)+(j-r); g) shovqinli sonant-burun sonanti oppozitsiyasi: (v-m)+(l-n)+(r-n); j) yon sonant-titroq sonant oppozitsiyasi: (l-r).

3.Jarangsiz-jaranglilik belgilariga ko'ra: (p-b)+(t-d)+ (s-z)+(f-v)+(k-g)+ (sh-j)+(ch-dj)+(x-g').

Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi tarkibida quyidagi oppozitsiyalar bor:

1.Tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga ko'ra: a) i (yuqori tor unli) – e (o'rta keng unli) = **i-e** oppozitsiyasi ; b) e (o'rta keng unli) – a (quyi keng unli) = **e-a** oppozitsiyasi ; d) i (yuqori tor unli) - a (quyi keng unli) = **i – a** oppozitsiyasi ; e) u (yuqori tor unli) –o' (o'rta keng unli) = **u-o'** oppozitsiyasi; f) o' (o'rta keng unli) - o (quyi keng unli) = **o'-o** oppozitsiyasi; g) u (yuqori tor unli) - o (quyi keng unli) = **u-o** oppozitsiyasi;

2. Lablanish-lablanmaslik belgisiga ko'ra; a) i (lablanmagan)- u (lablangan)= **i-u** oppozitsiyasi; b) e (lablanmagan) – o' (lablangan) = **e-o'** oppozitsiyasi; d) a (lablanmagan)- o (lablangan) = **a-o** oppozitsiyasi.

Eslatma: prof. A.Abduazizov va prof. A.Nurmonovning ta'kidlashicha, tilning yotiq (gorizontal) harakatiga asoslangan belgilar (unililarning so'z shakllari tarkibidagi pozitsiyasiga bog'lik bo'lgan old va orqa qator ko'rinishlari) fonologik jihatdan ahamiyatsiz bo'lib, fonemaning asosiy belgilari qatoriga kirmaydi (qarang: 1, 65-66; 20, 15).

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, fonologik oppozitsiya turli til tovushlarini qarama-qarshi qo'yishga asoslanmaydi, chunki u muayyan bir tilning struktural birligidir va shu tilningo'zigagina xizmat qiladi, qolaversa, fonologik oppozitsiyalar hozirgi (amaldagi) tilning strukturaviy birliklari sanaladi,ular tarixan o'zgarib turishi ham mumkin. Masalan, qadimgi turkiy va eski turkiy tillarda unli fonemalar tilning yotiq (gorizontal) harakatiga ko'ra old qator va orqa qator zidlanishlariga ega bo'lgan: (i-ы) +(y-u) +(Ө -o) +(ə-a) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bunday zidlanish o'zining fonologik xususiyatini yo'qotgan – fonemalar konvergentsiyasi natijasida i-ы unililari bitta «i»ga, y-u unililari bitta «u»ga, Ө -o unililari bitta «o'»ga, ə-a unililari esa bitta «a»ga birlashgan. Demak, fonologik oppozitsiyalar til taraqqiyotining muayyan bosqichiga nisbatan belgilanadi, ayni shu bosqichda bir fonema boshqa fonemaga bir xil pozitsiyada qarama-qarshi qo'yiladi: hozirgi o'zbek adabiy tilidagi «i» va «u» unililari so'z boshida (*ich* va *uch*)yoki bir xil fonetik qurshovda (*bir* va *bur,qish* va *qush*) bir-biriga qarama–qarshi qo'yilgani kabi. Demak, «oppozitsiya» tushunchasi «fonema» va «pozitsiya» tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir: fonemaning bo'lishi oppozitsiyaning bo'lishini, oppozitsiyaning bo'lishi esa pozitsiyaning bo'lishini taqozo qiladi.¹⁷

Eslatma : «pozitsiya» kategoriyasini birinchi bo'lib hamyurtimiz Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (780-850) kashf etgan. U o'zining «Hind arifmetikasi hakida kitob» («Hisob al-hind») asarida o'nlik sistemasi raqamlaridan (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) foydalanib, katta sonlarni yozish tizimini ishlab chiqqan.Bu tizimga ko'ra raqam birinchi pozitsiyada birlikni, ikkinchi pozitsiyada o'nlikni, uchinchi pozitsiyada yuzlikni (to'rtinchi, beshinchi... pozitsiyalarda yanada kattaroq sonlarni) ifodalaydi: o (nol), 1 (bir), 10 (o'n), 100 (yuz); 2 (ikki), 20 (yigirma), 200 (ikki yuz) kabi. Keyinchalik «pozitsiya» tushunchasi til tizimiga ham tatbiq etilgan va **fonologik oppozitsiya** tushunchasining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Fonologik oppozitsiyalar dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, inkorni inkor qonunlariga tayangan holda shakllandi, ularning strukturaviy birlik sifatidagi mohiyati ham shu qonunlarga asoslanadi.

Korrelatsiya – ikki va undan ortiq oppozitsiyalarning bir farqlanish belgisi asosida uyushib kelishidan tarkib topgan tagsistema (mikrosistema) . Masalan,o'zbek tili undoshlari «labial – til oldi» farqlanish belgisi asosida (p-t) + (b-d) + (m-n) + (f-s) + (v-z) + (f-sh) + (v-l) + (v-r) korrelatsiyasiga, «labial – til orqa» farqlanish belgisi asosida (p-k) + (b-g) + (f-x) + (v-ƒ) korrelatsiyasiga, «til oldi – til orqa» farqlanish belgisi asosida (t-k) + (t-q) + (d-g) + (s-x) + (z-g') + (n-ng) korrelatsiyasiga, «portlovchi – sirg'aluvchi» farqlanish belgisi asosida (p-f) + (b-v) + (t-s) + (d-z) + (t-sh) + (d-j) + (k-x) + (g-g') + (q-x) + (k-h) + (g-h) korrelatsiyasiga uyushadi (korrelatsiyalar miqdori va turlari yuqoridagilar bilan cheklanmaydi).

---

¹⁷ Bu haqda qarang: .К.Журавлёв.Диахроническая фонология.-М.: «Наука», 1986, с.72.

Odatda, oppozitsiyadagi differensial (farqlovchi) belgi korrelatsiyada integral (farqlanmaydigan, birlashtiruvchi) belgiga, oppozitsiyadagi integral belgi esa korrelatsiyada differensial belgiga aylanadi. Masalan, (p-b) oppozitsiyasidagi jarangsizlik (p) va jaranglilik (b) farqlovchi belgisi korrelatsiyadagi (p-b) + (t-d) + (s-z) + (f-v) + (k-g) + (sh-j) + (ch-dj) + (x-g') oppozitsiyalarining barchasi uchun umumiydir, ayni paytda (p-b) dagi integral belgilar (lab-lab, portlovchi) bu oppozitsiyani korrelatsiyadagi boshqa oppozitsiyalardan farqlaydi (demak, differensial belgi vazifasini bajaradi). Qiyos qiling : p-b (lab-lab) + t-d (til oldi - tish) + k-g (sayoz til orqa) + p-b (portlovchi) + f-v (sirg'aluvchi) kabi.

Tilshunoslikda fonologik oppozitsiyalar tasnifining yana bir necha ko'rinishlari bor. Shulardan biri taniqli fonolog N.S.Trubetskoyga mansubdir. U fonologik oppozitsiyalarni uch asosga ko'ra tasnif qiladi:

Birinchi asos oppozitsiya bilan sistema o'rtasidagi munosabatga ko'ra belgilanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Bir o'lchovli oppozitsiyalar.* Bunda bir oppozitsiya a'zolariga xos bo'lgan belgilar yig'indisi shu sistema tarkibidagi boshqa oppozitsiyalarning a'zolarida uchramaydi. Masalan: (p-b) dagi «lab-lab, portlovchi» belgisi (t-d)da yo'q, (t-d)dagi «til oldi, portlovchi» belgisi (k-g)da yo'q, (k-g)dagi «til oldi, portlovchi» belgisi (s-z)da yo'q, (s-z)dagi «til oldi-dorsal, sirg'aluvchi» belgisi (sh-j)da yo'q, (sh-j)dagi «til oldi-tanglay, sirg'aluvchi» belgisi (ch-dj)da yo'q..... Shuning uchun (p-b) oppozitsiyasi tarkibida uchinchi a'zo uchramaydi. Bu xususiyat «jarangli-jarangsiz»lik farqlanish belgisi asosida uyushib kelgan korrelatsiya (tagsistema) tarkibiga kirgan barcha juftliklarga xos.

Bir o'lchovli oppozitsiyalar ba'zan «bilateral oppozitsiyalar» deb ham nomlanadi (103-282,369).

2. *Ko'p o'lchovli oppozitsiyalar.* Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi belgilar shu sistemadagi boshqa oppozitsiya tarkibiga kiruvchi fonemaga ham xos bo'ladi. Masalan: (b-d)dagi «portlovchi-jarangli»lik belgisi (d-g)dagi «g» fonemasida ham bor (b-d-g), (p-t)dagi «portlovchi-jarangsiz»lik belgisi esa (t-k)dagi «k» undoshida ham mavjud (p-t-k).

3. *Proporsional oppozitsiyalar.* Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi farqlanish belgilari shu sistemadagi (yoki tagsistemadagi) barcha oppozitsiyalarga xos bo'ladi. Masalan; «jarangsiz-jarangli»lik farqlanish belgisi shu belgi asosida tarkib topgan korrelatsiya a'zolarining barchasida bor: (p-b)+(t-d)+(s-z) + (f-v)+ (k-g)+ (sh-j)+ (ch-dj)+ (x- g') kabi.

4. *Yakkalangan oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi aloqa boshqa oppozitsiyalarda takrorlanmaydi. Masalan; o'zbek tilidagi (l-r) oppozitsiyasiga xos «yon sonant» va «titroq sonant» farqlanish belgisi boshqa biror oppozitsiyada yo'q, (x-h) oppozitsiyasidagi «til orqa» va «faringal» farqlanish belgisi ham boshqa oppozitsiyalarda uchramaydi (1, 29-31).

Ikkinchi asos oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi munosabatga tayanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Privativ oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya a'zolaridan birida bor bo'lgan belgi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida bo'lmaydi: «b»dagi «jaranglilik» belgisi «p»da yo'q, «d»dagi «jaranglilik» «t»da yo'q. Demak, bunday oppozitsiya

a'zolaridagi belgilar bir-birini inkor etishga (inkorni inkor qonuniga) asoslanadi: b-p (jarangli - jarangsiz), d-t (jarangli-jarangsiz), t-s (portlovchi-sirg'aluvchi) kabi.

2. *Gradual (pog'onali) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya fonemalardagi farqlanish belgisining darajalanishiga asoslanadi. Masalan, i-e-a, u-o'-o unllilarida ana shunday darajalanish bor: i (tor) – e (o'rta keng) – a (keng), u (tor) – o' (o'rta keng) – o (keng) kabi. Bularning barchasida til bilan tanglay orasidagi masofa «tor»dan «keng»ga qarab darajalanib bormoqda.

Darajalanish xususiyati undoshlar oppozitsiyasida ham kuzatiladi: t (portlovchi) – ch (qorishiq) – sh (sirg'aluvchi). Bunda qorishiq «ch»dagi «portlash-sirg'alish» belgisi uning portlovchi «t» bilan sirg'aluvchi «sh» o'rtasiga qo'yilishini taqozo qiladi. Gradual xarakterdagi zidlanish (b-d-g), (p-t-k) oppozitsiyalarida ham mavjud: b (lab-lab) – d (til oldi-dental) – g (til orqa); p (lab-lab) – t (til oldi-dental) – k (til orqa). Bularning gradatsiya artikulyatsiya o'rning labdan tilning orqa qismiga qarab ko'chib borish darajasi bilan belgilanadi.

3. *Ekvipolent oppozitsiya* – ikki fonema o'rtasidagi teng qiymatli munosabatga asoslangan zidlanish. Masalan, (p-t) zidlanishidagi ikkala fonema «jarangsiz, portlovchi» belgilariga ega, demak, ulardagi bu belgilar bir-birini inkor etmaydi, tasdiqlamaydi ham, shunga ko'ra mazkur zidlanish teng qiymatli oppozitsiya sanaladi. O'zbek tilidagi (f-k), (k-p), (b-d), (d-g), (g-v) oppozitsiyalari ham teng qiymatlidir (1, 31-b.).

Uchinchi asos oppozitsiya a'zolarining ma'no ajratish kuchiga va shu a'zolarining turli pozitsiyadagi xizmatiga tayanadi. Bunday asosga ko'ra oppozitsiyalarning quyidagi ikki turi farqlanadi:

1. *Doimiy oppozitsiyalar*. Bunday oppozitsiya a'zolari barcha pozitsiyalarda o'z farqlanish belgilarini yo'qotmaydi. O'zbek tilidagi (p-t), (s-sh) oppozitsiyalarida shunday holat kuzatiladi. Qiyos qiling: **paxta-taxta** (so'z boshida, unlidan oldin), **opa-ota** (intervokal holatda), **topmoq-totmoq** (so'z o'rtasida, sonordan oldin), **ip-it** (so'z oxirida); **sim-shim** (so'z boshida, unlidan oldin), **asir-ashir** (intervokal holatda), **osmoq-oshmoq** (so'z o'rtasida, sonordan oldin), **tus-tush** (so'z oxirida) kabi. Bunday doimiylik, barqarorlik oppozitsiyaning har ikkala a'zosi jarangsiz bo'lganda ko'proq uchraydi.

Zidlanishning bu turi ayrim manbalarda «konstant oppozitsiya» deb ham nomlanadi.¹⁸ 2. *Neytrallashuvchi (mo'tadillashuvchi) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolari kuchli pozitsiyada (mas., undoshlar so'zning boshida, ikki unli orasida yoki unlidan oldin qo'llanganda) o'zlarining farqlanish belgilarini yo'qotmaydi: *bol* va *pol* (b-p), *dor* va *tor* (d-t) kabi. Kuchsiz pozitsiyada (mas., so'z oxirida) esa ular neytrallashadi: «tub»dagi «b» undoshi jarangsiz «p»tarzida (tub > tup kabi), «qad»dagi «d» esa jarangsiz «t» tarzida (qad > qat kabi) talaffuz qilinadi, natijada, «b-p» va «d-t»ga xos «jarangli-jarangsiz»lik farqlanish belgisi yo'qolib, shu fonemalarga xos umumiy (integral) belgilar- «b-p»dagi «lab-lab, portlovchi»lik, «d-t»dagi «til oldi-dental, portlovchi»lik xususiyatlari saqlanadi. Kuchsiz pozitsiyadagi neytrallashuv tufayli yuzaga kelgan tovush o'zaro zidlanishda bo'lgan ikkala fonemaning bir umumiy vakili – varianti sanaladi, fonemalarning o'zi esa variantga nisbatan arxifonema bo'ladi:

¹⁸ В.К.Журавлёв. Динахроническая фонология.-М.: «Наука», 1986, с.36. Yana qarang: с.61,370.

b//p arxifonemasining varianti P (*tub* va *tup* so'zlarida), d//t arxifonemasining varianti T (*qad* va *qat* so'zlarida), z//s arxifonemasining varianti S (*tuz* va *tus* so'zlarida) bo'lgani kabi.

Kuchsiz pozitsiyada neytrallashgan fonemalarning fonetik tabiati farqlanmasa ham, ularning oppozitsiyadagi fonologik qiymati saqlanadi. Bu hol fonemaning sof fonetik jihati emas, lingvistik-funksional mohiyati til uchun etakchi omil ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa: a) fonemalar til mexanizmida muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil birliklardir: ular so'z va morfemalarning tovush qobig'ini (ifoda planini) farqlash bilan birga, shu so'z yoki morfemalarning ma'nolarini farqlash vazifasini ham bajaradi; b) fonemalarda differensial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgilar mavjud bo'lib, ulardan birinchisi (differensial belgi) fonologik jihatdan *relevant belgi*, ikkinchisi (integral belgi) esa fonologik jihatdan *norelevant belgi* hisoblanadi; d) ikki fonemaning qarama-qarshi qo'yilayotgan differensial belgilari shu fonemalarni bitta oppozitsiyaga birlashtiradi, bir farqlanish belgisiga asoslangan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar esa korrelatsiyalarga uyushadi. Demak, oppozitsiyalardagi farqlovchi belgilar korrelyatsiyada birlashtiruvchi belgiga aylanadi; e) korrelatsiyalar o'z navbatida bir-biri bilan ulanib, bir butun tizimni-fonologik sistemani hosil qiladi, bunda oppozitsiya sistemaning quyi pog'onasi (yadrosi), korrelatsiya esa uning yuqori pog'onasi bo'ladi.

ESLATMA: tilning fonologik tizimida korrelatsiya hodisasi borligini aniqlagan olimlardan biri (ehtimol, birinchisi) bizning yurtdoshimiz Abu Ali ibn Sino bo'lgan. U o'zining fonetikaga doir bir risolasida "dol" "to"ga qanday munosabatda bo'lsa, "zod""sin"ga shunday munosabatda bo'ladi",—degan edi. Qiyos qiling: "dol"(jarangli "d") -"to" (jarangsiz"t"), "zod" (jarangli "z")-"sin"(jarangsiz "s"). Bunda jarangli va jarangsizlik belgilari asosida d-t, z-s oppozitsiyalari bir korrelatsiyaga uyushayotganligi nazarda tutilganligi shubhasiz.¹⁹

O'zaro zidlanishda (oppozitsiyada) bo'lgan fonemalardan birini ikkinchisi bilan almashtirish qonuniyati Z.M.Boburning «Boburnoma»sida ham qayd etilgan.Unda shunday deyilgan: «So'ngra ma'lum bo'ldikim, turki lafzida mahal iqtizosi bila to va dol, yana g'ayn va qof va kof bir-birlari bila mubaddal bo'lurlar emish».²⁰

Izoh: *mubaddal* – «almashingan», *iqtizo* – «taqozo», «talab», «istak», «ehtiyoj», *mahol* – «imkonsiz».

25-§. Fonema ottenkalari fonemalarning talaffuzdagi real ko'rinishlaridir. (L.V. Shcherba). Chunonchi, "a" fonemasi old qator unlidir. Bu belgi "a" fonemasi uchun tipik hisoblanadi, biroq shu tipik belgi *qaram* so'zida orqa qator unli ottenkasiga aylanadi. Demak, "a" fonemasi *qaram* so'zida ("q" bilan yondosh qo'llanganda) orqa qator unli tarzida, *karam* so'zida ("k"bilan yondosh qo'llanganda) esa old qator unli tarzida talaffuz qilinadi. Bu ikki xil talaffuz "a" fonemasining so'z tarkibidagi real ko'rinishlari - ottenkalari hisoblanadi. Ottenkalar fizik-akustik va artikulatsion jihatdan

---

¹⁹ Bu haqda qarang: Ахведиани В.Г. Арабское языкознание средних веков. В кн.: История лингвистических учений.-Л., 1981, стр.81-83. Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М.: "Наука",1986,стр. 74. Абдуазизов А. Ko'rsatilgan asar, 10-bet.

²⁰ Бобур. Асарлар. уч жилдлик, 2-жилд,Бобурнома-Т.: «Бадий адабиёт», 1965, 145-б.

o'zaro farqlansa-da, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi, chunki shu ikki ottenkaning fonologik funksiyasi bitta (ularning ikkalasi bitta "a" fonemasining vazifasini bajaradi). Demak, fonema bilan uning ottenkalari o'rtasida umumiylik va xususiylik munosabatlari bor.

Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'lmaydi: bunga shu ottenkani shakllantirgan fonetik pozitsiya yo'l qo'ymaydi. Masalan, *ko'l* so'zida faqat old qator "o", *qo'l* so'zida esa faqat orqa qator "o" qo'llanadi. Bir fonemaning turli pozitsiyadagi ko'rinishlari-ottenkalari fonema qatorini hosil qiladi. Masalan, "u" fonemasi *kul* so'zida old qator "y" tarzida, *qul* so'zida esa orqa qator "u" tarzida talaffuz etiladi, shunga ko'ra y, u qatorini yuzaga keltiradi.

Fonema ottenkalari tushunchasiga L.V. Shcherba asos solgan. Bu tushuncha va atama S.-Peterburg (sobiq Leningrad) fonetistlari maktabi vakillari tomonidan ko'proq qo'llanadi.

26-§. Ottenkalar tasnifi. Ottenkalar tilshunoslikda majburiy va individual turlarga ajratiladi.

1. Majburiy ottenkalar fonemaning so'z tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonetik qurshov ta'sirida yoki ma'lum fonetik pozitsiya talabi bilan o'zgargan ko'rinishlaridir. Ular o'z navbatida kombinator ottenkalar va pozitsion ottenkalarga bo'linadi:

a) *kombinator ottenkalar* so'z tarkibidagi tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida yuzaga keladi. Masalan, jarangli "z" fonemasi *mazkur* so'zi tarkibida jarangsiz "k" undoshi ta'siriga uchraydi va jarangsiz "s" tarzida (*maskur* deb) talaffuz qilinadi;

b) *pozitsion ottenkalar* undosh fonemalarning so'z oxirida kelgan, unli fonemalarning urg'uli yoki urg'usiz, ochiq yoki yopiq bo'g'inlarda qo'llangan ko'rinishlaridir. Masalan, jarangli "b" va "d" fonemalari so'z oxirida jarangsiz "p" va "t" tarzida talaffuz qilinadi: *tartib>tartip,omad> omat* kabi. Bunday "p" va "t" tovushlari jarangli "b" va "d" fonemalarining pozitsion ottenkalari sanaladi, "i" unlisi *bilan* so'zida qisqa va kuchsiz (urg'usiz bo'g'inda bo'lganligi uchun), *o'ik* so'zida kuchliroq (urg'uli bo'g'inda bo'lganligi uchun), *bir* so'zida tor (to'la yopiq bo'g'inda bo'lganligi uchun), *endi* so'zida esa bir oz kengaygan holatda-*ende* shaklida (so'z oxiridagi ochiq bo'g'inda bo'lganligi uchun) talaffuz etiladi. Bu ko'rinishlarning barchasi bitta "i" fonemasining turli pozitsion ottenkalari hisoblanadi;

d) fonema ottenkalarining yuzaga kelishida ba'zan kombinator va pozitsion omillar birga qatnashadi, natijada fonemaning *kombinator-pozitsion ottenkasi* (aralash ko'rinishi) shakllanadi. Masalan, old qator "i" fonemasi *qilich* so'zining birinchi bo'g'inida "q"ning ta'siriga duch kelib, "ы" ga moyil talaffuz etiladi (kombinator ottenka), ayni paytda urg'usiz bo'g'inda bo'lganligi uchun bu fonema kuchsizlanadi (pozitsion ottenka).

Fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalari tilshunoslikda shu fonemalarning *allofonlari* deb ham yuritiladi.

Har bir fonema nutq oqimida o'zining yuqoridagi ottenkalaridan biri shaklida namoyon bo'ladi, bunday ottenkalar ichida bittasi shu fonema uchun tipik bo'ladi - kam o'zgaradi yoki butunlay o'zgarmaydi: fonemalarning kuchli pozitsiyadagi ko'rinishlari bunga misol bo'ladi. Masalan, *daraxt* so'zi boshida yoki *bodom* so'zi o'rtasida

qo'llangan "d" fonemasining akustik-artikulatsion belgilari shu fonemaning alohida (nutqdan tashqarida) olingan belgilaridan deyarli farq qilmaydi. Fonemaning bunday ko'rinishi shu fonemaning *asosiy ottenkasi* yoki fonema qatoridagi *dominanta* deb qaraladi. Qolgan barcha ko'rinishlar esa asosiy bo'lmagan (notipik) ottenkalar sanaladi. Notipik ottenkalar fonetik qurshovdagi tovushlarga ko'proq darajada qaram bo'ladi;

e) majburiy ottenkalarning adabiy so'zlashuvga va jonli so'zlashuvga xoslangan *uslubiy ottenkalari* ham uchraydi: *ko'ylak* ("l"-adabiy so'zlashuvga xos) > *ko'ynak* ("n"-jonli so'zlashuvga xos), *qarmoq* ("r"-adabiy so'zlashuvga xos) > *qalmoq* ("l"-jonli so'zlashuvga xos) kabi.

Fonemalarning uslubiy ottenkalaridan uslubiy (stilistik) maqsadlarda foydalaniladi.

So'zlovchi va tinglovchining xotirasida, odatda, fonemaning asosiy ottenkasi "o'rnashib qolgan" bo'ladi, shu bois inson nutq oqimida fonemaning o'zgargan ottenkasi qo'llanganligini sezmaydi, uni asosiy ottenka sifatida qabul qiladi: fonemaning lingvistik-funksional (fonologik) xususiyati shuni taqozo etadi. Masalan, *tub* va *tup* so'zlari oxiridagi "b" va "p" fonemalari bir xil talaffuz etiladi: *tup*(1) va *tup*(2) kabi, ammo inson bu ikki so'zning ma'nolarini farqlashda qiynalmaydi, chunki *tub* so'zining oxiridagi fonemaning aslida "p" emas, "b" ekanligi uning xotirasida mustahkam o'rnashib qolgan. Demak, fonemalarning til va nutqdagi tanituvchi funksiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari emas, lingvistik-funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonologiyaning vazifasi hisoblanadi.

2. Individual ottenkalar ayrim kishilarning talaffuzidagi o'ziga xosliklar (mas., erkak va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi nuqsonlar sababli yuzaga keladigan tovush ko'rinishlaridir. Bunday ottenkalarning lingvistik qiymati yo'q, shunga ko'ra ular tilshunoslikda o'rganilmaydi.

3. Fakultativ variantlar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil ko'rinishidir. Chunonchi, *shohi* so'zidagi "h" shu pozitsiyada (intervokal holatda) "y" ko'rinishida ham, "h" ko'rinishida ham namoyon bo'ladi; *shohi*- *shoyi*, *Tohir*-*Toyir* kabi. Shuningdek, sirg'aluvchi "s" fonemasi jonli so'zlashuvda so'z boshida "ch" ko'rinishida ham qo'llanadi: *soch-choch*, *sochiq-chochiq*, *sachratmoq-chachratmoq* kabi.

27-§. Ottenka, variant va variatsiya tushunchalari o'rtasidagi munosabatlar. Tilshunoslikda *ottenka* va *variatsiya* atamalari bir tushunchani-fonemaning nutqdagi real ko'rinishlarini ifodalaydi. Ulardan biri (*ottenka* atamasi) S.-Peterburg fonologiya maktabiga, ikkinchisi (*variatsiya* atamasi) Moskva fonologiya maktabiga ko'proq xosdir. Masalan, "d"ning *odam* va *ozod* so'zlaridagi ikki xil ko'rinishi (jarangli "d" va jarangsiz "t") bir fonemaning ikkita ottenkasi (S.-Peterburg) yoki ikkita variatsiyasi (Moskva) hisoblanadi.

Variant atamasi tilshunoslikda ikki xil ma'noda qo'llanmoqda: Moskva maktabi vakillari ishlarida *variant* bir fonemaning ikki xil pozitsiyadagi ikki xil ko'rinishi emas, balki ikkita fonemaning kuchsiz pozitsiyada mo'tadillashuvidan (neytralizatsiyalanishidan) yuzaga kelgan bir xil ko'rinishidir: *prud* va *prut* (talaffuzda: *prut* va *prut*) kabi. Bunda "d" va "t" ning so'z oxirida neytrallashuvi sodir bo'lgan,

natijada bu ikki fonema bitta "t" ko'rinishiga ega bo'lgan. Bu ko'rinish *variant* deb nomlangan, u "d" va "t" fonemalariga aloqador bo'lganligi uchun "d" va "t"larning ikkalasi **giperfonema** ("fonemalar guruhi") deb nomlanadi.²¹ Bu nazariyaga ko'ra, o'zbek tilidagi *savod* va *savat* (talaffuzda *savot* va *savat*) so'zlari oxiridagi "d" va "t"lar ham giperfonema, ularning talaffuzdagi neytrallashgan "t" ko'rinishi esa *variant* hisoblanadi.

Praga tilshunoslik maktabi vakillari ishlarida *variant* atamasi ko'proq ottenka (bir fonemaning ikki xil ko'rinishi) ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilshunosligida ham bu atama ko'proq shu ma'noda ishlatilib kelinmoqda.²²

28-§.Transkripsiya fonemalarning nutq oqimidagi turli ottenkalarini, shuningdek mahalliy lahja va shevalarning fonetik xususiyatlarini (tovushlarning cho'ziq-qisqaligi, o'zak va morfemalar o'rtasidagi uyg'unlik kabi hodisalarni) yozuvda aniq ifodalash uchun qo'llanadigan maxsus grafik belgilar tizimidir. Bunday tizimdan xalq og'zaki ijodi namunalarini, o'zga til matnlarini yozib olishda ham foydalaniladi.

Transkripsiyaning quyidagi ikki turi o'zaro farqlanadi:

1. Fonetik transkripsiya. Transkripsiyaning bu turi fonetik prinsip asosida tuziladi-fonemaning talaffuzdagi har bir foniga alohida harf belgilanadi.

O'zbek dialektologiyasida ko'proq rus grafikasi asosida tuzilgan transkripsiyadan foydalanib kelinmoqda. Bu transkripsiyada o'zbek tili unlilari uchun quyidagi belgilar olingan (jadvalga qarang):

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra.		Oldingi qator (til oldi)		Indifferent (oraliq) tovushlar		Orqa qator (til orqa)	
<p style="text-align: center;">Labning Ishtirokiga ko'ra</p> <p style="text-align: center;">Tilning Ko'tarilish Darajasiga ko'ra</p>		Lablan-magan	Lablangan	Lablan-magan	Lablangan	Lablan-magan	Lablangan
		И	й	<ь,ъ>		ы	у
O'rta ko'tarilish	Yuqori-o'rta ko'tarilish	Е	ѐ		<ѣ>		О
	quyi-o'rta ko'tarilish	Э е					
Quyi ko'tarilish		ə				a( )	

²¹ Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии.-М., 1970, с. 116-118

²² Qarang: Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм.- Т.: «Ўқитувчи», 1980, 36-37-б.

Yana qarang: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Т.: «Ўзбекистон», 1992, 32-б.

Demak, unli belgilarning turli ottenkalarini berish uchun transkripsiyada 15 ta belgi olingan. Bu belgilar orqali o'zbek dialekt va shevalarida uchraydigan unli fonemalarni ifodalash mumkin.

Undoshlar uchun rus grafikasiga asoslangan o'zbek alfavitidagi e,ё,ю,я, grafemalaridan boshqa barcha harflar ishlatiladi: "e","ё","ю","я"lar esa transkripsiyada quyidagicha ifodalanadi:

Е- йе,йэ,йє.

Ё-йэ .

Ю-йү,йу.

Я-йя,йа.

Transkripsiyada undoshlarning yumshoqligi ham alohida belgi bilan ifodalanadi. Masalan, "Г"(yumshoq"l") kabi.²³ 2.Fonematik transkripsiya (fonologik transkripsiya). Transkripsiyaning bu turi faqat fonemalarni ifodalashga asoslangan, unda har bir fon (allofon) uchun maxsus belgi (harf) ishlatilmaydi. Masalan, *kup,қup* (fonematik transkripsiya)-*кър, қър* (fonetik transkripsiya), *karam,qaram* fonematik transkripsiya), *kəɾə m, qaram* (fonetik transkripsiya). Fonematik transkripsiyada bir fonema uchun bir belgi qo'llanadi, fonetik transkripsiyada esa fonemaning har bir foni (ottenkasi) uchun alohida belgi ishlatiladi, shuning uchun fonetik transkripsiyada harflar va diakritik belgilar miqdori ko'p bo'ladi.

Tekshirish savollari

- 1.Fonema nima?
- 2.Fonemalarning differensial va integral belgilarini qanday tushunasiz? Bu belgilarning tilda qanday roli bor?
- 3.Fonologik oppozitsiya (zidlanish) nima? Korrelyatsiya-chi?
- 4.Korrelatsiyaning yadrosini nima tashkil qiladi?
- 5.Korrelatsiya hodisasini dastlab kim aniqlagan?
- 6.O'zbek tili konsonantizmida korrelatsiyaning qanday turlari bor?
- 7.O'zbek tili vokalizmida korrelatsiyaning qanday turlari mavjud?
- 8.Vokalizm sistemasining shakllanishida tilning ko'tarilishi, tilning yotiq harakati va lablarning ishtiroki qanday rol o'ynaydi? Ulardan qaysilari unli fonemalarning fonologik belgilarini shakllantiradi?
- 9.Fonema ottenkalari va fonema qatori nima?
- 10.Fonema ottenkalari haqidagi tushunchaga kim asos solgan?
- 11.Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'ladimi?
- 12.Fonemalarning variatsiya va variantlari qanday farqlanadi?
- 13.Fonemalarning mo'tadillashuvi (neytrallashuvi) va arxifonema (giperfonema) tushunchalarini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar

---

²³ Bu haqda qarang: Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш Ўзбек диалектологияси. –Тошкент: "Ўқитувчи", 1978, 9-б.

Fonema – soʻzlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobigʻini, binobarin, maʼnolarini ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.

Fonemalarning differensial belgilari - oʻzaro qarama-qarshi qoʻyilayotgan ikki fonemaning farqlanadigan belgilari.

Fonemalarning integral belgilari - oʻzaro qarama-qarshi qoʻyilayotgan ikki fonemaning farqlanmaydigan belgilari.

Fonologik oppozitsiya - differensial belgilar asosida ikki fonemaning bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilishi (fonologik zidlanish).

Gradual oppozitsiya - pogʻonali zidlanish.

Korrelatsiya - bir farqlanish belgisi asosida tarkib topgan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar qatori.

Artikulatsiya oʻrni - talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq aʼzosi yoki shu aʼzoning faol ishtirok etayotgan qismi.

Artikulatsiya usuli – nutq aʼzolari hosil qilgan toʻsiqdan havo oqimining portlab, sirgʻalib yoki titrab oʻtishi.

Jaranglilik-jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiyalar - undosh tovushlarning jaranglilik va jarangsizlik belgilari asosida zidlanish hosil qilishi.

Lablanish va lablanmaslik oppozitsiyasi - unli fonemalarning lablar ishtirokiga koʻra zidlanishi.

Tilning uch darajali koʻtarilishi - unli fonemalarning hosil boʻlishida tilning tanglay tomon koʻtarilish darajasi: quyi koʻtarilish, oʻrta koʻtarilish, yuqori koʻtarilish kabi.

Fonema ottenkalari - fonemalarning talaffuzdagi real koʻrinishlari.

Kombinator ottenka - fonemaning soʻz tarkibidagi tovushlar taʼsirida yuzaga kelgan koʻrinishi.

Pozitsion ottenka - fonemaning soʻz yoki boʻgʻindagi pozitsiya talabiga moslashgan koʻrinishi.

Variatsiya - fonema ottenkasining Moskva fonologlari maktabiga qabul qilingan nomi.

Transkripsiya - fonemalarning turli ottenkalarini, shuningdek, lahja va shevalarga xos fonetik xususiyatlarni yozuvda aniq ifodalash uchun shakllantirilgan maxsus grafik belgilar tizimi.

HOZIRGI OʻZBEK ADABIY TILI VOKALIZMI

Adabiyotlar: 1[44-63], 4[20-22], 10[47-53], 16[16-20}, 20[15-17], 22{20-45}, 27(17-21), 29[8-25].

29-§. Vokalizm oʻzbek adabiy tilining unililari tizimidir. U 6 ta fonemani – i, e, a, u, oʻ, o tovushlarini oʻz ichiga oladi. Hozirgi (kirillcha) oʻzbek yozuvida bu 6 ta fonema uchun 10 ta harf (и, э, а, у, ъ, о, е, ё, ю, я), yangi (lotincha) oʻzbek yozuvida esa 6 ta harf (i, e, a, u, o, oʻ) ishlatiladi. Fonemalar miqdori bilan harflar (grafemalar) miqdori

o'rtasidagi bunday har xillik ularning boshqa-boshqa hodisalar ekanligidan dalolat beradi. (Bu haqda darslikning "Grafika" bo'limiga qaralsin.)

Unli fonemalar undoshlardan quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi: a) fizik-akustik jihatdan: unlilar ovozdin (asosiy va qo'shimcha tonlar munosabatidan) tarkib topadi, unda shovqin qatnashmaydi. Undosh tovush tarkibida esa shovqinning bo'lishi shart; b) anatomik-fiziologik jihatdan: unli tovushlar talaffuzida nutq a'zolari to'siq (fokus) hosil qilmaydi, bu hol o'pkadan kelayotgan havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramay o'tishini ta'minlaydi. Undoshlar artikulyatsiyasida esa albatta to'siq (fokus) hosil qilinadi, havo oqimi shu to'siqdan portlab, sirg'alib yoki titrab o'tadi, bu jarayon undosh tovush uchun kerak bo'lgan shovqinni yuzaga keltiradi; d) lingvistik-funksional jihatdan: unlilar ham, undoshlar ham so'z va morfema tarkibida "qurilish materiali" sifatida (shakllantiruvchi funksiyada) qatnashadi; shakllantirilgan fonetik so'z yoki morfemalarning tovush qobig'ini bir-biridan farqlaydi, shu orqali ularning ma'nolarini tafovutlash imkonini yaratadi. Yana: unlilar bo'g'in hosil qiluvchi asosiy tovushdir, undosh fonemalar esa unli bilan birga qatnashadi, o'zicha bo'g'in hosil qilmaydi (sonantlar bundan mustasno, chunki ularda bo'g'in hosil qilish xususiyati bor)²⁴ Shuning uchun bo'g'in tarkibidagi unli shu bo'g'inning cho'qqisi ("vershina sloga") sanaladi. Bundan tashqari, unlining yolg'iz o'zi fonetik so'zni yoki morfema qobig'ini hosil qilishi mumkin: uchinchi shaxs, birlik ma'nosidagi "u" olmoshining, shuningdek "a?" so'roq yuklamasining ifoda plani - moddiy-material asosi bir unlidan iboratligi buning dalilidir. Undoshlarda esa bu xususiyat yo'q.

30-§. Unli fonemalar tasnifi. O'zbek tilshunosligida unli fonemalar quyidagi uch belgi asosida tasnif qilinadi:

1. Lablarning ishtirokiga ko'ra: a) lablashgan unlilar (u, o', o). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shaklida bir oz cho'ziladi; b) lablashmagan unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shakliga kirmaydi va cho'zilmaydi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi "lablanish-lablanmaslik oppozitsiyasi" talablaridan kelib chiqadi.

2. Tilning vertikal harakatiga ko'ra: a) yuqori tor unlilar (i, u). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor bo'ladi; b) o'rta keng unlilar (e, o'). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz o'rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham o'rtacha kenglikda (yuqori ko'tarilish bilan quyi ko'tarilish orasida) bo'ladi; d) quyi keng unlilar (a, o). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz keng ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham yuqoridagi ikki holatdan ancha keng bo'ladi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi "tilning uch darajali ko'tarilishi" oppozitsiyasiga asoslanadi.

3. Tilning gorizontaal (yotiq) harakatiga ko'ra: a) old qator unlilar (i, e, a). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiraladi (demak, oldinga cho'ziladi); b) orqa qator unlilar (u, o', o). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiralmaydi (demak, bir oz orqaga tortilgan bo'ladi).

Tasnifning birinchi va ikkinchi moddalaridagi belgilar (lablanish-lablanmaslik, tilning yuqori, o'rta va quyi ko'tarilishiga asoslangan alomatlar) fonemalarning

---

²⁴ Sonantlarning bo'g'in hosil qilishi haqida qarang: Махмудов А. Сонорные узбекского языка.- Т.: "Фан", 1980, 5 ва 34-бетлар.

fonologik xususiyatlarini ifodalaydi. Uchinchi moddada belgi (yotiq harakatdagi alomatlar) esa o'zicha fonologik rol o'ynamaydi, chunki tovushlarning old qator yoki orqa qator bo'lishi lablarning ishtirokiga va turli kombinator omillar ta'siriga bog'liq: lablanmaslik tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, old qator (i,e,a,) va orqa qator (u,o',o) unlilarining fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon bo'lmaydi.(1,47;20,15)²⁵

Tasnifning bu turi quyidagi jadval shaklida berilishi mumkin;

№	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko'ra.	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1.	Yuqori tor unlilar	I	U
2.	O'rta keng unlilar	E	o'
3.	Quyi keng unlilar	A	O

O'zbek tilshunosligida unli fonemalarning boshqacharoq tasniflari ham bor. Chunonchi, "O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari" (B.To'ychiboyev) nomli qo'llanmada vokalizm tizimining qadimgi turkiy, eski o'zbek va hozirgi o'zbek adabiy tillaridagi holatlari diaxron (tarixiy) planda o'rganilib, hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida ham, eski o'zbek adabiy tilida bo'lganidek, 9 ta unli bor, degan xulosa beriladi (29,25-b.) Bu unlilarning sifat belgilari ham boshqacharoq baholanadi. Qo'llanmada keltirilgan quyidagi jadvalga e'tibor bering:

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi unlilar tizimi.

Lablarning ishtirokiga ko'ra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning tik harakatiga ko'ra	Tilning to'g'ri yo'nalishiga ko'ra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor		I	Ы	Ü	U
O'rta keng		E		Ө	O
Keng		ə		A	

Yuqoridagi jadvaldan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilarning kontrast juftlari mavjud: i-ы, y-u, Ө-o,e-a kabi; b)lablanmagan unlilar 3 ta emas, 4ta (i,e, ə,ы); d) lablanganlar esa 5 ta (y,u, Ө,o,a);

²⁵ Yana qarang: Махмудов А. Гласные узбекского литературного языка.-Т.: «Фан»,1968,с.33.

Prof. O. Azizov hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmini quyidagicha tasnif qiladi (4,20-21):

1. Tilning ko'tarilishi va uning tanglay tomon yaqinlashuviga ko'ra:

- a) til oldi (oldingi qator) unlilari - i(ь),e;
- b) til orqa (orqa qator) unlilari – ы(ь),a,u,o;

2. Lablarning holati va ishtirokiga ko'ra:

- a) lablangan – u, y, o, θ;
- b) lablanmagan – (ä), a, (a), i, ы.

3. Tilning ko'tarilishi va og'izning ochilish darajasiga ko'ra:

- a) tor unlilar – i, ы, u, Y
- b) o'rta keng unlilar – e, o, ö.
- d) keng unlilar – ə(ä), a, (a).

Yuqoridagi tasnifni xulosalab, muallif shunday deydi: "Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida oltita unli fonema bo'lib, ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin (4,21-b):

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra	Til oldi (oldingi) qator		Til orqa qator	
	Lablanma-ganlar	Lablan-ganlar	Lablanma-Ganlar	Lablan-ganlar
Tilning ko'tarilish va og'izning ochilish darajasiga ko'ra				
Tor unlilar	I	Ü	Ы	U
O'rta keng unlilar	E	Ö	-	O
Keng unlilar	ə(ä)	-	a, (ā)	

Risoladan keltirilgan bu ma'lumotlarni (tasnif va jadvalni) quyidagicha sharhlash mumkin: o'zbek adabiy tili vokalizmi 6 unlidan iborat, ammo ularning nutqdagi real ko'rinishlari (demak, ottenkalari) ancha ko'p. "Ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin" deyilganda ayni shu ottenkalar nazarda tutilgan bo'lsa kerak.

Prof. M. Mirtojiyevning "O'zbek tili fonetikasi" o'quv qo'llanmasida ham bu masala o'zgacha yoritilgan. Unda tor unlilarga i, ы, i, и, ы, u, y, o'rta keng unlilarga ə, e, o, o', keng unlilarga esa ə, â, ä, tovushlari kiritilgan. Tilning yonlama harakatiga ko'ra ular old qator (i, i, и, y, e, θ, ə) va orqa qator (ь, ы, u, o, a) tiplarga, lab ishtirokiga ko'ra esa lablangan (y, u, θ, o) va lablanmagan (i, i, и, e, ə) tiplarga bo'lingan. Bu tasnifda ruscha o'zlashmalarda qo'llanadigan i, ы fonemalarining o'zbek tili vokalizmi tarkibida berilganini ko'ramiz (16,16-20).

Shunday qilib, o'zbek adabiy tili vokalizmining tasnifi va tavsifi masalalari hozircha ancha munozarali bo'lib qolayotganligini anglash qiyin emas. Bunday munozaralarga sabab bo'layotgan omillar qatorida quyidagilar bor: 1) eski o'zbek adabiy tili vokalizmiga xos 9 unlili tizimning hamda shu tizimga xos kontrast juftliklarning (i-ы, y -u, ə-a, θ-o kabi oppozitsiyalarning) hozirgi o'zbek adabiy tili

vokalizmida ham saqlanganligini asoslashga intilish; 2) qipchoq lahjasi shevalari vokalizmiga xos fonologik xususiyatlarning hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida borligini asoslash harakati; 3) fonemalar o'rnida ularning ottenkalarini (allofonlari, variatsiyalarini) ko'rsatish holatlarining mavjudligi; 4) quyi keng " " fonemasining lablanish-lablanmaslik belgisiga berilayotgan tavsiflarning har xilligi va boshqalar.²⁶

31-§. Ayrim unililar tavsifi:

"i" fonemasi – yuqori tor, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi; *ichki* (birinchi va oxirgi bo'g'inlarda), *tirikchilik* (birinchi, ikkinchi, uchinchi va oxirgi bo'g'inlarda) kabi. U chuqur til orqa q,g',x undoshlari bilan yonma-yon kelganda yo'g'on (orqa qator) unli tarzida, boshqa barcha pozitsiyalarda esa ingichka (old qator) unli sifatida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kir* va *qir*, *tarkib* va *targ'ib*, *himmat* va *xilvat* kabi. Urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanadi: *biroq*, *bilan* (*бѣр q, бѣлѣн*) kabi. So'zning oxiridagi ochiq bo'g'inda bir oz kengayadi; *bordi* > *borde*, *ketdi* > *kette* kabi;

"e" fonemasi – o'rta keng, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema bir bo'g'inli so'zlarda (*men*, *sen*, *bash* kabi), ko'p bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida (*beshik*, *etik*, *telpak* kabi) ko'proq qo'llanadi.

Tobe, *tole*, *voqe*, *foye*, *telefon*, *televizor* kabi o'zlashma so'zlarda qo'llangan "e" unlisi etimologik jihatdan o'zbekcha "e" ning o'zi emas.

O'zbekcha "e" *ekin*, *eshik* so'zlarining boshidagi to'la ochiq bo'g'inda, shuningdek, *ertak*, *ellik* kabi so'zlar boshidagi berkitilmagan bo'g'inda ochiqroq talaffuz etiladi, *begzod*, *mergan* kabi so'zlar boshidagi to'la yopiq bo'g'inda yumuqroq bo'ladi; *xez*, *xezlamoq* kabi so'zlarda (chuqur til orqa x undoshi bilan yonma-yon kelganda) esa orqa qator, yo'g'on unli tarzida aytiladi;

"a" fonemasi - quyi keng, old qator, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *anor* (birinchi bo'g'inda), *telpak* (ikkinchi, oxirgi bo'g'inda), *nafaqa* (so'zning uchala bo'g'inida) kabi. Bu fonema ham, boshqa unililarda bo'lganidek, chuqur til orqa **q,g',x** undoshlari bilan yonma-yon qo'llanganda orqa qator, yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi, sayoz til orqa **k,g,ng**, til o'rta **y** va faringal **h** undoshlari bilan yondosh bo'lganda esa ingichka ottenka bilan aytiladi. Qiyos qiling: *kasal* va *qasam*, *kamar* va *qamar*, *taka* va *taqa*, *mahal* va *shag'al*, *so'gal* va *nag'al*, *nasihat* va *tilxat*, *dangal* va *dag'al* kabi;

"u" fonemasi - yuqori tor, orqa qator, lablashgan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *uka* (birinchi bo'g'inda), *uzum* (birinchi, ikkinchi bo'g'inlarda), *ko'zgu* (oxirgi ochiq bo'g'inda) kabi. Urg'uli bo'g'inda kuchli, bir oz cho'ziq; urg'usiz bo'g'inda esa qisqa, kuchsiz talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *butun*, *uchun*, *tuzuk* (birinchi bo'g'inlar - urg'usiz, oxirgi bo'g'inlar- urg'uli) kabi. Bu unli ham **q,g',x** bilan yondosh qo'llanganda yo'g'onlashadi (orqa qator ottenkaga aylanadi), **k,g,ng,y,h** undoshlari bilan yonma-yon kelganda esa old qator, ingichka ottenka tarzida aytiladi. Qiyos qiling: *kul* va *qul*, *tugun* va *turg'un*, *ko'zgu* va *qayg'u*, *buyuk* (buyuk) va *urug'*, *hukm* va *xulq*, *guv* va *g'uv*, *mangu* va *urg'u* kabi;

²⁶ « » unlisining kuchsiz lablanganligi aslida eksperimental tadqiqotlar asosida isbotlangan. Bu haqda qarang: Махмудов А. Гласные узбекского литературного языка.-Т.: «Фан»,1968,с.24-26. Отамирзаева С. Ўзбек адабий тилида {o} } unlisi lablanganmi? // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари.- Тошкент, 1962,№2, 54-6.

"o" fonemasi – o’rta keng, orqa qator, lablashgan unli. Sodda so’zning birinchi bo’g’ida qo’llanadi: *o’n, bo’r* (bir bo’g’inli so’zlar), *o’tin, to’lqin* (ikki bo’g’inli sodda so’zlar) kabi. Birinchi bo’g’indan keyin qo’llanish holatlari ayrim qo’shma so’zlarda (*gultojixo’roz, Go’ro’g’li* kabi) yoki tojikcha o’zlashmalarda (*obro’* so’zida) uchraydi. Bu unli ham **k,g,h,y** undoshlari yonida ingichkalashadi (old qator ottenka bilan qo’llanadi), **q,g’,x** undoshlari yonida esa yo’g’on talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *ko’l* va *qo’l, go’l* va *g’o’r, ho’l* va *xo’r* ("xo’r bo’lmoq"), *yo’l* va *xo’sh* kabi;

"o" fonemasi - quyi keng, orqa qator, kuchsiz lablashgan unli. Bu fonema ham so’zning barcha bo’g’inlarida uchraydi: *ota* (birinchi bo’g’inda), *bahodir* (ikkinchi bo’g’inda), *baho* (oxirgi bo’g’inda), *bobo* (har ikkala bo’g’inda) kabi; **k,g,y,h** undoshlari yonida ingichka (old qator unli tarzida), **q,g’,x** undoshlari yonida esa yo’g’on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *komil* va *qobil, gov* va *g’ov, yosh* va *qosh, hol* va *xol* kabi.

Tekshirish savollari

1. Vokalizm nima?
2. O’zbek adabiy tili vokalizmi qaysi fonemalarni o’z ichiga oladi?
3. Unli fonemalar undoshlardan qanday farqlanadi?
4. Unli fonemalar tasnifi nimalarga asoslanadi?
5. Lablarning ishtirokiga ko’ra unli larning turlari?
6. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko’ra unli larning turlari?
7. Tilning gorizontaal harakatiga ko’ra unli larning turlari?
8. Tasnifga asos bo’lgan qaysi belgilar fonologik xarakterda?
9. Qaysi belgi o’z holicha fonologik xususiyatga ega emas?
10. O’zbek tilshunosligida hozirgi o’zbek adabiy tili vokalizmiga oid qanday masalalar munozarali bo’lib qolmoqda?
11. Unli fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalari qanday farqlanadi? Ularning har biri alohida fonema deb qaraladimi?

Tayanch tushunchalar

Vokalizm- unli fonemalar tizimi.

Fokus - talaffuzda faol va nafaol nutq a’zolari orasida hosil qilingan to’siq. O’pkadan kelayotgan havo oqimining portlab yoki sirg’alib o’tishidan shovqinning yuzaga kelishi ana shu fokusda sodir bo’ladi.

Bo’g’in cho’qqisi – bo’g’in markazi, yadrosi. Odatda unli tovush bo’g’in cho’qqisi sanaladi.

Lablar ishtiroki - unli tovushning hosil qilinishida lablarning faol yoki nafaol ishtiroki.

Tilning vertikal (tik) harakati - tilning uch darajali ko’tarilishida yuzaga keladigan belgilar.

Tilning gorizontaal (yotiq) harakati - fonemalar artikulyatsiyasida tilning pastki tishlar tomon cho’zilishi yoki orqaga tortilishi.

HOZIRGI O’ZBEK ADABIY TILI KONSONANTIZMI

Adabiyotlar: 1[19-26],4[22-24],10[53-59],16[23-34], 20[17-27], 22 [47-51], 27[21-25]

32-§. Konsonantizm hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari tizimidir. Bu tizim 24 fonemani – b,v,g,d,j,(dj),z,y,k,l,m,n,η,p,r,s,t,f,x,ch,sh,κ,ϕ,h tovushlarini o'z ichiga oladi²⁷. Biroq manbalarda o'zbek adabiy tili undoshlari miqdoriga oid boshqa fikrlar ham mavjud: 22ta (S. Otamirzayeva, Y.D. Polivanov)²⁸, 23ta (A.K.Borovkov, I.A.Kissen)²⁹, 25ta (A.N.Kononov, V.V.Reshetov, A.Abduazizov)³⁰. Demak, hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari miqdori masalasida tilshunoslikda tugal bir fikr yo'q.

Undosh tovushning shakllanishida albatta shovqin qatnashadi, u nutq apparatidagi (masalan, og'iz bo'shlig'idagi) aktiv va passiv a'zolarining bir-biriga tegishi yoki juda yaqinlashishi natijasida hosil bo'lgan to'siqdan havo oqimining portlab yoki sirg'alib (a'zolarga ishqalanib) o'tishidan paydo bo'ladi. Bunday to'siq fonologiyada **fokus** deyiladi. Demak, undoshlarda fokusning bo'lishi shart.

33-§. Undoshlar tasnifi. Bunda o'zbek tili konsonantizmi tizimiga xos asosiy fonologik jihatlar – artikulyatsiya o'rni (tovushning fokusi), artikulyatsiya usuli va jarangli- jarangsizlik belgilari hisobga olinadi, shu belgilarni shakllantirishda ishtirok etadigan fizik-akustik va anatomik-fiziologik omillarga tayaniladi. Bunday tasnif quyidagi tartibda berilishi mumkin:

I. *Artikulyatsiya o'rniga ko'ra.* Bunda nutq apparatining qaysi a'zosi faol ishtirok etayotganligi va apparatning qayerida to'siq (fokus) hosil qilinishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan tovushlar labial, til va bo'g'iz undoshlariga bo'linadi:

1.Labial undoshlar-ikki lab orasida yoki pastki lab bilan yuqori tishlar orasida hosil qilinadigan tovushlar. Ular ikki turga bo'linadi: a) lab-lab (bilabial) undoshlar-p,b,m,v; b) lab-tish undoshi-f.

IZOH: lab-lab "v" undoshi *ov,suv,qovun,sovuq* kabi turkiy so'zlarda ko'proq ishlatiladi. Bu tovushning lab-tish "v" dan o'sib chiqqanligi, lab-tish "v"ning esa b,g',g undoshlarida sodir bo'lgan o'zgarish asosida shakllanganligi haqida ma'lumotlar bor (29,51-b; 18,63-64-b.).³¹ Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi lab-tish "v" yuqorida keltirilgan turkiy "v" ning o'zi emas, u etimologik jihatdan boshqa til birligidir, chunki bu tovush o'zbek tiliga arab va rus tilidan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi; *vatan* (arab.), *vaqt*

---

²⁷ Qarang: Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка.- Т.: «Фан», 1986, с.8-9. Нурмонов А. 17,17-18;севортян Э.В. материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературного языков. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика.-М.:Изд-во АН, 1955.

²⁸ Otamirzayeva S., Yusupova M. O'zbek tili.-Toshkent,2002,9-b. E.D.Поливанов Звуковой состав ташкентского диалекта.- Наука и просвещение, Ташкент,1922,№1

²⁹ Боровков А.К. Краткий очерк грамматики узбекского языка. Узбекско-русский словарь.- М.:Гос.изд-во иностранных и национальных словарей, 1961. Киссен И.А. Курс сопоставительной грамматики русского и узбекского языков. Издание третье.- Т.:«Ўқитувчи», 1979,с.21.

³⁰ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка.-М.-Л.:Изд-во АН, 1960. Решетов В.В. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика.-Т.:Учпедгиз, 1959,с.212. Абдуазизов А.{19,54,66}.

³¹ Yana qarang: Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана.- Москва-Ленинград, 1961, 46-47-б. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. –Москва, 1955.

(arab.) *va'da* (arab.), *vagon* (rus.), *aviatsiya* (rus.) kabi. Shunga ko'ra lab-tish «v»ni lab-lab «v»ning fakultativ varianti deb qarash to'g'riroq bo'ladi.

2. Til undoshlari - tilning faol ishtirokida hosil bo'ladigan undosh fonemalar. Ular tovush fokusi qayerda hosil bo'lishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) til oldi undoshlari: a) til oldi-apikal (alveolar) undoshlari -t,d,s,z,l,n. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqori milkka yaqinlashadi (s,z) yoki unga taqalib, to'siq hosil qiladi (t,d,l,n); b) til oldi-tanglay (kakuminal) undoshlar- sh, j, ch, j(dj), r. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqoriga ko'tarilib, bir oz bukiladi, natijada to'siq milkda emas, qattiq tanglayning old qismida (milkka yetmay) paydo bo'ladi. Sh,j,ch,j(dj) undoshlari artikulyatsiyasida ikkinchi fokus-tilning orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida yuzaga keladigan to'siq ham ishtirok etadi, shunga ko'ra sh,j,ch,j(dj) undoshlari ikki fokusli fonemalar sanaladi; 2) til o'rta undoshi (palatal undosh)-y. Bu undosh talaffuzida tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, fokus shu ikki a'zo oralig'ida shakllanadi; 3) sayoz til orqa undoshlari - k,g,η. Bu undoshlarning talaffuzida tilning orqa qismi yumshoq tanglayga tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi; 4) chuqur til orqa undoshlari- q,g',x. Bu undoshlarning talaffuzida tilning eng orqa qismi (ildizi) kichik tilga tegib, to'siq(fokus) hosil qiladi, shunga ko'ra ular *uvular undoshlar* deb ham ataladi (1, 64-b.).

3. Bo'g'iz undoshi (faringal undosh)-h. Bu undoshning talaffuzida havo oqimi bo'g'iz va halqumdan ishqalanib o'tadi.

II. *Artikulyatsiya usuliga ko'ra*. Bunda o'pkadan kelayotgan havo oqimining to'siqdan (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar hozirgi o'zbek tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Portlovchilar - havo oqimining to'siqdan portlab o'tishidan hosil bo'luvchi undoshlar. Bularga b,g,d,k,p,t,q fonemalari kiradi. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga tegib, havo yo'lini to'sadi, natijada portlash yuz beradi.

2. Qorishiq portlovchilar (affrikatalar) - ch,j(dj). Bu undoshlar artikulyatsiyasining ish holati ikki xil kechadi: bitta fokusning o'zida portlash va sirg'alish jarayonlari sodir bo'ladi- artikulyatsiya portlash bilan boshlanib, sirg'alish bilan tugaydi.

3. Sirg'aluvchilar - v,j,z,y,l,s,f,x.sh,g',h. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga juda yaqinlashadi, ammo jiplashmaydi: havo oqimining sirg'alib o'tishi uchun oraliq qoldiriladi.

4. Yumuq fokusli burun tovushlari (ruscha: *смычно-носовые согласные*)³². Bu guruhga m,n,η undoshlari kiritiladi: a) "m" ning artikulyatsiyasida ikkala lab orasida yuzaga kelgan to'siq havo yo'lini yopadi (yumuq fokus yuzaga keladi), natijada, havo oqimi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi va burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tadi (bunda burun yo'li ochiq holatda bo'ladi); b) "n" ning artikulyatsiyasida til uchi bilan milk orasida havo yo'li yopiladi, orqaga qaytgan havo oqimi (un bilan birga) burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tadi: d) "ng"ning artikulyatsiyasida tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglay orasida havo yo'li yopilib, burun bo'shlig'ida sirg'alish kechimi sodir bo'ladi.

³² Qarang: Матусевич М. И Современный русский язык. Фонетика –М.: "Просвещение". 1976 с. 122-125.

IZOH: m,n,η undoshlari artikulyatsiyasida portlash o'ta kuchsizlanadi, bunga havo oqimining to'siqqa urilib, orqaga qaytishi va burun bo'shlig'idan sirg'alib o'tishi sabab bo'ladi. Shuning uchun adabiyotlarda bu tovushning artikulyatsiya usuli har xil baholanmoqda: "portlovchi-sirg'aluvchilar"³³, "portlovchilar" (29,28-b.) , "sirg'aluvchilar" (16,25-b.), «burun (nazal) undoshlari» (1,118-bet) kabi.

5. Titroq undosh - "r". Bu undoshning talaffuzida tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi va havo zarbidan titraydi, havo oqimi tebranadi.

III. *Un paychalari ishtirokiga ko'ra.* Tasnifning bu aspektida un (ovoz) paychalarining tovush hosil qilishda ishtirok etish-etmasligi nazarda tutiladi. Bu belgi asosida undoshlar quyidagi ikki turga bo'linadi:

1. Jarangsiz undoshlar - k,p,s,t,f,x,(ts),ch,sh,q,h. Jarangsiz undoshlarning talaffuzida havo oqimi bo'g'izdagi un paychalari orasidan to'siqqa uchramay o'tadi, natijada un paychalari tebranmaydi, ovoz hosil bo'lmaydi, tovush halqumda yoki og'iz bo'shlig'idagi to'siqda yuzaga kelgan shovqinning o'zidagina tarkib topadi.

2. Jarangli undoshlar- b,v,g,d,j,j(dj),z,y,l,m,n,η,r,g'. Jarangli undoshlarning talaffuzida bo'g'izdagi un paychalari tortilib, taranglashadi, ular oralig'idagi bo'shliq yo'qoladi, natijada o'pkadan kelayotgan havo oqimi un paychalariga urilib, uni tebratadi, tebranish esa ovozni yuzaga keltiradi, ovoz o'z navbatida og'iz bo'shlig'idagi to'siqda paydo bo'lgan shovqinga qo'shilib, tovushning jaranglashuviga sabab bo'ladi.

IY. *Ovozning ishtirok etish darajasiga ko'ra.* Bu belgi asosida undoshlar sonorlar va shovqinlilarga bo'linadi:

1. Sonorlarda ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'ladi (shovqin juda kam miqdorda qatnashadi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida m,n,η,l,r,y undoshlari sonor tovushlar (sonantlar) hisoblanadi. Sonorlar rezonator ton manbai nuqtai nazaridan ikki guruhga bo'linadi: a) burun sonantlari- m,n,ng; b) og'iz sonantlari- r,l,y. Bulardan 1) "m"ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) ikki lab orasidagi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi, shu tarzda yana halqum orqali burun bo'shlig'iga yo'l oladi. Bu jarayonda bo'g'iz, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i rezonator ton manbaiga aylanadi: shularda qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning shovqinga nisbatan ustun bo'lishi ta'minlanadi; 2) "n"ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) tilning uchki qismi bilan yuqori milk orasidagi to'siqqa urilib, orqaga (halqumga) qaytadi, so'ng burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi). Natijada og'iz, halqum, bo'g'iz, burun bo'shliqlari rezonator ton manbai vazifasini bajaradi. Ammo og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik imkoniyati "m" dagi holatdan kamroq bo'ladi (chunki hajm va shakl o'zgaradi); 3) "ng"ni talaffuz qilishda kelayotgan un(ovoz) tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglayning boshlanish qismi orasidagi to'siqdan orqaga qaytib, yana halqum va bo'g'izga boradi, halqum orqali burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda ham burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi), natijada og'iz, bo'g'iz, halqum va burun bo'shliqlarida qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning ustunligi ta'minlanadi. Bunda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, "ng"ning artikulyatsiyasida og'izning rezonatorlik imkoniyatlari "m"va"n" sonorlaridagi holatdan

³³ Мирзаев М, Усмонов С, Расулов И. Ўзбек тили.- Т. "Ўқитувчи", 1978. 57-59-бетлар.

ancha cheklangan bo'ladi, chunki bo'g'izdan kelayotgan un tilning orqa qismidagi to'siqdanoq orqaga qaytganligi tufayli, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik maydoni juda qisqaradi; 4) "l" ni talaffuz qilishda to'siq (fokus) tilning uchki qismi bilan ustki tish (milk) orasida yuzaga keladi, ammo tilning ikki yoni ochiq bo'ladi. Undan sirg'alib o'tgan un lunj devoriga tegib, qo'shimcha tonlar hosil qiladi, bunday qo'shimcha tonlar halqum va hiqildoqda (bo'g'izda) ham yuzaga keladi, ammo burun bo'shlig'i rezonator manbai sifatida ishtirok etmaydi, chunki yumshoq tanglay oxiridagi kichik til burunga o'tadigan yo'lni to'sib qo'yadi. Shuning uchun "l" og'iz sonanti hisoblanadi; 5) "r"ni talaffuz qilishda tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi, bo'g'izdan kelayotgan havo oqimi tilning uchiga urilib, uni bir-ikki silkitadi, natijada havo tebranishi yuzaga keladi. Lunjning bir qadar kengayishi rezonator tonning hosil bo'lishiga imkon yaratadi; "r" ning artikulyatsiyasida ham burun bo'shlig'i ishtirok etmaydi, chunki havo oqimining burunga o'tadigan o'rni kichik til tomonidan to'silgan bo'ladi; 6) "y"ni talaffuz qilishda tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, tilning o'zi oldinga siljiydi, uning ikki cheti yon tishlarga, uchi esa pastki tishlar milkiga tegadi. Bu sonorning hosil bo'lishida ham og'iz bo'shlig'i, halqum va bo'g'iz rezonator toni manbai bo'lib xizmat qiladi, ammo burun bo'shlig'i bu jarayonda ishtirok etmaydi (kichik til havo yo'lini to'sib turadi).

Ayrim izohlar: 1) sonorlarning barcha turlarida: a) un paychalari faol qatnashadi; b) rezonatorlar ishtirok etadi; d) ovoz shovqindan ustun bo'ladi; e) sonorlarda hatto bo'g'in hosil qilish xususiyati ham bor. Masalan: za-yl (za-yil), ma-yl (ma-yil), sha-kl (sha-kil), ha-jm (ha-jim), ba-zm (ba-zim), va-zn (va-zin), ze-hn (ze-hin), da-vr (davir), sa-yr (sa-yir), sa-br (sa-bir) kabi. Demak, sonorlarning bir jihati (bo'g'in hosil qila olishi) unlilarga, boshqa jihatlari esa undoshlarga o'xshaydi. Bu holat ularni unlilarga ham, undoshlarga ham zid qo'yish mumkin bo'lgan alohida guruhga birlashtirish imkonini beradi³⁴. Biroq bunday fikrga qo'shilmaydigan tilshunoslar ham bor. Chunonchi, taniqli fonolog N. S. Trubetskoy bu haqda shunday deydi: "Unli", "undosh"lar tovushga oid bo'lgan akustik tushunchalardir. Ularni ta'riflashda akustik yoki artikulyatsion tushunchalarni hisobga olmaslik, albatta, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi³⁵. Adabiyotlarda o'zbek tilidagi sonor tovushlarning tarkibi ham har xil ko'rsatilib kelinmoqda. Xususan, m,n,ng,l,r undoshlarining sonantligi fonetika va fonologiyaga oid adabiyotlarning deyarli barchasida qayd etilgan bo'lsa, "y" ning sonantligi ayrim adabiyotlardagina ta'kidlangan,³⁶ taniqli turkolog E. V. Sevortyan esa o'zbek tili sonorlari qatoriga v,g' undoshlarini ham kiritadi³⁷, «v»ning sonantligi S. Otamirzayeva (22,49) va A. Abduazizov (1,30) ishlarida ham qayd etilgan. M. Mirtojiev sayoz til orqa "ng" dan tashqari, chuqur til orqa "ŋ" ning borligini ham ko'rsatadi, ammo "y" ni sonorlar qatoriga kiritmaydi.³⁸

³⁴ Bu haqda qarang: Maǰmudov A. Sonорные узбекского языка.- Т.: "ФАН", 1980,с. 33-34. Yana qarang: Зиндер Л. Р. Общая фонетика.- Ленинград, 1960 с 108.

³⁵ Трубецкой Н.С Основы фонологии.- Москва 1960, с 103.

³⁶ Bu haqda qarang: Maǰmudov A. Ўзбек тили сонорлари. – "Ўзбек тили ва адабиёти", 1969, №6. Уна shu muallif: Sonорные узбекского языка. Тошкент "ФАН" 1980., 11-15-бетлар. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси. Тошкент . "Ўқитувчи" 1990,18-бет. С. Отамирзаева , М. Юсупова. Ўзбек тили.- Т.:2002,49-б.

³⁷ Qarang: Севортян Э.В. Материалы по сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков.- В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. В 3-х томах. 1.Фонетика. М –1955. С36.

³⁸ Qarang: Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси.- Т.: "Университет", 1998. 23-25-бетлар.

2. Shovqinlilarda ovoz shovqinga nisbatan kam bo'ladi yoki mutlaqo qatnashmaydi. Masalan: b,g,d,j,j(dj),z undoshlarida ovoz kam, shovqin ko'p, ammo k,p,s,t,f,x,ch,sh,q,h undoshlarida ovoz yo'q, bu undoshlar faqat shovqin hisobiga tarkib topgan.

Undoshlar tasnifi quyidagi jadval tarzida ifodalanishi mumkin:

Ovoz bilan shovqinning	Artikulatsiya usuliga ko'ra	Artikulatsiya o'rniga ko'ra											Bo'g'iz undoshi			
		Labial undoshlar			Til undoshlari											
		Lab-lab	Lab-tish	Til oldi-tish	Til oldi-tang lay	Til o'rta	Sayoz til orqa	Chuqur til orqa	Faringal undosh							
Shovqinlilar	Portlovchi	b	P			d	t					g	k		q	
	Qorishiq portlovchi					J	ch									
	Sirg'aluvchi	V		F	z	s	J	sh					G'	x	h	
Sonorlar	Yumuq fokusli burun tovushlari	m				n						ŋ				
	Sirg'aluvchilar					l			y							
	Titroq							r								
		J-li	J-siz	i-li	J-	J-li	J-	J-li	J-	J-li	J-	J-li	J-	J-li	J-	J-siz
		Un paychalari ishtirokiga ko'ra														

Tekshirish savollari

1. Konsonantizm nima?
2. Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Ularning soni nechta?
3. Tovush fokusi nima? Uning ahamiyati?
4. O'zbek tilining qaysi tovushlari ikki fokusli? Sababi?
5. Undosh fonemalar qaysi belgilar asosida tasnif qilinadi?
6. Artikulatsiya o'rniga ko'ra undoshlar tasnifi?

7. Artikulatsiya usuliga ko'ra undoshlar tasnifi?
8. Un paychalari ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifi?
9. Ovoz va shovqin munosabatiga ko'ra undoshlar tasnifi?
10. O'zbek tili konsonantizmidagi munozarali masalalar?

Tayanch tushunchalar

Konsonantizm - undosh fonemalar tizimi.

Labial undoshlar - lab-lab va lab-tish undoshlari.

Til-tish undoshlari (dorsal va alveolyar undoshlar)- tilning uchki qismi bilan pastki yoki yuqori tishlarning milki orasidagi to'siqda hosil bo'ladigan undoshlar.

Til oldi- tanglay undoshlari - til oldi qismining qattiq tanglay tomon ko'tarilishidan hosil bo'lgan to'siqda yuzaga keladigan undoshlar.

Til o'rta undoshi - tilning o'rta qismi bilan tanglay orasidagi to'siqda hosil bo'lgan "y" undoshi.

Sayoz til orqa undoshlari - k,g,η(ng) fonemalari. Ular velar (qattiq)undoshlar sanaladi.

Chuqur til orqa undoshlari -q,g',x fonemalari. Ular uvular (kichik til ishtirokida hosil bo'lgan) undoshlar sanaladi.

Bo'g'iz undoshi - "h" fonemasi. U faringal undosh deb ham ataladi.

Yumuq fokusli burun tovushlari (nazal tovushlar) - m,n,η sonantlari.

UNDOSH FONEMALAR TAVSIFI

Adabiyotlar: 10[59-67], 18[60-70], 22 [52-106],27[21-25], 29[26-54].

34-§. Labial undoshlar tavsifi.

1. **"b" fonemasi** - lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «p»ning jarangli jufti. So'z boshida (*bodom*), unli yoki jarangli undosh bilan yonma-yon qo'llanganda (*tabrik*) jarangli bo'ladi, demak, bunday o'rin "b" undoshi uchun kuchli pozitsiya hisoblanadi. Bu fonema so'z o'rtasida jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qo'llanganda assimilatsiyaga uchrab, jarangsiz "p" tarzida talaffuz etiladi: *ibtidoiy> iptidoiy, obkash>opkash, jabha>japha* kabi. Bunday o'rin "b" fonemasi uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, jarangsiz "p" esa jarangli "b"ning kombinator ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish kombinator omil ta'sirida – yonma-yon kelgan tovushlar assimilatsiyasi tufayli sodir bo'lmoqda. Jarangli "b" undoshi so'z oxirida ham jarangsizlashadi: *maktab>maktap, g'azab>g'azap, asab>asap, qassob>qassop* kabi. Demak, so'z oxiri ham "b" fonemasi uchun kuchsiz pozitsiyadir. Bunday o'rinda jarangsiz "p" jarangli "b"ning pozitsion ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish yondosh joylashgan tovushlar ta'sirida emas, "b"ning so'z oxirida kelishi (pozitsion omil) tufayli sodir bo'lmoqda; "b" fonemasi ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) ko'pincha sirg'aluvchi "v" ga o'tadi; *chivin<chibin,*

qovoq<*qoboq*, *tovoq*<*toboq* kabi. Bunday o'zgarish ikki so'z birikkanda ham sodir bo'ladi; *boraver*<*bora ber*, *Jo'ravoy*<*Jo'raboy*, *toshvaqa*<*toshbaqa* kabi.

"b" fonemasining kuchli pozitsiyadagi ko'rinishi asosiy ottenka hisoblanadi, chunki bu ottenka "b" fonemasi uchun tipikdir. Uning kuchsiz pozitsiyadagi ko'rinishlari o'zgargan ottenkalar (allofonlar) sanaladi, demak, "b" fonemasi so'z tarkibida asosiy ottenka va allofonlar shaklida namoyon bo'ladi;

2. **"p" fonemasi** - lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «b»ning jarangsiz jufti. Bu undosh so'zning barcha pozitsiyalarida – so'z boshida (*paxta*), o'rtasida (*opa*), oxirida (*qop*) keladi. Deyarli barcha holatlarda asosiy ottenkasi saqlanadi. Jarangli "b"ning so'z oxirida jarangsizlanishi "b" va "p" fonemalarining mo'tadillashuviga – neytralizatsiyaga olib keladi. Qiyos qiling: *kitob*>*kitop*, *kanop*>*kanop* kabi. Bunday paytda ikkala so'z oxiridagi "p" b//p arxifonemasining har ikki a'zosi uchun umumiy bo'lgan «P» varianti sanaladi.

3. **"v" fonemasi** - lab-lab, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh (E.V. Sevortyan, S. Otamirzayeva uni sonor tovushlar sirasiga kiritishadi). So'z o'rtasida (*gavda*, *tovuq*), oxirida (*ov*, *suv*) ishlatiladi. O'zbek tiliga tojik-fors va arab tillaridan o'zlashgan so'zlarda ham qo'llanadi: *navo*(toj), *navodir* (arabcha); qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan.

O'zbek tiliga arab va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarda lab-tish "v" ham uchraydi. Bu tovush lab-lab "v"ning fakultativ varianti sanaladi. U so'z boshida (*vaqt*, *va'da*, *vagon*), o'rtasida (*ovqat*, *aviatsiya*) va oxirida (*afv*, *ustav*) qo'llanishi, kuchsiz pozitsiyada jarangsizlanishi (*avtomat*>*aftomat*, *arxiv*>*arxif* tarzida talaffuz qiinishi) ham mumkin.

4. **"f" fonemasi** - lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh. Bu undosh sof turkiy so'zlarda qo'llanmaydi, fors, arab, rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagina uchraydi: *farzand* (toj.), *farq* (arab.), *fabrika* (rus.) kabi. Lablashgan unlilar bilan yonma-yon qo'llanganda lab-tish "f" ning lab-lab ottenkasi yuzaga keladi: *fazl*-*fozil*-*fuzalo*; *faqir*-*fuqaro* kabi. Bunday holat *firma* va *funksiya* kabi ruscha o'zlashmalarda ham uchraydi.

Jonli so'zlashuvda lab-tish "f"ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz "p" tarzida talaffuz qilinish holatlari uchrab turadi: *faqat*>*paqat*, *qafas*>*qapas*, *ulfat*>*ulpat* kabi. Bunday "p" undoshi sirg'aluvchi "f"ning kombinator yoki pozitsion ottenkasi emas, uslubiy ottenkasidir, u turkiy til vakillarida "f" ga xos artikulyatsiya bazasining (psixofiziologik ko'nikmaning) o'tmishda bo'lmaganligi ta'sirida sodir bo'ladi;

5. **"m" fonemasi** - lab-lab, sonor, burun tovushi. So'zning barcha qismlarida – so'z boshida (*moy*, *mana*), o'rtasida (*amaki*, *osmon*), oxirida (*tom*, *xum*) qo'llanadi. Qadimgi turkiy tilda so'z boshida "b"ning fakultativ ottenkasi sifatidagina uchragan (*ming*<*bing* so'zida), so'z o'rtasi va oxirida mustaqil fonema sifatida qo'llangan; *qamug'* (hamma), *qum* kabi.³⁹

35-§. Til oldi undoshlari tavsifi.

1) **"t" fonemasi** - til oldi-alveolar, portlovchi (sof portlovchi), jarangsiz, shovqinli undosh, «d»ning jarangsiz jufti. Bu undosh so'zning barcha pozitsiyasida uchraydi: so'z boshida (*tosh*, *tog'*), so'z o'rtasida (*ota*, *botir*) va so'z oxirida (*ot*, *qavat*)

³⁹ Bu haqda qarang: Абдурахмонов Ф.А., Рустамов А. Қадимги туркий тил. -Т.: "Ўқитувчи", 1982, 9- ва 33-бетлар. Яна қаранг: Тўйчибоев. Б. Ко'rsatilgan asar, 28-29-бетлар.

kabi. Bu undosh tojik tilidan o'zlashgan *daraxt, do'st, go'sht, musht, mast, past* kabi so'zlar oxirida (sirg'aluvchi x,s,sh undoshlaridan so'ng qo'llanganda) talaffuz etilmasligi ham mumkin. Bunday hodisa turkiy solarda, shuningdek, ruscha-baynalmilal o'zlashmalarda kamroq uchraydi; *yurist>yuris, aferist>aferis, avgust>avgus, artist>artis, to'rt>to'r* kabi. Ammo *ost, ust, tort (tortmoq), yurt* kabi turkiy so'zlarda va *port, post, tort* ("konditer mahsuloti") kabi ruscha o'zlashmalarda so'z oxiridagi "t" tushirib qoldirilmaydi;

2) "**d**" fonemasi - til oldi-alveolar, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «t»ning jarangsiz jufti. So'z boshida (*daryo*), o'rtasida (*odam*), oxirida (*ozod*) qo'llanadi. So'z boshi (*daraxt*), intervokal holat (*odat*), jarangli yoki sonor bilan yondosh holat (*gijda,sajda,banda,onda-sonda*)bu undosh uchun kuchli pozitsiyadir. Bu pozitsiyada "d" undoshining asosiy ottenkasi qo'llanadi, boshqa holatlar "d" uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, bunda jarangli "d"ning jarangsizlashgan ottenkasi qatnashadi. Masalan: *ketdi>ketti (d>t), tushdi>tushti (d>t), asad>asat (d>t), savod>savot (d>t)* kabi. Bular jarangli "d"ning kombinator va pozitsion ottenkalari (allofonlari) sanaladi.

"D" fonemasi qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan;

3) "**s**" fonemasi - til oldi-dental, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh «z»ning jarangsiz jufti. So'z boshida (*savat*), o'rtasida (*qasam*), oxirida (*olmos*) qo'llanadi. Deyarli barcha pozitsiyalarda o'zining asosiy ottenkasini saqlaydi: *asbob, asta, osdi, o'sdi, qafas, asos* kabi;

4) "**z**" fonemasi - til oldi-dental, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh, «s»ning jarangli jufti. So'z boshida (*zamon, zafar*), o'rtasida (*bozor,ozod*) va oxirida (*oz,aziz,mayiz*) qo'llanadi. Jarangsiz undosh ta'sirida "s" ga o'tadi: *iztirob>istirob, mazkur>maskur* kabi. Bundagi "s" jarangli "z" fonemasining jarangsizlashgan kombinator ottenkasi sanaladi ("t" va "k"ning ta'sirida bo'lganligi uchun). Ba'zan so'z oxirida ham bir oz jarangsizlashadi: *sakkiz>sakkis (z>s), tannoz>tannos (z>s)* kabi. Bundagi "s" jarangli "z" fonemasining pozitsion ottenkasi hisoblanadi (so'z oxirida bo'lganligi uchun). Demak, so'z boshi (*zamon*), ikki unli orasi (*go'zal*) va jarangli yoki sonor bilan yonma-yon bo'lgan holat (*jonzot, tuzdon*) "z" uchun kuchli pozitsiya, boshqa holatlar esa kuchsiz pozitsiya sanaladi.

Qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan.

5) "**l**" fonemasi - til oldi-alveolar, sirg'aluvchi, jarangli, sonor tovush. So'z boshida (*lagan*), o'rtasida (*olam*) va oxirida (*qamal*) qo'llanadi. Orqa qator unidan so'ng qattiqroq (*ol, bol* kabi), old qator unidan so'ng esa yumshoqroq (*il, el, bel* kabi) talaffuz etiladi. Fe'lning shart mayli va sifatdosh shakllarida ("-sa", "-gan" qo'shimchalaridan oldin qo'llanganda) jonli so'zlashuv nutqida o'zak oxiridagi "l" tushib qolishi ham mumkin: *kelsa>kesa, kelgan>kegan* kabi;

Qadimgi turkiy tilda "l" fonemasi so'z boshida qo'llanmagan;

6) "**n**" fonemasi - til oldi-alveolar, jarangli, sonor, burun tovushi. So'z boshida (*nok, narsa*), o'rtasida (*ona, anor*) va oxirida (*burun, tutun*) ishlatiladi. Lab undoshidan oldin qo'llanganda assimilatitsiyaga uchrab, lab-lab "m" tarzida talaffuz qilinadi: *shanba>shamba (n>m), tanbur>tambur (n>m)* kabi;

7) "**r**" fonemasi - til oldi-tanglay, titroq, jarangli, sonor tovush. So'zning boshida (*raqs, ro'mol*), o'rtasida (*darak,guruch*) va oxirida (*xabar, agar, zarar*) kela oladi.

Toshkent shevasida otning "-lar" bilan qo'llangan shaklida shu qHshimcha oxiridagi "r"ning tushib qolishi keng tarqalgan: *kitoblar>kitobla, bolalar>bolala, akamlar>akamla, oyimlar>oyimla* kabi. Talaffuzning bu shakli adabiy til me'yorini sanalmaydi.

Qadimgi turkiy tilda "r" fonemasi so'z boshida qo'llanmagan.

8) **"sh" fonemasi** - til oldi-tanglay, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So'zning boshida (*shamol,sholi*), o'rtasida (*tushuncha, o'sha*) va oxirida (*naqsh, ravish*) kela oladi. Deyarli barcha pozitsiyada asosiy ottenkasi saqlanadi: *go'sht, g'isht, tovushlar, tovushni, tovushdan, tushgin, tushkinlik* kabi;

9) **"j" fonemasi** - til oldi-tanglay, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida, o'rtasida va oxirida qo'llanish holatlari faqat ruscha-baynalmilal o'zlashmalarda uchraydi: *janr,jeton,jemper,jurnal* (so'z boshida); *major,barja* (so'z o'rtasida); *blindaj, peyzaj, drenaj, ekipaj, personaj,garaj, tiraj, massaj, sabotaj, staj* (so'z oxirida) kabi. So'z o'rtasida qo'llanishi tojik tilidan o'zlashgan bir necha so'zda ham uchraydi: *mujda, gijda, ajdaho (ajdarho)* kabi. Bunday pozitsiyada sirg'aluvchi "j" qorishiq "j"ning "d" ta'sirida o'zgargan ottenkasi bo'lishi ham mumkin. Bu undosh so'z oxirida jarangsizlashadi: *massaj>massash, drenaj>drenash, ekipaj>ekipash* kabi. Qadimgi turkiy tilda bu tovush bo'lmagan.

10) **"J(dj)" fonemasi** - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli undosh, «ch»ning jarangli jufti. Bu fonema so'zning boshida (*joy, jiyda, jo'ra*), o'rtasida (*majlis, ojiz, ijozat*) va oxirida (*haj, avj, boj, toj, ilinj*) kela oladi. So'z oxirida bir qadar jarangsizlashib, "ch" ga yaqin talaffuz etiladi: *lunj>lunch, vaj>vach, iloj>iloch, xiroj>xiroch, dilxiroj>dilxiroch* kabi. So'z ichida jarangsiz undosh bilan yonma-yon bo'lganda ham jarangsizlashadi (assimilyatsiya qilinadi): *ijtimoiy>ishtimoiy (j>sh)* kabi. Demak, qorishiq **"j(dj)"** assimilatativ holatda yoki so'z oxirida o'zining asosiy bo'lmagan (notipik) ottenkasi bilan qatnashadi. Qadimgi turkiy tilda bu tovush bo'lmagan.

11) **"ch" fonemasi** - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangsiz, shovqinli undosh, «j(dj)»ning jarangli jufti. Bu undosh so'zning boshida (*choy, chegara*), o'rtasida (*bechora, ko'cha*) va oxirida (*omoch, tilmoch, kech, soch*) kela oladi. Jarangsiz undosh ta'sirida ba'zan "sh" ga o'tadi: *uchta>ushta (ch>sh)* kabi.

36-§. Til o'rta "y" undoshi tavsifi.

"y" fonemasi - til o'rta, sirg'aluvchi, sonor undoshi (og'iz sonanti). Bu undosh so'z boshida (*yl, yo'q*), o'rtasida (*bayram, vayrona*) va so'z oxirida (*boy, to'y*) qo'llanadi, "i" unlisidan so'ng qo'llanganda, shu unli bilan singishib, fonetik diftong hosil qiladi: *vodiy>vodi:, dohiy>dohi:* kabi.⁴⁰

"y" undoshi yumshoq (palatal) tovushdir, shuning uchun u bilan yondosh qo'llangan unlilar akkomodatsiyaga uchraydi- orqa qator unlilar old qator (ingichka) ottenka bilan talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *qo'l (qol)- yo'l (yθl), quvmoq (quvm q)- yuvmoq (yüv-m q)* kabi.

⁴⁰ Fonetik diftong ikkita tovushning o'zaro singishib ketishidan hosil bo'ladi, haqiqiy diftong esa bitta bo'g'in hosil qiluvchi ikki tovushdir. Ular bitta fonema sanaladi. Bunday diftong o'zbek tiliga xos emas.

37-§. Sayoz til orqa undoshlari tavsifi.

1) **"k" fonemasi** - sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «g»ning jarangsiz jufti. Bu fonema soʻz boshida (*katta, kiyim*), oʻrtasida (*aka, tikan*) va oxirida (*oʻrdak, goʻdak*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga egalik affiksi qoʻshilganda, asosdagi "k" jarangli "g" ga oʻtadi; *kovak>kovagi* (k>g), *telpak>telpagim* (k>g), *yurak>yuraging* (k>g) kabi. Bir boʻginli soʻzlarda va ayrim oʻzlashma soʻzlarda bunday oʻzgarish boʻlmaydi: *yuk - yukim, yuking, yuki; ishtirok - ishtirokim, ishtiroking, ishtiroki; idrok- idroking, idroki* kabi. Demak, koʻp boʻgʻinli soʻzlarning baʼzi grammatik shakllarida jarangsiz "k" ning jaranglashgan ottenkasi qatnashadi. "k" dan soʻng unli tovushlarning faqat old qator ottenkalari qoʻllanadi *koʻl* (*kθl*), *kul* (*kʏl*), *kitob* (*kʻt p*) kabi;

2) **"g" fonemasi** - sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh, «k»ning jarangli jufti. Bu fonema soʻz boshida (*gul, goʻzal*), oʻrtasida (*tegirmon, agar*) va oxirida (*barg, juvonmarg*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoʻllanmagan. Soʻz oxirida kelishi koʻproq oʻzlashma soʻzlarda uchraydi, bunday pozitsiyada u jarangsiz "k" tarzida talaffuz etiladi: *barg>bark, pedagog>pedagok* kabi; "g" dan soʻng unli fonemalarning faqat old qator ottenkasi qatnashadi: *goʻzal* (*gθzə l*), *gul* (*gʏl*), *gilam* (*gʏləm*) kabi;

3) **"n" fonemasi** - sayoz til orqa, jarangli, burun sonanti. Bu fonema soʻz boshida qoʻllanmaydi, soʻz oʻrtasida (*koʻngil, singil*) va oxirida (*ong, ming*) ishlatiladi. Bu fonema bilan yonma-yon qoʻllangan unililar doimo ingichka talaffuz etiladi: *jang-jen, koʻngil-kθnʏl* kabi. Bu fonema qattiq oʻzakli soʻzlar yoki soʻz shakllarida chuqur til orqa ottenka bilan talaffuz etilishi ham mumkin; *gʻing* (*gʻɯng*), *xoʻng-xoʻng* (*xong-xong*) kabi.

38-§. Chuqur til orqa undoshlari tavsifi.

1) **"q" fonemasi** - chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*qozon, qor*), oʻrtasida (*toʻqay, soqol*) va oxirida (*buloq, oziq*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga unli bilan boshlangan affiks qoʻshilganda, asos oxiridagi "q" undoshi "g" ga oʻtadi: *taroq- tarogʻim, tarogʻing, tarogʻi* kabi. Bir boʻgʻinli soʻzlarda (*yoq, yoʻq* soʻzlaridan boshqalarida), shuningdek, ayrim koʻp boʻgʻinli oʻzlashma soʻzlarda asos oxiridagi "q" "g" ga oʻtmasligi mumkin: *haq-haqim, haqing, haqi; ittifoq- ittifoqimiz, ittifoqingiz, ittifoqi* kabi. Jonli soʻzlashuvda "q"ning dissimilatsiyaga (*maqtanmoq>mactanmoq*) yoki assimilatsiyaga (*toʻqson>toʻxson*) uchrash holatlari kuzatiladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarning oxiridagi "q" jonli soʻzlashuvda sirgʻaluvchi "g" tarzida talaffuz etiladi: *baliq>baligʻ, taroq>tarogʻ* kabi. Qadimgi turkiy tilda q-k tovushlari bitta fonemaning ikki koʻrinishi boʻlgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikkita fonemaga aylangan. Demak, "q"ni "k" ning divergenti deyish mumkin;

2) **"g" fonemasi** - chuqur til orqa (uvular), sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha - sonor) undosh, «x»ning jarangli jufti. Bu fonema soʻz boshida (*gʻor, gʻalvir*), oʻrtasida (*togʻora, sogʻinch*) va oxirida (*togʻ, yogʻ, mablagʻ*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda "g" ning variatsiyasi boʻlgan va soʻz boshida qoʻllanmagan. Demak, tarixan "g"ning divergensiyaga uchrashi natijasida "g" yuzaga kelgan, shuning uchun uni "g"ning divergenti deyish mumkin. Hozirgi oʻzbek adabiy

tilida "g'" bilan tugagan so'zlarga "g" bilan boshlangan affikslar qo'shilganda "g'" va "g" larning "q" ga ko'chish holatlari uchraydi: *tog'+ga>toqqa*, *bog'+ga>boqqa*, *og'gan>oqqan*, *sog'+gani>soqqani* kabi. Shevalarda so'z oxirida "g'" o'rnida "v" ning qo'llanish hollari uchraydi: *tog'>tov*, *to'g'ri>tuvri*, *og'iz>ovuz* kabi. Bunday holatlar adabiy til uchun me'yor hisoblanmaydi;

3) **"x" fonemasi** - chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh, «q»ning jarangsiz jufti. Bu fonema so'z boshida (*xalq*, *xabar*), o'rtasida (*maxsus*, *maxfiy*) va oxirida (*do'zax*, *mix*, *tarix*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda "x" undoshi bo'lmagan. U eski turkiy til davrida paydo bo'lgan: *xan* (*xon*), *xayu*(*qaysi*), *yaxsaq* (*oqsoq*) kabi (29, 52- b.)

Qipchoq lahjasi shevalarida "x"ning o'rnida "q" ning qo'llanish holatlari uchraydi: *xabar>qabar*, *xalq>qalq*, *xalta>qalta* kabi. "X" undoshidan song qo'llangan unlilar, odatda, orqa qator ottenka bilan talaffuz etiladi (akkomodatsiya hodisasi sodir bo'ladi): *xulq*, *xavf*, *xato* kabi.

39-§. Bo'g'iz undoshi tavsifi.

"h" fonemasi – bo'g'iz undoshi, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. Bu fonema so'z boshida (*ham*, *hozir*), o'rtasida (*qahramon*, *mahsulot*) va oxirida (*shoh*, *guruh*) kela oladi. Asosan, arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda yoki shu so'zlardan yasalgan o'zbekcha so'zlarda qo'llanadi: *hammol*, *haqiqat*, *huquq*, *humo* ("humo qushi"), *hunar*, *hurriyat*, *jumhuriyat* kabi. Hozirgi o'zbek tilida "h"ning "y"ga o'tish holatlari uchraydi: *shohi>shoyi* (h>y), *Rahim>Rayim* (h>y), *Sohib>Soyib* (h>y), *Mohira>Moyira* (h>y) kabi. "H"ning bu xususiyati ba'zan uning so'z tarkibidan tushib qolishiga ham olib keladi: *shahar>sha:ar*, *Solih>Soli*, *Tohir>Toir* kabi. Hatto *Muhammad Rahim> Muhammad Raim> Mamaraim> Maraim* kabi fonetik jarayonlarda ham "h"ning yuqoridagi xususiyatlari ta'siri bor.

40-§.Qorishiq "TS"("Ц") undoshi tavsifi.

"ts" fonemasi - til oldi-alveolar, qorishiq-portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema faqat ruscha leksik o'zlashmalarda qo'llanadi. Dastlab "ts" o'rnida "ch" va "s" tovushlari ishlatilgan: *Царизм>Chorizm*, *цупк>sirk* kabi. Keyingi 50-60 yil davomida o'zbek-rus ikki tilliligining shakllanishi va mustahkamlanishi tufayli ko'pchilik o'zbek ziyolilarida "ts" ning ruscha artikulyatsiya bazasi (talaffuz ko'nikmasi) ham shakllangan: *konstitutsiya*, *aviatsiya*, *evolutsiya*, *inflatsiya*, *litsey* kabi so'zlarning o'zbeklar nutqidagi qo'llanishi shundan dalolat beradi, ammo o'zbek tilida "ts" bilan qo'llanadigan birorta so'zga qarama-qarshi qo'yish mumkin bo'lgan boshqa so'zning (kvaziomonimning) yo'qligi bu fonemaning o'zbek tilidagi fonologik funksiyasini munozarali qilib qo'yimoqda.

Tekshirish savollari

1. Tasnif va tavsif qanday farqlanadi?
2. Labial undoshlardan qaysilarining qanday fonetik pozitsiyada asosiy bo'lmagan ottenkalari qatnashadi?
3. Portlovchi tovushlarning qaysilari intervokal holatda sirg'aluvchiga o'tadi?
4. Jarangli undoshlarning qaysilari qanday pozitsiyada jarangsizlashadi?

5. Lab-lab "v" va lab-tish "v" qanday farqlanadi?
6. Qanday pozitsiyada lab-tish "f" ning lab-lab ottenkasi shakllanadi? Bu hodisa tilshunoslikda nima deb ataladi?
7. Qanday so'zlar oxiridagi "t" talaffuz etilmaydi?
8. Qanday holatlarda "l" undoshi tushib qolishi mumkin?
9. Qanday pozitsiyada til oldi "n" lab-lab "m" ga o'tadi? Sababi?
10. J(dj) va j undoshlari qanday farqlanadi? Qanday pozitsiyalarda bu fonemalarning allofonlari yuzaga keladi?
11. Qanday holatda "ch"ning "sh"ga o'tishi uchraydi? Bu hodisa nima deb ataladi?
12. Sayoz til orqa "k", "g" undoshlari qanday pozitsiyada o'zgaradi? Chuqur til orqa undoshlari-chi?
13. "H" undoshi talaffuzida qanday o'zgarishlar kuzatiladi?
14. "TS"("тс") undoshining qaysi jihatlari o'zbek tilshunosligida munozaraga sabab bo'lmoqda?
15. Divergent nima?

Tayanch tushunchalar

Kuchli pozitsiya - fonemaning asosiy ottenkasi saqlanadigan pozitsiya.

Kuchsiz pozitsiya - fonemaning asosiy ottenkasi o'zgarishiga olib keladigan pozitsiya.

Intervokal holat - undosh fonemaning ikki unli orasidagi holati.

Assimilyativ holat - nutq oqimida fonemalar assimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Dissimilyativ holat - nutq oqimida fonemalar dissimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Divergent - divergensiya yo'li bilan bir fonemaning ottenkalaridan o'sib chiqqan yangi fonema.

FONETIK HODISALAR

Adabiyotlar: 10[67-74], 16[74-88], 27(28-31).

41-§. Umumiy ma'lumot. Fonemaning nutq oqimida turli ottenkalarda namoyon bo'lishi, bunday ottenkalarning yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki aralash (kombinator- pozitsion) va b. omillarning ishtiroki borligi yuqorida aytib o'tilgan edi. Fonetik hodisalar ham aslida ana shu omillar mahsuli sifatida sodir bo'ladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

I. Kombinator omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar:

1. Assimilatsiya bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undoshning) o'zaro moslashuvidir. Bunday moslashuvning quyidagi turlari bor:

a) *progressiv assimilatsiya* - oldingi tovushning keyingi tovushni o'ziga moslashtirishi: *ketdi*>*ketti* (td>tt), *ekgan*>*ekkan* (kg>kk), *qishloqqa*>*qishloqqa* (qg>qq) kabi;

b) *regressiv assimilatsiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni o'ziga moslashtirishi: *tuzsiz>tussiz* (zs>ss), *birta>bitta* (rt>tt) kabi;

d) *to'liq assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga aynan moslashadi (ular o'rtasida neytrallashuv sodir bo'ladi): *nonvoy>novvoy* (nv>vv), *terakga>terakka* (kg>kk) kabi;

e) *to'liqsiz assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga qisman moslashadi: *tanbur>tambur* (nb>mb), *shanba>shamba* (nb>mb) kabi. Bu so'zlarda "n" (til-tish undoshi) lab-lab "b"ga faqat artikulatsiya o'rni jihatdan moslashgan (lab-lab "m"ga o'tgan), ammo boshqa belgilari moslashmagan. Qiyos qiling: "m"-sonor, "b"- shovqinli; "m"- yumuq fokusli burun tovushi (nazal tovushi), "b"- sof portlovchi kabi;

f) *kontakt assimilatsiya* - ketma-ket joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi (q.: yuqoridagi misollar);

g) *distant assimilatsiya* – so'z tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi: *sichqon>chichqon*, *soch>choch* kabi.

O'zbek tilida o'zak bilan affiksdagi unlilar assimilatsiyasi ham uchraydi. Assimilatsiyaning bu turi singarmonizm (unlilar uyg'unlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unlilarning uyg'unlashuvi lab garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon bo'ladi. Masalan: *keldi*- "e" (old qator), "i" (old qator). Bunda o'zak va affikslar tarkibidagi har ikkala unli old qatordir (til garmoniyasi); *qoldi*- "o" (orqa qator), "i" (orqa qator). Bunda affiksdagi old qator "i" o'zakdagi orqa qator "o"ga moslashgan- "i"ning orqa qator ottenkasi yuzaga kelgan (bu ham til garmoniyasi hisoblanadi); lab garmoniyasi ko'proq shevalarda uchraydi: o'g'lim (adabiy tilda)- *ulum* (qipchoq lahjasi shevalarida). *ko'zim* (adabiy tilda)- *ko'zum* (kθzYm: qipchoq lahjasida) Bunda o'zak va qo'shimchalardagi unlilarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida assimilatsiyaning bu turi deyarli uchramaydi.

Assimilatsiyada fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi (o'zgarish tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida bo'lganligi uchun).

2. Akkomodatsiya–turli kategoriyalardagi tovushlarning, masalan, unli bilan undoshning o'zaro ta'siri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan: *kisht* "i"ning old qator ottenkasi, u sayoz til orqa "k" undoshiga moslashgan- *qish* (qyish: "i"ning orqa qator ottenkasi, u chuqur til orqa "q" undoshiga moslashgan). Ba'zan unli undoshga emas, aksincha, undosh unliga moslashadi. Masalan, lab-tish (labio-dental) "f" undoshi lablashgan "u" unlisi ta'sirida lab-lab "f"ga aylanishi mumkin. Qiyos qiling: *faqat* ("f"- lab-tish), *nufuz*("f" –lab-lab), *aft* ("f"- lab-tish)- *ufq* ("f"- lab-lab), *saf* ("f" –lab-tish)- *tuf* ("f"- lab-lab) kabi.

O'zaro ta'sirda bo'lgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra akkomodatsiya quyidagi ikki turga bo'linadi:

a) *progressiv akkomodatsiya*. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi: *kulmoq* so'zida sayoz til orqa "k" undoshi orqa qator "u"ni old qator "Y" ga aylantirgani kabi. Qiyos qiling: *qul* ("u"- orqa qator unli)- *kul* ("Y"- old qator unli), *qo'l* ("o'"- orqa qator "o" unlisi)- *ko'l* ("o'"- old qator "θ" unlisi);

b) *regressiv akkomodatsiya*. Bunda keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan: *to'k* so'zida sayoz til orqa "k" undoshi orqa qator "o'" unlisini old qator "o'"ga

aylantiradi. Assimilatsiyada bo'lganidek, akkomodatsiyada ham fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi.

3. Dissimilatsiya - so'z tarkibidagi bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining boshqa tovushga ko'chishi: *birorta>bironta* (ror>ron), *kissa-kista* (ss>st) kabi. Bu hodisani assimilatsiyaning aksi deyish mumkin.

Dissimilatsiya hodisasi yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi:

a) *progressiv dissimilatsiya*. Bunda keyingi tovush o'zgaradi: *zarur>zaril* kabi;

b) *regressiv dissimilatsiya*. Bunda oldingi tovush o'zgaradi: *maqtanmoq>maxtanmoq* kabi.

Tovushning o'zgarish darajasiga ko'ra dissimilatsiya yana ikki turga bo'linadi:

a) *to'liq dissimilatsiya*. Bunda ikkita bir xil tovushdan biri noo'xshash tovushga aylanadi: *kissa>kista* (ss>st) kabi;

b) *to'liqsiz dissimilatsiya (qisman dissimilatsiya)*. Bunda tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarigina o'zgaradi. Masalan, *uchta>ushta* (ch>sh) kabi: "ch" va "t" undoshlarining ikkalasi ham portlovchi, ammo "t"ning ta'sirida "ch" sirg'aluvchi "sh" ga o'tgan.

Tovushlar o'rtasidagi masofaga nisbatan ham dissimilatsiya ikki xil bo'ladi:

a) *kontakt dissimilatsiya*. Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri o'zgaradi: *kissa>kista* kabi;

b) *distant dissimilatsiya*. Bunda dissimilatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biridan uzoqroqda joylashgan bo'ladi. Masalan: *birorta>bironta* kabi.

4. Nazalizatsiya – so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida shu sonantlar yonida qo'llangan unlining rezonator ton bilan aytilishi: *non, nok, men, meng* kabi. Bunday hollarda ham fonemaning kombinator ottenkasi (unlining ko'rinishi) paydo bo'ladi.

II. Pozitsion omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar:

1. Reduksiya - unli fonemaning urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanishi: *bilan- b:lən, biroq- b:r q* kabi. Bunda "i" unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar-bilinmas) talaffuz etiladigan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi;

2. So'z oxiridagi ochiq bo'g'inda tor unilarning biroz kengayishi: *bordi>borde* kabi. Bunda ham tor "i" unlisining biroz kengaygan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi;

3. Jarangli "b" va "d" undoshlarining so'z oxirida jarangsizlanishi: *maktab>maktap* (b>p), *savod>savot* (d>t) kabi. Bunday holat jarangli j,j(dj),z undoshlarida ham uchraydi: *massaj>massash* (j>sh), *dilxiroj>dilxiroch* (j>ch), *sakkiz>sakkis* (z>s) kabi. Yuqoridagi barcha holatlarda b,d,j,j(dj),z fonemalarining jarangsizlashgan pozitsion ottenkalari qo'llangan. O'zbek tilida ko'p bo'g'inli so'zlarda portlovchi, jarangsiz "q" ning so'z oxirida sirg'aluvchi, jarangli "g" tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *baliq>balig', o'rtoq>o'rtog', taroq>tarog'* kabi.

III. Turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish. O'zbek tilida bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi:

1. Proteza – so'z boshida tovush orttilishi: a) *rus>o'ris, ro'za>o'raza, ro'mol>o'ramol* kabi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda sonor "r" tovushi so'z boshida qo'llanmagan, demak, uni so'z boshida qo'llash ko'nikmasi ham bo'lmagan, bu hol boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar boshidagi sonor "r"dan oldin bir unlining

orttirilishiga olib kelgan, shu tariqa olinma soʻzning fonetik tarkibi turkiy soʻzning fonetik tarkibiga moslashtirilgan;

b) *shkaf>ishkop, stakan>istakan* kabi: turkiy tillarda soʻz yoki boʻgʻin boshida (pozitsion omil) undoshlar oʻzaro birika olmaydi (sintagmatik omil), ayni shu qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha oʻzlashmalar boshida bir unlining orttirilishiga, demak, shu soʻzlarning turkiy til qonuniyatiga moslashtirilgan shaklining yaratilishiga olib kelgan.

2.Epenteza – soʻz oʻrtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlar tarkibida yuz beradi – ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (soʻz yoki boʻgʻin boshida qatorlashib kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi: *plan>pilon, klubnika> qulupnay, traktor>tiraktir* kabi).

Maʼlumki, turkiy soʻzlar tarkibida ikki unli ham yonma-yon qoʻllanmaydi. Bu hol *Said, oila, soat* kabi arabcha oʻzlashmalarning jonli tilda *Sayid, oyila, sogʻat* deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga sabab boʻladi.

3.Epiteza (austeza)- soʻz oxirida tovush orttirilishi: Bu hodisa koʻproq soʻz oxirida qatorlashib kelgan *sk, nk* undoshlaridan soʻng yuz beradi: *otpusk>otpuska, kiosk>kioska, tank>tanka, blank>blanka* kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy soʻz oxirida *sk, nk* undoshlari birikmasining uchramasligi) koʻproq darajada asos boʻlgan.

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari:

1.Tovush tushishi. Soʻz oʻzagidagi yoki unga qoʻshilgan qoʻshimchalar tarkibidagi ayrim tovushlarning maʼlum fonetik qurshov yoki pozitsiya taʼsirida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari bor:

a) prokopa, ankopa – soʻz boshidagi tovushning tushib qolishi: *yilon>ilon, yagʻoch>agʻoch>ogʻoch, yigna>igna* kabi. Bunda til oʻrta "y"da ovoznining ustunligi, demak, uning unliga yaqinligi, oʻzidan keyingi unliga singib ketishi kabi omillar taʼsiri bor. Prokopa, asosan, tarixiy jarayon mahsuli boʻlib, hozirgi oʻzbek adabiy tilida uchramaydi;

b) sinkopa – soʻz oʻrtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa reduksiyaning davomi sifatida koʻproq uchraydi-oʻzak morfemaga affiks morfema qoʻshilganda, urgʻu oxirgi boʻgʻinga koʻchib, oʻzakdagi unli kuchsizlanadi va tushib qoladi: *burun>burnim, burning, burni; oʻgʻil>oʻgʻlim, oʻgʻling, oʻgʻli* kabi. Soʻz oʻrtasidagi unlining tushib qolishi baʼzan tarixiy (diaxron) planda sodir boʻlgan boʻlib, hozir sezilmasligi ham mumkin: *olcha<olicha, kelyapti<kelayapti* kabi. Oʻzbek tilida undosh tovushlar sinkopasi ham uchraydi: *pastqam>pasqam, pastda>pasda* kabi. Ularning baʼzi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin: *erdi>edi* kabi;

d) apokopa – soʻz oxiridagi tovushning yoki qoʻshma soʻz komponentining tushib qoldirilishi: *baland>balan, xursand>xursan, gʻisht>gʻish, goʻsht>goʻsh, obroʻy>obroʻ, podshoh>podsho* kabi. Qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik oʻzlashmalarda uchraydi: *metropoliten>metro, kilogramm>kilo, taksomotor>taksi* kabi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (urgʻusiz boʻgʻindagi reduksiya) va sintagmatik (yonma-yon qoʻllangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi;

2.Eliziya – unli tovush bilan tugagan soʻzga unli bilan boshlangan soʻzning qoʻshilishi natijasida bir unli tovushning tushishi (125, 133-b.). Masalan, *ayta oldi>aytoldi, Dili orom> Dilorom* kabi. Bu hodisa unlilar singishuvining bir koʻrinishidir. Yana qarang: *sinerezis*;

3.Sandxi hodisasi - analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir boʻladigan fonetik oʻzgarishlar. Masalan: *ishlar edi>ishlardi, borgan emish>borganmish* kabi. Bu hodisa oʻz tabiatiga koʻra eliziyaga juda yaqin turadi;

4. Aferezis - oldingi soʻzning soʻnggi tovushi (yoki tovushlari) taʼsirida keyingi soʻz boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi: *ne uchun>nechun, mulla aka>mullaka* kabi (16, 85-86). Bu hodisa sandxining bir koʻrinishi, xolos;

5. Gaplogiya - yasama soʻz tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil boʻgʻindan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham koʻproq ixchamlashtirish, energiyani tejash asosida sodir boʻladi. Masalan, *tragikomediya<tragikokomediya*: Bu soʻzning tarkibida ikkita bir xil boʻgʻin ("ko"- uchinchi boʻgʻin va "ko"- toʻrtinchi boʻgʻin)birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va soʻzning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun meʼyor boʻlib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya<mineralologiya, morfonologiya<morfofonologiya* soʻzlarida ham kuzatiladi.

6.Tovushlarning oʻrin almashinuvi (metateza). Bu hodisa koʻproq jonli soʻzlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos boʻlib, adabiy tilda kam uchraydi: *tuproq>turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo>dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *toʻgʻramoq>toʻrgʻamoq* (ayrim shevalarda) kabi.

Oʻrin almashinuviga uchragan tovushlar soʻz tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan boʻlishi mumkin, shunga koʻra metatezaning ikki turi farqlanadi:

a)*kontakt metateza*- yonma-yon joylashgan tovushlarning oʻrin almashuvi: *tuproq>turpoq* (pr>rp), *ahvol>avhol* (hv>vh) kabi;

b) *distant metateza* - bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning oʻrin almashinuvi: *aylanayin>aynalayin* (bunda ikkinchi boʻgʻin boshidagi "l" bilan uchinchi boʻgʻin boshidagi "n" tovushlari orasida "a" unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim soʻzlar hozirgi adabiy tilda meʼyor darajasiga koʻtarilgan: *yogʻmir* (etimologik shakli)>*yomgʻir* (hozirgi adabiy tildagi shakli) kabi.

7. Geminatsiya - ikkita bir xil undoshning soʻz tarkibida qavatlanishi: *muddat, izzat* kabi. Bunday qavatlanish maʼlum uslubiy maqsadlarda yuzaga keltirilishi ham mumkin: Masalan, *mazaʼ*, (bitta "z", bunda uslubiy boʻyoq yoʻq.)- *mazza* (ikkita "z". Soʻzning bu shaklida maʼno kuchaytirilgan). Yana qiyos qiling: *yashamagur>yashshamagur, uchalasi>uchchalasi, rosa>rossa, juda>judda* kabi. Geminatsiya hodisasi soʻz yasalişida ham uchraydi: *achimoq* (feʼl)- *achchiq* (sifat), *isimoq* (feʼl)- *issiq* (sifat), *qotmoq* (feʼl)- *qattiq* (sifat) kabi. Sifatlarning kuchaytiruv (intensiv) formalarida ham geminatsiya hodisasi uchraydi: *oq>oppoq, sogʻ>soppa-sogʻ* kabi.

Degeminatsiya-soʻz tarkibidagi geminatsiyaning yoʻqolishi: *men+ning>mening, sizni>sizzi>sizi; qayer>qaer* kabi.

8. Sinerezis-soʻz tarkibida yondosh qoʻllangan ikki unlining diftonglashuvi- bir choʻziq unli holiga kelishi: *mutolaa>mutola: matbaa>matba: saodat>so:dat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar>za:r, shahar>sha:r* kabi.

9. Spirantizatsiya - ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) sirgʻaluvchi undoshga Htishi: *bora ber>boraver* (b>v), *kabob>kavob* (b>v), *poʻstloq>poʻstlogʻi* (q>gʻ), *taroq> tarogʻi* (q>gʻ) kabi. Bu hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unlilarning undoshga taʼsiri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

- 1.Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
- 2.Kombinator omillar nima? Ular fonemaning qanday ottenkasini yuzaga keltiradi?
- 3.Assimilatsiya, akkomodatsiya va dissimilatsiya qanday farqlanadi? Ularning qanday turlari bor?
- 4.Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday ottenkalarini shakllantiradi?
- 5.Pozitsion oʻzgarishlarning qanday turlari bor?
- 6.Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?
- 7.Spirantizatsiya nima?
- 8.Sintagmatik omillarga nimalar kiradi? Bu omil taʼsirida qanday fonetik jarayonlar sodir boʻladi?
- 9.Qanday holatlarda va nima sababdan soʻz boshida, oʻrtasida yoki oxirida baʼzan tovush orttiriladi?
- 10.Proteza, epenteza va epiteza nima?
- 11.Qanday holatlarda va nima sababdan soʻz tarkibidagi ayrim tovushlar tushib qoladi?
- 12.Tovush tushishining qanday turlari bor?
- 13.Metateza nima?
- 14.Geminatsiya nima? Degeminatsiya-chi?
- 15.Nazalizatsiya nima? U qanday omillar taʼsirida yuz beradi?
- 16.Sandxi qanday hodisa? Aferezis-chi?
- 17.Sinerezis nima? U qanday holatda yuz beradi?

Tayanch tushunchalar

Assimilatsiya- bir xil kategoriyadagi tovushlarning soʻz tarkibida oʻzaro moslashuvi.

Akkomodatsiya- turli kategoriyadagi tovushlarning soʻz tarkibida oʻzaro moslashuvi.

Nazalizatsiya- unli tovushlarning soʻz tarkibidagi burun sonantlari taʼsirida rezonator ton bilan aytilishi.

Reduksiya- urgʻusiz boʻgʻindagi unlining kuchsizlanishi.

Spirantizatsiya- portlovchi undoshning intervokal holatda sirg'aluvchi undoshga o'tishi.

Proteza- so'z boshida tovush orttirilishi.

Epenteza- so'z o'rtasida tovush orttirilishi.

Epiteza- so'z oxirida tovush orttirilishi.

Prokopa – so'z boshidagi tovushning tushib qolishi.

Sinkopa- so'z o'rtasidagi tovushlardan birining tushib qolishi.

Apokopa- so'z oxirida tovush tushish hodisa.

Sandxi- so'zning analitik shakllarida birinchi so'z oxiridagi tovush bilan ikkinchi so'z boshidagi tovush o'rtasidagi singishuv natijasida sodir bo'ladigan o'zgarishlar.

Aferezis- sandxining bir ko'rinishi.

Metateza- so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning o'rin almashinuvi.

Dissimilatsiya- so'z tarkibidagi ikkita bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining noo'xshash tovushga ko'chishi.

Geminatsiya- so'z tarkibida bir xil undoshlarning qavatlanishi.

Degeminatsiya- so'z tarkibidagi geminatsiyaning yo'qolishi.

Sinerezis- so'z tarkibidagi ikki unlining diftonglashuvi.

BO'G'IN

(sillabema)

Adabiyotlar: 1[13-16], 10[74-78], 16[35-49], 22[119-123], 26[147], 27[25-26].

42-§. Bo'g'in bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasidir. Masalan: *ona(o-na)*, *ota(o-ta)*, *bola(bo-la)* kabi. Bo'g'in nutq oqimining tovushdan katta, so'zdan kichik (ba'zan bir so'zga teng) segment birligidir. Fonologik nuqtai nazardan bo'g'in *sillabema* deyiladi, uni o'rganadigan soha esa *sillabika* deb nomlanadi. Bo'g'in unlisiz tuzilmaydi, shuning uchun unli tovush bo'g'inning markazi hisoblanadi-u undoshlarni o'ziga tortib, bir havo zarbi bilan aytiladigan fonetik bo'lakni (bo'g'inni) hosil qiladi. Undoshlar o'zicha bo'g'in hosil qilmaydi (sonorlar bundan mustasno). Ular unlidan oldin kelganda kuchsiz boshlanib, kuchli tugaydi; *kitob* so'zidagi "ki-" bo'g'ini boshida kelgan "k" undoshi shunday. Undosh tovush unlidan keyin kelganda, kuchli boshlanadi, so'ng kuchsizlanib tugaydi: *kitob* so'zidagi "-tob" bo'g'ini oxirida kelgan "b" undoshi shunday. Ba'zan ikki bo'g'in orasida ikkita bir xil undosh yonma-yon kelib qoladi: *muddat (mud-dat)* kabi. Bu hodisa geminatsiya sanaladi. Bunda ikkala "dd" bir tovushdek talaffuz etiladi, binobarin, kuchli boshlanib, kuchli tugaydi, oralig'ida esa biroz pasayish kuzatiladi. Bular *ikki balandlikka ega undoshlar* sanaladi. Demak, bo'g'in tuzilishida undoshlar kuchsiz boshlanuvchi, kuchli tugovchi va ikki balandlikka ega xarakterida bo'ladi. (16,36-bet). Shunga ko'ra bo'g'in uch qismga bo'linadi; a) bo'g'in boshi- bo'g'in yasovchi tovushning (unlining) balandligigacha bo'lgan qism; b) bo'g'in markazi (bo'g'in balandligi); v) bo'g'in markazidan keyingi qism (bo'g'in balandligidan so'nggi qism).

Unli (V) yoki unli +undosh (VC) tipidagi bo'g'inning boshi nulga teng bo'ladi: *o+ta* (birinchi bo'g'in boshi nulga teng), *ol+ma* (birinchi bo'g'in boshi nulga teng); undosh+unli (CV) tipidagi bo'g'inning oxiri ham nulga teng: *ol+ma* ("ma" bo'g'inining

oxiri nulga teng) kabi. O'zbek tilidagi umumturkiy so'zlarda: a) boshi nulga teng bo'g'in faqat so'z boshida uchraydi: *o+ta, uch+ta* kabi;

b) boshi nulga teng bo'lgan bo'g'in birinchi bo'g'indan keyin qo'llanmaydi. Bu tipdagi bo'g'inning so'z o'rtasida yoki oxirida kelishi faqat arabcha va ruscha leksik o'zlashmalarda uchraydi: *ma-o-rif* (arabcha), *a-or-ta* (ruscha-baynalmilal) kabi; d) oxiri nulga teng (CV tipidagi) bo'g'in so'zning barcha qismlarida qo'llanishi mumkin: *bo+la, da+la* kabi; e) bo'g'in boshida undoshlarning qatorlashib kelishi faqat ruscha-baynalmilal so'zlarda uchraydi: *traktor* (birinchi bo'g'in sxemasi- CCVC) kabi.

43-§. Bo'g'in tiplari:

1) *berkitilgan bo'g'in*. U undosh bilan boshlanadi: *olti* so'zining ikkinchi bo'g'ini (-ti);

2) *berkitilmagan bo'g'in*. U unli tovush bilan boshlanadi: *olti* so'zining birinchi bo'g'ini (ol-);

3) *yopiq bo'g'in*. U undosh bilan tugaydi: *olti* so'zining birinchi bo'g'ini (ol-);

4) *ochiq bo'g'in*. U unli bilan tugaydi: *olti* so'zining oxirgi bo'g'ini (-ti).

Tasnifning bu turida *o-ta, o-na* so'zlaridagi bir unli bilan iborat bo'g'in, shuningdek, *tartib, maktab* so'zlaridagi "un-dosh+unli+undosh" (CVC) tipidagi bo'g'inlar nazardan chetda qolgan. Shuning uchun mavjud adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifining boshqa ko'rinishlari ham uchraydi. Masalan, M.M. Mirtojiyev bo'g'in tiplarini shunday tasnif qiladi:

1) *ochiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in*: *a+na, o+na, i+liq* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini;

2) *ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in*: *ol+tin, il+gak, as+liy, ars+lon* kabi so'zlarning birinchi bo'g'ini;

3) *yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in*: *bor+moq, qiy+shiq, non+voy, ras+som* kabi so'zlarning barcha bo'g'inlari;

4) *yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in*: *da+la, qo+ra, sa+ra* kabi so'zlarning barcha bo'g'inlari.

M.M.Mirtojiyev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil bo'lishini nazarda tutib, bo'g'inning akustik tasnifini ham beradi. U shunday deydi: "Unli va undosh tovushlar tarkibida, bizga ma'lumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball tizimiga asoslangan shkala bo'yicha hisoblasak, unlilar 4 ball, sonorlar 3 ball, jaranglilar 2 ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. Shunga ko'ra bo'g'in tovushlarini tavsiflasak, bo'g'inlar har xil turlarga bo'linadi. Albatta, bunda bo'g'inning boshi va oxiri nazarda tutiladi:

1) *silliq bo'g'in* (bo'g'in boshi va oxiri yo'q, kesilgan holatda). Masalan, *a+e+ro+plan* so'zining birinchi va ikkinchi bo'g'inlari shunday;

2) *kuchayuvchi bo'g'in* (yopiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ma, de, shu, bu* so'zlarini tarkib toptirgan bo'g'in shunday;

3) *pasayuvchi bo'g'in* (ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ot, ol, it, et* kabi;

4) *kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in* (to'la, ya'ni yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ko'z, non, bir, tur* kabi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, *bri+ga+dir* so'zining birinchi bo'g'ini ham kuchayuvchi bo'g'in deb qaraladi. Ammo uning bo'g'in boshi ikki undoshdan iborat.

Shunga qaramay ular ball shkalasiga ko'ra har xil, ya'ni 2-3-4 deb olinadi. Unda tovushlar kuchayib borganligi kuzatiladi..."(16,43-44).

Ilmiy adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifining yana boshqa turlari ham bor. Xususan, taniqli fonetist A. Mahmudov bo'g'inlarni quyidagicha tasnif qiladi:

1) *to'la ochiq bo'g'in*. U faqat unli bilan iborat bo'ladi: *a+na, a+ka, o+pa* so'zlarining birinchi bo'g'ini;

2) *to'la yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *tar-tib, tar-vuz* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar;

3) *boshi yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, unli bilan tugaydi: *bo+la, ta+na* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar;

4) *oxiri yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in unli bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *or+tiq, o'r+ta* so'zlarining birinchi bo'g'inlari.

Muallif to'la yopiq bo'g'in strukturasi 7 xil bo'lishini ta'kidlaydi: 1)CVC - bet,kuch; 2)CCVC-Qrim,plan; 3)CVCC- qirq, hind; 4)CCVCC -Dnepr,sport; 5)CVCCS-tekst,punkt; 6)CCCVC- shtraf,skver; 7)CCVCCC-Dnestr,Bratsk.

Boshi yopiq bo'g'in uchga bo'linadi: 1)CV-bu; 2) CCV-drama, smena so'zlarining birinchi bo'g'ini; 3) CCCV-Brno kabi.

Oxiri yopiq bo'g'inning to'rt xil bo'lishi aniqlanadi: 1)VC-o'q, el,uy; 2)VCC-ayt,ilm,ark; 3)VCCC- Omsk; 4)VCCCC- Ernst.

Shunday qilib, muallif o'zbek tilidagi bo'g'inlar o'n besh strukturada ifodalalanayotganligini ko'rsatadi⁴¹. Bunda o'zbek tilining o'z va o'zlashgan qatlam so'zlari birga qaralgan.

44-§. Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati quyidagilardan iborat:

1. So'zning, xususan, fonetik so'zning shakllanishida "qurilish materiali" va qoliplovchi vazifalarni bajaradi. Ayrim tillarda bo'g'inning distinktiv (tafovutlash, farqlash) funktsiyasi ham bor. Masalan, koreys, vyetnam, xitoy tillarida bo'g'in ohang turiga qarab so'z ma'nosini farqlaydi, ayni shu xususiyati bo'lgan tillarda u **sillabema** hisoblanadi. O'zbek tilida bo'g'inning bu funktsiyasi nihoyatda kuchsizdir.

2. Bo'g'inning pedagogik-metodik ahamiyati ham bor: birinchi sinf o'quvchilarini to'g'ri o'qish va to'g'ri yozishga o'rgatishda, ularda to'g'ri talaffuz va imlo ko'nikmalarini shakllantirishda bo'g'inlab o'qitish va bo'g'inlab yozdirish yaxshi natija beradi.

3. Orfografiya qoidalarining bir qismi bo'g'in ko'chirilishiga asoslanadi.

4. Bo'inning she'riyatda turoqlarni, ohangdoshlik va musiqiylikni ta'minlovchi vosita sifatidagi roli ham katta. U she'riy misralardagi ritmni yuzaga keltiruvchi asosiy unsurlardan biri, ayni paytda vazn o'lchovi bo'lib xizmat qiladi.

Quyidagi she'riy parchalarni qiyoslab ko'raylik:

1. Kuy avjida uzilmasin tor,
She'r yarmida sinmasin qalam.
Yashab bo'lmay umrini zinhor,
Bu dunyodan ketmasin odam.

⁴¹ Qarang: Махмудов Аҳмаджон. Ўзбек адабий тилида сўзларнинг фонетик структураси // "Ўзбек тили ва адабиёти" журналі, 1984, 2-сон, 30-34-бетлар.

(E.Vohidov. "Kuy avjida uzilmasin tor").

2. She'rlarim- chechagim, hayotim,
She'rlarim boylikdir, bisotim,
Yomg'irdan namlanmas qanotim,
Oshaman bulutlar tog'idan!

(A. Umariy. "Yomg'irda").

Keltirilgan bu ikki she'riy parchani bir-biriga ohang jihatdan solishtirsak, ularning to'qqizlik turkumiga mansubligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay bu ikki she'ning ritmik xususiyatlari bir xil emas. Buning sababi shuki, ularning har birida bo'g'inlar turlicha guruhlanib kelmoqda. Qiyos qiling:

1. Kuy avjida⁴ / uzilmasin tor⁵=9
She'r yarmida⁴ / sinmasin qalam⁵=9
Yashab bo'lmay⁴ / umrini zinhor⁵=9
Bu dunyodan⁴ / ketmasin odam⁵=9

2. She'rlarim³ / chechagim³ / hayotim³=9
She'rlarim³ / boylikdir³ / bisotim³=9
Yomg'irdan³ / namlanmas³ / qanotim³=9
Oshaman³ / bulutlar³ / tog'idan³=9

Tekshirish savollari

1. Bo'g'in nima?
2. Bo'g'in tuzilishining qanday xususiyatlari bor?
3. Bo'g'in markazi nima?
4. Bo'g'inning qanday tiplari bor?
5. Bo'g'inga oid qanday tasniflarni bilasiz?
6. Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati nimalardan iborat?
7. Sillabema va sillabika deganda nimalar anglashiladi?

Tayanch tushunchalar

Bo'g'in- nutq oqimining tovushdan katta, so'zdan kichik (ba'zan bir so'zga teng) segment birligi.

Sillabema- bo'g'inning fonologik birlik sifatidagi nomi.

Sillabika- bo'g'in (sillabema) haqidagi ta'limot.

Bo'g'in markazi- bo'g'in balandligi, u bo'g'in tarkibidagi unliga to'g'ri keladi.

Berkitilgan bo'g'in- CV, CVC tipidagi bo'g'inlar.

Berkitilmagan bo'g'in- V, VC tipidagi bo'g'inlar.

Ochiq bo'g'in- V, CV tipidagi bo'g'inlar.

Yopiq bo'g'in- VC, CVC tipidagi bo'g'inlar.

To'la ochiq bo'g'in- faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) bo'g'in.

To'la yopiq bo'g'in- CVC tipidagi bo'g'in.

Boshi yopiq bo'g'in- CV tipidagi bo'g'in.

Oxiri yopiq bo'g'in- VC tipidagi bo'g'in.

Silliqlik bo'g'in- faqat bir unidan iborat (V tipidagi) bo'g'in.

Kuchayuvchi bo'g'in- CV tipidagi bo'g'in.

Pasayuvchi bo'g'in- VC tipidagi bo'g'in.

Kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in- CVC tipidagi bo'g'in.

URG'U

(aksentema)

Adabiyotlar: 1[13-14],10[78-85],16[49-62], 22(111-115),27[26-28].

45-§. Urg'u so'z tarkibidagi bo'g'inlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi yoki gaplardagi ayrim bo'laklarning, nutq oqimidagi ayrim frazalarning maxsus ohang bilan ta'kidlanishidir. Urg'u muayyan til fonetik-fonologik tizimining supersegment birligi sanaladi. Tilning qaysi sathidagi birliklarga aloqador bo'lishiga ko'ra urg'uning quyidagi tiplari o'zaro farqlanadi: 1) so'z urg'usi; 2) sintagma urg'usi; 3) ayiruv (ta'kidlov) urg'usi.

46-§. So'z urg'usi bevosita so'zga aloqador bo'lgan, so'z tarkibidagi bo'g'inlardan biriga tushadigan urg'udir. Fonetik tabiatiga, tushadigan o'rniga va harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usi har xil bo'ladi.

1. Fonetik tabiatiga ko'ra so'z urg'usi dinamik, kvantitativ, tipik ottenkali va tonik (musiqiy) xarakterlarda bo'lishi mumkin:

a) *dinamik urg'u* (zarb urg'usi). Urg'uning bu turi so'z tarkibidagi bo'g'inlardan birining, ayniqsa, undagi unli tovushning kuchli zarb bilan talaffuz qilinishiga asoslanadi. Kuchli zarb va baland ovoz dinamik urg'uning akustik belgisi bo'lsa, shu ovozni yuzaga keltiruvchi nutq a'zolari muskullarining kuchlanishi (tortilishi, taranglashishi) bunday urg'uning fiziologik belgisi sanaladi. Dinamik urg'uli bo'g'inda kuchli zarbning bo'lishi uning shu so'z tarkibidagi boshqa bo'g'inlardan ajralib turishini ta'minlaydi;

b) *kvantitativ urg'u*. Urg'uning bu turi urg'uli bo'g'indagi unli tovushning cho'ziq (davomli) talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi;

d) *tipik ottenkali urg'u* (sifat urg'usi). Urg'uning bu turi bo'g'indagi unlining o'ziga xos tipik ottenkasi (sifat belgisi) saqlangan bo'lishi bilan xarakterlanadi, shu belgisiga ko'ra u urg'usiz bo'g'indagi unlining notipik ottenkasidan farqlanadi;

e) *tonik (musiqiy) urg'u*. Urg'uning bu turini olgan bo'g'in ovoz tonining o'zgarishi bilan urg'usiz bo'g'inlardan farq qiladi. Demak, tonik urg'uda un paychalari chastotasi tezlashadi, ovoz toni esa balandlashadi.

Ko'pchilik tillarning so'z urg'usida yuqoridagi fonetik (fizik-akustik) belgilardan bir nechasi birga ishtirok etadi, ammo ulardan bittasi, ba'zan, ikkitasi shu til uchun etakchi belgi hisoblanadi. Masalan: rus tilidagi so'z urg'usida tonik (musiqiy) urg'u belgisi yo'q, qolgan belgilarning barchasi bor: cho'ziqlik mavjud, bo'g'indagi unlining asosiy sifat (akustik) belgilari saqlangan, zarb ham ishtirok etadi. Quyidagi misollarning

qiyosida buni yaqqol anglab olish mumkin: a) *oltin* (o'zb.) va *karantin* (rus.), *ovsin* (o'zb.) va *apelsin* (rus.) so'zlarining barchasida oxirgi bo'g'in urg'ulidir, barcha urg'uli bo'g'inlarda "i" unlisi qatnashgan, ammo ruscha *karantin*, *apelsin* so'zlaridagi "i" unlisi o'zbekcha *oltin*, *ovsin* so'zlaridagi "i" dan cho'ziqroq talaffuz etilmoqda. Bunday tafovutni *mavzu* (o'zb.) va *meduza* (rus.), *mangu* (o'zb.) va *mangusta* (rus.) so'zlarining urg'uli bo'g'inlaridagi "u" unlisi qiyosida ham ko'ramiz. Rus tili fonetistlarining ta'kidlashicha, ruscha unli fonemalarning urg'uli bo'g'indagi cho'ziqlik darajasi urg'usiz bo'g'indan bir yarim barobar ortiqdir⁴²; b) *gorod* (im.padej,ed.chislo)- *goroda* (im.padej,mn.chislo), *voda* (im.padej,ed. chislo)- *vodы* (im.padej,mn.chislo)- *vodы* (rod. padej, ed.chislo). Keltirilgan so'zlarning barcha grammatik shakllarida lab-lab, o'rta keng "o" unlisi qatnashgan, ammo u o'zining ana shu sifat belgilarini (lab-lab, o'rta keng "o" uchun tipik ottenkalarni) faqat urg'uli bo'g'inda saqlagan, urg'usiz bo'g'inlarda esa bu belgilar o'zgarib, "o" unlisi qisqa "a" (lablanmagan, quyi keng unli) tarzida talaffuz qilinmoqda: *garada*, *vada*, *vady* kabi. Unli fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi namoyon bo'lishi uchun so'z urg'usining qanday ahamiyati borligini shu misollar tahlilidan anglab olish mumkin. Shuning uchun ham so'z urg'usining fonetik tabiatini baholashda rus tilshunoslari birinchi o'ringa sifat belgilarini (unli fonemadagi asosiy ottenkalarning saqlanish darajasini), ikkinchi o'ringa cho'ziqlik belgisini va, nihoyat, uchinchi o'ringa zarb belgisini qo'yadilar⁴³.

O'zbek tilida ham musiqiy urg'u yo'q, ammo unda cho'ziqlik belgisi va zarb bor. Bu belgilar urg'uli bo'g'inni shu so'zdagi urg'usiz bo'g'inlardan ajratish imkonini beradi. Bunda shuni ham ta'kidlash kerakki, so'z urg'usining cho'ziqlik darajasi rus va o'zbek tillarida bir xil emas: rus tilidagi so'z urg'usining cho'ziqlik belgisi o'zbek tilidagidan ko'proq darajada seziladi. Buni yuqorida *oltin* va *karantin*, *ovsin* va *apelsin* so'zlari qiyosida ham ko'rib o'tdik. Demak, o'zbek tilidagi so'z urg'usida zarb birinchi o'rinda turadi, shunga ko'ra uni dinamik urg'u deb baholash maqsadga muvofiqdir.

Musiqiy (tonik, melodik) urg'u yapon, xitoy, koreys tillariga xosdir. Urg'uning bu turi boshqa fonetik belgilar, xususan, zarb urg'usi bilan aralash holda shved, norvej, serb, xorvat va litva tillarida ham uchraydi.

2. O'rniga ko'ra so'z urg'usi ikki xil bo'ladi: bog'langan urg'u va erkin urg'u:

a) *bog'langan urg'uli* tillarda urg'u so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan bo'ladi. Masalan, turkiy tillarda urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Bu xususiyat o'zbek tiliga ham xos: *kitob*, *daraxt*, *bola*, *ota*, *shahar* kabi. Venger va chex tillarida so'z urg'usi birinchi bo'g'inga, polyak tilida esa so'zning oxiridan bitta oldingi bo'g'inga tushadi. Bunday xususiyat yuqorida keltirilgan tillarning urg'u tizimiga xos doimiy va asosiy belgilardir;

b) *erkin urg'uli* tillarda urg'u so'zning turli bo'g'inlariga tushadi. Rus tili ana shunday erkin urg'uli tillar tipiga kiradi. Unda urg'u so'zning birinchi bo'g'iniga (*магний*, *завуч*), ikkinchi, uchinchi bo'g'inlariga (*опатор*, *бактерия*, *одуванчик*, *барахолка*) va oxirgi bo'g'iniga (*бандероль*, *пейзаж*) tushishi mumkin.

Erkin urg'uli tillarda urg'uning o'rnini so'z ma'nolarini farqlash funksiyasini (fonologik vazifani) ham bajaradi, ana shu funksiyasida u *aksentema* hisoblanadi: *замок*

⁴² Bu haqda qarang: Матусевич М.И., Современный русский язык. Фонетика.-М.: "Просвещение", 1976, с.226

⁴³ Qarang. Матусевич М.И., Ko'rsatilgan asar, 225-бет.

(*qulf*) va *замок* (*qal'a, qasr, saroy, qo'rg'on*), *парусть* (*bug'lamoq*) – *парусть* (*parvoz qilmoq*) kabi. Bog'langan urg'uli tillarda bu holat juda kam uchraydi: rus tilidan o'zlashgan so'z bilan o'zbek tili so'zlari o'rtasida shunday munosabat paydo bo'lganda (*atlas va atlas* kabi), sifatlar ravishga ko'chganda (*yangi va yangi* kabi) urg'uning o'rni ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lishi mumkin, ammo bu xususiyat bog'langan urg'uli tillar uchun etakchi va doimiy belgi hisoblanmaydi.

3. Harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usi ko'chadigan va ko'chmaydigan turlarga bo'linadi:

a) *ko'chadigan urg'u* muayyan tildagi so'zlarda, ayniqsa, ularning turli grammatik shakllarida bir bo'g'indan boshqa bo'g'inga o'tib turadi, demak, harakatda bo'ladi. Bu xususiyat rus tilida ko'proq uchraydi. Masalan: *загнуть-загнан-загонять; задать-задал-задала; рана-ранение* kabi. Rus tilidagi urg'uning turli o'rinlarga ko'chishi hatto bir so'zning o'zida ham uchraydi: *докрасна-докрасна, залитый-залитый, казаки-казаки, иначе-иначе, загиб-загиб* kabi. Bu xususiyat rus tilidagi erkin urg'uning xarakatchanlik belgisidir. Bunday belgi (harakat qilish, ko'chish) o'zbek tilidagi bog'langan urg'uda ham uchraydi. Masalan: *temir-temirchi-temirchilik* kabi. Demak, so'z urg'usining harakat qilish, ko'chish belgisi erkin urg'uli tillarda ham, bog'langan urg'uli tillarda ham bor, ammo ulardan birida (masalan, rus tilida) ko'chish turli yo'nalishda – oldingi bo'g'indan keyingi bo'g'inga yoki, aksincha, keyingi bo'g'indan oldingi bo'g'inlarga qarab bo'ladi. Masalan: *трава* (urg'u so'zning oxirgi bo'g'inida) – *травы* (urg'u oxirgi bo'g'indan oldingi bo'g'inga ko'chgan), *видно* (urg'u birinchi bo'g'inda) – *видать* (urg'u oxirgi bo'g'inga ko'chgan) kabi. O'zbek tilidagi ko'chish esa asosan bir yo'nalishda sodir bo'ladi: urg'u o'zak oxiridan qo'shimchalarga tomon harakat qiladi. Masalan, *shahar-shaharlik-shaharliklar* kabi. Demak, o'zbek tilidagi so'z urg'usining harakat qilishi bu tildagi urg'uning oxirgi bo'g'inga bog'langanlik belgisiga xilof emas, aksincha, u ayni shu me'yor talabi asosida oxirgi bo'g'inga ko'chmoqda. O'zbek tilida so'z urg'usining oldingi bo'g'inga qarab ko'chishi juda kam uchraydi: *yangi (yangi uy) va yangi (yangi kelib-ketdi)* kabi. Bulardan tashqari, so'z ma'nolari kuchaytirilganda, bu ma'nolarga uslubiy bo'yoq qo'shish zarurati bo'lganda yuzaga keltiriladigan geminatsiya (bir xil undoshlarning qavatlanishi) hodisasida ham urg'uning oldingi bo'g'inlarga ko'chirilishi kuzatiladi: *maza qilmoq - mazza qilmoq, yashamagur- yashshamagur* kabi. Bunday paytlarda urg'u fonostilistik vositaga aylanadi;

b) *ko'chmaydigan urg'u* so'z tarkibidagi bitta bo'g'inga bog'langan bo'lib, u boshqa bo'g'inlarga o'tmaydi: rus tilidagi *завод, народ, работать* so'zlarining turlanishi va tuslanishida bu hodisa kuzatiladi: *народ-народы – народов – народами – для народа; работать – работаю – работаешь – работает – работают – проработай – проработали* kabi. O'zbek tilida bu xususiyat ayrim olmoshlarning turlanishida kuzatiladi: *hamma-hammani- hammaning - hammaga- hammada-hammadan; barcha – barchani- barchaning – barchaga- barchada – barchadan* kabi.

O'zbek tilidagi qo'shma va juft so'zlarda urg'u ikki va undan ortiq bo'lishi ham mumkin. Bunday paytlarda oxirgi bo'g'indagi zarb kuchliroq bo'ladi va asosiy urg'u sanaladi, qolgan urg'ular ikkinchi darajali hisoblanadi: *kaltakesak, temirbeton, gultojxo'roz, aka-uka, qozon-tovoq* kabi. Bunday ikkinchi darajali urg'ular, rus tilida ham uchraydi: *железобетон, самопроизвольность, тёмно-синий* kabi.

Soʻz urgʻusining til va nutqdagi roli: a) soʻzning fonetik qobigʻini bir butun (kompleks) holatda ushlab turuvchi markaz boʻladi; b) nutq oqimida soʻzni boshqa soʻzdan ajratib olishga yordam beradi; d) soʻz urgʻusining harakatchan turi soʻzlarning leksik va grammatik maʼnolarini farqlashi ham mumkin; e) nutqda fonostilistik vosita boʻla oladi. Keyingi ikki holat urgʻuning fonologik va aksentologik xususiyatlari sanaladi.

47-§. Sintagma urgʻusi – nutq oqimining maʼno jihatdan muhim boʻlgan qismini (sintagmani) alohida taʼkidlash, ajratish uchun qoʻllangan urgʻu. Sintagmani aniqlash mezonni ikkitadir: a) semantik mezon; b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-semantik jihatdan yaxlit bir butun konstruksiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma urgʻusi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun boʻlgan qismni maxsus taʼkidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagmalardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir. Buni quyidagi nutqiy parcha tahlilida koʻrib chiqaylik: "Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham maʼnaviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, taʼlim va maorifni yuksaltirish, milliy uygʻonish gʻoyasini roʻyobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri boʻlib qoladi." (Prezident I. Karimovning 1995-yil fevral oyidagi Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi maʼruzasidan).

Yuqoridagi nutqiy parchada ikkita sodda yoyiq gap bor: 1."Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir". 2."Aynan shuning uchun ham maʼnaviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, taʼlim va maorifni yuksaltirish, milliy uygʻonish gʻoyasini roʻyobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri boʻlib qoladi". Har bir gap nutqning fonetik boʻlinishida bir frazaga teng boʻlishini hisobga olsak, keltirilgan nutqiy parchada ikkita fraza borligi maʼlum boʻladi. Frazalar, maʼlumki, katta pauzalar bilan bir-biridan ajratiladi (pauza ham fonetik vosita – intonatsiyaning tarkibiy uzvlaridan biri). Har bir fraza taktlarga (sintagmalarga) boʻlinadi. Demak, sintagmalar frazaning kichikroq (qisqaroq) pauzalar bilan ajratiladigan parchalaridir. Yuqoridagi ikki frazadan birinchisida quyidagi parchalar – sintagmalar bor: a) "Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi";b) "yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir". Bu sintagmalardan birinchisi alohida urgʻu (sintagma urgʻusi) bilan yakunlangan boʻlib, uning fonetik tabiati quyidagi belgilarga ega: sintagma oxiridagi "maqsadi" soʻzining soʻnggi boʻgʻini ochiq boʻlib, bu boʻgʻindagi "i" unlisi choʻziq talaffuz etilmoqda (kvantitativ urgʻu), tovush toni koʻtarilgan (ton belgisi), kuchi esa intensivlashgan (zarb belgisi), bu hol shu sintagmaning maʼnosini alohida taʼkidlash imkonini bergan. Sintagma urgʻusidan soʻng kelgan qisqa pauza birinchi va ikkinchi sintagmalarni bir-biridan ajratish vazifasini bajargan. Sintagma urgʻusining oʻrni kuzatilgan maqsad va nutq situatsiyasiga qarab oʻzgartirilishi ham mumkin. Bunday paytda u gapning grammatik jihatlariga ham taʼsir qiladi. Qiyos

qiling: *Bu shifokor – Dilbarning onasi. (Bu shifokor-ega sostavi; Dilbarning onasi – kesim sostavi). Bu - shifokor Dilbarning onasi. (Bu – ega, shifokor Dilbarning onasi – kesim sostavi).*

48-§. Ayiruv urg'usi – gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo'llanadigan urg'u. U ikki turga bo'linadi: logik urg'u (mantiq urg'usi) va emfatik urg'u.

1. *Logik urg'u* - tinglovchining e'tiborini gap bo'laklaridan biriga alohida jalb etish, shu bo'lak orqali ifodalangan ma'noni maxsus ta'kidlash uchun qo'llanadigan urg'u. Gapning logik urg'u olgan bo'lagi odatda boshqa bo'laklardan kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: 1) **Men universitetda o'qiyman** (boshqa birov emas, men...). 2) **Men universitetda o'qiyman** (litseyda emas, universitetda...). 3) **Men universitetda o'qiyman** (ishlamayman, o'qiyman...) kabi.

Logik urg'u ob'yekti bo'lgan bo'lakning leksik urg'uli bo'g'ini boshqa bo'g'inlardan kuchliroq, undagi unli esa ancha cho'ziq talaffuz etiladi.

2. *Emfatik urg'u* (emotsional urg'u). Urg'uning bu turi ham biror gap bo'lagini alohida ta'kidlashga asoslanadi, ammo logik urg'uda bo'lakning (so'zning) ma'no tomoni ta'kidlansa, emfatik urg'uda shu ma'no bilan birga so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka bo'lgan sub'yektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi: bu urg'u gapdagi so'zning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: "*Eh, qanday go'zal manzara! Tabiat shu daraja go'zalki, ko'rib bahridiling ochiladi!*" Bu gapda *qanday* va *go'zal* so'zlariga, aniqrog'i, shu so'zlardagi "qan-" va "-zal" bo'g'inlariga emfatik urg'u tushgan: shu bo'g'inlardagi unli tovush ancha cho'ziq va maxsus ton bilan talaffuz etilgan.

Tekshirish savollari

1. Urg'u nima? Uning qanday tiplari bor?
2. Qanday hollarda urg'u aksentema sanaladi?
3. So'z urg'usining fonetik tabiatiga nimalar kiradi? Bu belgilariga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari farqlanadi?
4. O'rniga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari bor?
5. Erkin va bog'langan urg'ular qanday farqlanadi?
6. Harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usining qanday turlari bor?
7. Ko'chadigan va ko'chmaydigan urg'ular qanday farqlanadi?
8. Sintagma urg'usi nima?
9. Ayiruv urg'usining asosiy belgilari nimalardan iborat?
10. Urg'uning til va nutqdagi rolini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Urg'u - muayyan til fonetik-fonologik tizimidagi super-segment birliklardan biri.

Aksentema - urg'uning so'z yoki nutq oqimidagi fonologik-aksentologik xususiyatlariga nisbatan nomlanishi.

Dimanik urg'u - zarb urg'usi.

Kvantitativ urg'u (miqdor urg'usi)- cho'ziqlik belgisiga ega bo'lgan urg'u.

Tipik ottenkali urg'u - bo'g'in tarkibidagi unlining asosiy ottenkasini saqlash imkonini beradigan urg'u.

Tonik (musiqiy) urg'u - ovoz tonining o'zgarishi, tovlanishiga asoslangan urg'u.

Bog'langan urg'u - muayyan tilda so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan urg'u.

Erkin urg'u - muayyan tilda so'zning turli bo'g'inlarida uchraydigan urg'u.

Ko'chadigan urg'u - muayyan tilda so'zning bir bo'g'inidan boshqa bo'g'iniga ko'chib turadigan urg'u.

Ko'chmaydigan urg'u - so'z tarkibidagi bir bo'g'inga doimiy bog'langan bo'lib, boshqa bo'g'inga ko'chmaydigan urg'u.

Sintagma urg'usi - nutq oqimining ma'no jihatidan muhim bo'lgan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qo'llanadigan urg'u.

Ayiruv urg'usi - gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo'llanadigan urg'u.

Fonostilistika - fonetik-fonologik birliklarning, shu jumladan urg'uning ham matndagi uslubiy xususiyatlariga oid ta'limot. U stilistikaning bir bo'limi sanaladi.

INTONATSIYA

(intonema)

Adabiyotlar: 1[15-18],10[85-87],16[62-74], 22[115-116].

49-§. Intonatsiya-og'zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari. Intonatsiya fonetik-fonologik tizimning supersegment birligi sanaladi, uni o'rganuvchi soha esa *i n t o n o l o g i y a* yoki *p r o s o d i k a* (prosodiya) deyiladi.

Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa albatta ma'lum intonatsiya bilan qo'shilib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur'ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talablaridan kelib chiqqan holda o'zgarib, tovlanib turadi. Demak, intonatsiyasiz gap ham bo'lmaydi: har bir gapning o'ziga xos intonatsiyasi borligi ham shundan. Intonatsiya bir qator prosodik elementlardan tarkib topadi. Bunday elementlarga quyidagilar kiradi:

1.Nutq melodikasi. Bunda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning ko'tarilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi bo'g'inlarda qo'llangan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha bo'g'inlar bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun planiga (fikir, his-tuyg'u va hokazolarga) qarab o'zgarib boradi. Shuning uchun ham darak, so'roq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional bo'lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

2. *Nutq ritmi* – urg’uli va urg’usiz, cho’ziq va qisqa bo’g’inlarning qo’llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo’lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali o’qishda, shuningdek, she’riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta’minlashda ahamiyati katta: band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta’minlovchi muhim vositalar sanaladi.

3. *Temp* – sur’at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo’laklari, ularning o’rni, gapning turi, situatsiya kabi omillar ta’sirida har xil bo’ladi. Masalan: darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo’ladi, bu temp kesim sostavida tezlashadi. Agarda ega logik urg’u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

So’roq gapda eganing tezligi darak gapdagi eganikidan bir oz ortiq bo’ladi, kesim tezligi esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so’z tezligi keskin pasayadi. (16,63-66).

4. *Nutq intensivligi* - talaffuzning kuchli va kuchsiz bo’lishi. Nutq intensivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq bo’ladi.

5. *Nutq tembri* – tovushning bo’yoqdorligi. Bunday bo’yoqdorlik asosiy ton va qo’shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta’sirli, quvnoq, o’ynoqi yoki, aksincha, ma’yus, g’amgin bo’lishini ta’minlaydi.

6. *Pauza* – nutq oqimidagi ayrim to’xtalishlar. Pauzaning sintaktik va nosintaktik turlari bor: sintaktik pauza gap bo’laklarini belgilash funksiyasini bajaradi; nosintaktik pauza esa so’zlovchining nafas olishini rostlash ehtiyoji bilan yuzaga keladi.

Izoh: Logik urg’u va emfatik urg’ular ham, aslida, intonatsiya bilan bog’liq hodisalardir, ammo ular urg’ular tizimiga ham dahldor, shu bois ularni darslikning aksentuatsiyaga oid bo’limida ko’rish ma’qul topildi.

50-§. Intonatsiya turlari – intonatsiyaning yuqorida sanab ko’rsatilgan prosodik elementlar ishtirokida shakllangan maxsus ko’rinishlari. Ularga quyidagilar kiradi:

1. *Tugallangan intonatsiya*. Har bir gap nisbiy tugal intonatsiyaga ega bo’ladi.

2. *Tugallanmagan intonatsiya*. Ayrim so’z yoki so’z birikmasining gap emasligini bildiradigan intonatsiya. Masalan: *A’lochi talaba* (aniqlovchi-aniqlanmish qolipidagi birikma. Bunda intonatsion tugallik yo’q). *Talaba – a’lochi*: ega+kesim=gap. (Bunda gapga xos intonatsion tugallik bor).

3. *Darak intonatsiyasi* - tinch ohang.

4. *So’roq intonatsiyasi* – ko’tariluvchi ohang.

5. *Undov intonatsiyasi* – fikrni kuchli his bilan ifodalashda qo’llanadigan ohang. Bu ohang emotsional gaplarda qo’llanadi.

6. *Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi* – undalmalarga, vokativ gaplarga, buyruq gaplarga xos intonatsiya.

7. *Sanash intonatsiyasi* – teng grammatik munosabatda bo’lgan so’zlarni – uyushiq bo’laklarni bog’lovchi fonetik vosita.

51-§. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli: a) gapning intonatsion tugalligini ifodalovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi; b) gapning ifoda maqsadiga va emotsionallikka ko’ra turlarini farqlashda ishtirok etadi; d) sintaktik aloqalarni ifodalovchi muhim fonetik vosita sanaladi.

Tekshirish savollari

1. Intonatsiya nima?
2. Intonatsiyaning qanday prosodik elementlari bor?
3. Intonatsiyaning turlari?
4. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli?
5. Fonetikaning intonatsiyani o'rganuvchi bo'limi qanday nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Intonatsiya - og'zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari.

Nutq melodikasi – gapda ovozning ko'tarilishi va pasayishi.

Nutq ritmi – urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarning, ulardagi cho'ziq va qisqa unllilarning qo'llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo'lishi.

Temp – nutq oqimining sur'ati, tezlik darajasi.

Nutq intensivligi – talaffuzning kuchli yoki kuchsiz bo'lishi.

Nutq tembri - nutq oqimida asosiy ton va qo'shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqadigan tovush bo'yoqdorligi.

Pauza – nutq oqimidagi ayrim to'xtalishlar.

Tugallangan intonatsiya – gapga xos intonatsiya.

Tugallanmagan intonatsiya – so'z birikmasiga xos intonatsiya.

Darak intonatsiyasi – tinch ohang.

So'roq intonatsiyasi – ko'tariluvchi ohang.

Undov intonatsiyasi – emotsional gaplarga xos intonatsiya.

Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi – undalmalarga, vokativ va buyruq gaplarga xos intonatsiya.

Sanash intonatsiyasi – uyushiq bo'laklarni bog'lash vazifasini bajaruvchi intonatsiya.

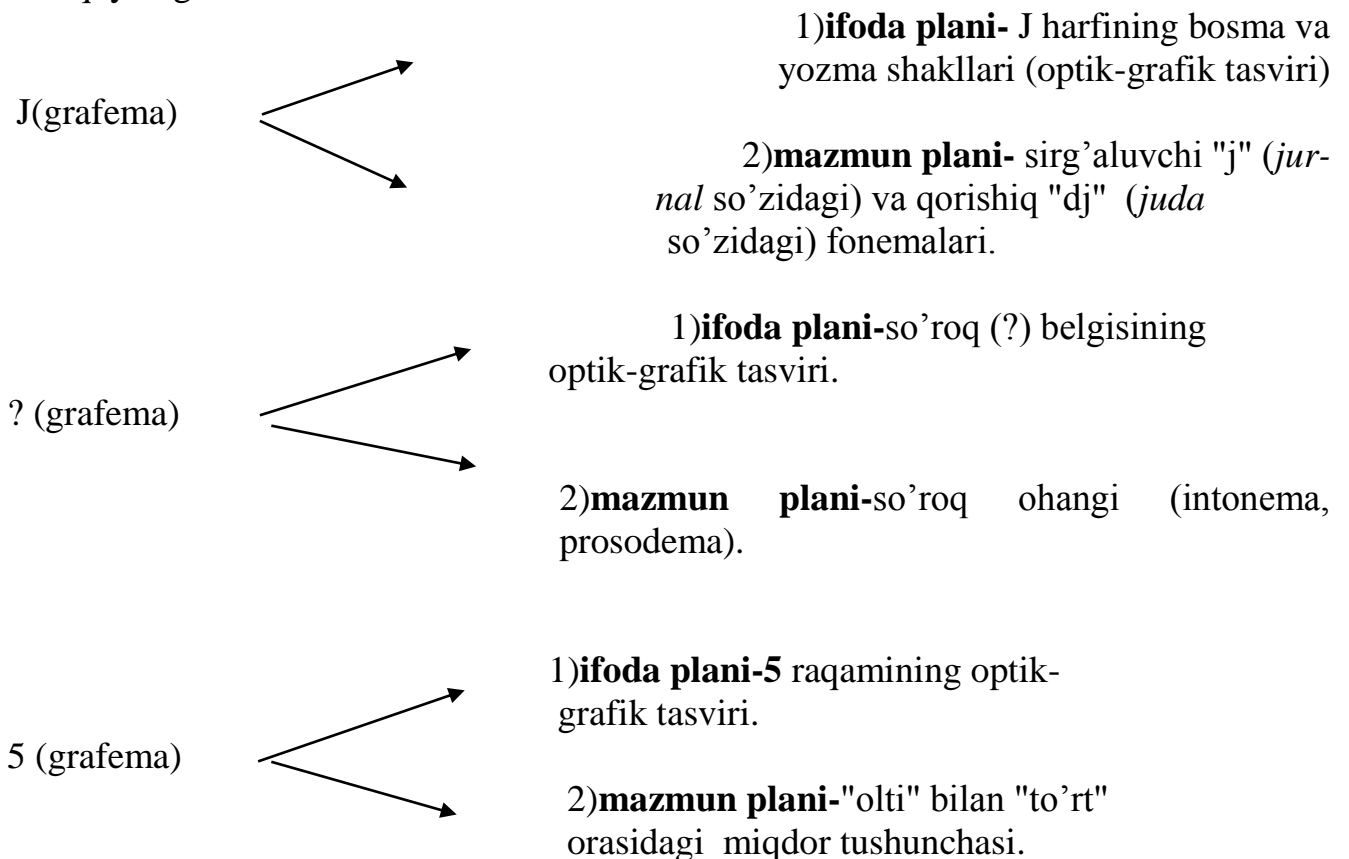
GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

Grafika

Adabiyotlar: 9[4-19],10[88-100], 25[6-11],52[72-75].

52-§.Grafika muayyan tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfologik birliklarini yozuvda ifodalash uchun shakllantirilgan optik-grafik belgilar tizimidir. Bu tizim belgilarining har biri grafik tilshunoslikda **grafemalar** sanaladi.⁴⁴ Yozuvning tovush tili bilan aloqasi, odatda, ana shu grafemalar vositasida amalga oshiriladi.

Grafema ifoda va mazmun planlariga ega bo'lgan bilateral (ikki tomonli) belgidir. Uni quyidagi chizmalar shaklida tavsiflash mumkin:

Yuqorida keltirilgan grafemalardan birinchisi (**J** grafemasi) alifbodagi harfga, ikkinchisi (**?** grafemasi) tinish belgisiga, uchinchisi (**5** grafemasi) esa raqamga asoslanadi, shunga ko'ra birinchi tip grafemalar **harfiy belgilar** guruhini, ikkinchi va uchinchi tip grafemalar esa **noharfiy belgilar** guruhini tashkil etadi. Muayyan til yozuvining grafik tizimi ana shunday belgilar majmuidan tarkib topadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, grafema yozuv birligi, fonema, intonema, aksentema va leksemalar esa til birliklaridir. Binobarin, grafema bilan fonema, intonema yoki leksema o'rtasidagi aloqa to'ppa-to'g'ri (tabiiy holda) bo'lishi mumkin emas, bunga tovush tilining fizik-akustik asosga, yozuvning esa optik-grafik asosga

⁴⁴ «Grafema» termini fanga I.A. Boduen de Kurtene tomonidan kiritilgan. Qarang: Бодуэн де Куртенэ И.А. Об отношении русского письма к русскому языку.- СПб., 1912, с. 27

tayanganligi yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun grafema bilan fonema, intonema va leksema o'rtasidagi aloqa **kodlashtirish** orqali ta'minlanadi: har bir grafemaning mazmun plani oldindan (grafik tizim shakllantirilgan paytda) kodlashtirib qo'yiladi.

Grafemalarning yozuvdagi lingvistik-funksional xususiyatlarini reallashtirishda ularning differensial belgilari (shakli yoki tasviridagi tafovutlar) muhim rol o'ynaydi: bu jihatdan grafemalar tovush tilidagi fonemalarga o'xshaydi, chunki fonemalar ham, ma'lumki, differensial belgilar tufayli fonologik jihatdan relevant xarakterdagi oppozitsiyalarni hosil qiladi, farqi shundaki, fonemalarning differensial belgilari akustik-artikulatsion faktorlarga tayanadi, grafemalarning differensial belgilari esa optik-grafik omillarga asoslanadi. Masalan, *gul* va *kul* so'zlarining ma'nolarini farqlashda "g" va "k" fonemalaridan birinchisining jarangli, ikkinchisining esa jarangsiz bo'lishi (akustik tavofuti) tovush tili uchun qanchalik ahamiyatli bo'lsa, shu tovushlarni yozuvda ifodalovchi *g* va *k* grafemalarining shakliy tafovutlari (optik-grafik tasviri) tilning yozma formasi uchun shunchalik ahamiyatlidir.

Grafemalar o'zlarining tildagi muqobili (kodlashtirilgan referenti) va yozuvdagi vazifalariga ko'ra *fonografema*, *prosodemografema*, *logografema*, *orfografik belgi* va *signalizator* kabi tiplarga bo'linadi.

53-§. Fonografema tovush tilidagi fonemani ifodalaydi: **a** fonografemasi "a" fonemasini, **z** fonografemasi "z" fonemasini ifodalagani kabi.

Fonografemaning ifoda plani (optik-grafik tasviri) bitta harfga teng bo'lishi (masalan, **k**) yoki ikki harf qo'shilmasidan tarkib topishi (masalan, **ng**) mumkin. Bunday paytda ular *monograf* (bir harfli fonografema) va *poligraf* (ko'p harfli fonografema) nomlari bilan farqlanadi. Poligraflar o'z navbatida ikki harfli (*digraflar*), uch harfli (*trigraflar*) va hatto to'rt harfli shakllarda bo'lishi mumkin. Hozirgi lotin o'zbek yozuvida **ng,sh,ch** poligraflari mavjud. Poligraflar tilshunoslikda **analitik grafemalar** deb ham ataladi.⁴⁵

Fonografemaning mazmun planida bitta yoki bir necha fonema kodlashtirilgan bo'lishi mumkin. Chunonchi, o'zbek yozuvidagi **o** fonografemasining mazmun planida bitta "o'" fonemasi (o'zbek tilining lablangan, o'rta keng unlisi), **q** fonografemasining mazmun planida bitta "q" fonemasi (o'zbek tilining chuqur til orqa "q" undoshi) kodlashtirilgan. Bular grafemikada *monofonemali grafemalar* deb nomlanadi;⁴⁶ o'zbek yozuvidagi **o** va **j** fonografemalarida esa boshqacharoq holat kuzatiladi: **o** fonografemasining mazmun planida ikkita fonema- o'zbek tilining quyi keng "o" unlisi (*ota* so'zi boshidagi fonema) va rus tilining o'rta keng, lablangan "o" unlisi (*tonna* so'zining urg'uli bo'g'inidagi "o" fonemasi) kodlashtirilgan; **j** fonografemasining mazmun planida ham ikkita fonema –sirg'aluvchi **j** (**jurnal** so'zi boshidagi undosh) va qorishiq "j"(dj) (**juda** so'zi boshidagi undosh) kodlashtirilgan. Bunday fonografemalar grafemikada *bifonemali grafemalar* deb yuritiladi.⁴⁷

Fonografemalarning monograf, poligraf, monofonemali va polifonemali xarakterda bo'lishi ularning paradigmatic tavsifiga xosdir. Sintagmatik tavsifda (yozma nutq

⁴⁵ Bu haqda qarang: Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. 3-е издание, доработанное. Москва: "Просвещение", 1989, с.73.

⁴⁶ Horejši V. Analyse structural de l'orthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. № 4. S. 117-122

⁴⁷ Horejši V. Analyse structural de l'orthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. № 4. S. 117-122

oqimida) esa grafemalarning yana bir qator xususiyatlari borligi ko'zga tashlanadi. Xususan, *ong*, *ming* so'zlaridagi *n* va *g* harflari bir tovushni (sayoz til orqa "ŋ"ni), *menga*, *senga* so'z shakllarida esa shu ikki harf bir "ŋ"ni emas, ikki tovushni ("n" va "g"ni) ifodalamoqda. Shunga ko'ra, *ong*, *ming* so'zlaridagi *ng* digrafi sintagmatik planda **analitik grafema** (yozma nutq oqimida ikki harf bir tovushni ifodalagani uchun), *menga*, *senga* so'z shakllaridagi *n* va *g* harflari esa **oddiy grafemalar** (yozma nutq oqimida ikkita boshqa-boshqa tovushni ifodalagani uchun) hisoblanadi; Kirill o'zbek yozuvidagi *e* monografida esa boshqacharoq holat (grafik qoida) kuzatiladi: u so'z yoki bo'g'in boshida bir yo'la ikki fonemani – "й+э" ni ifodalaydi, demak, *sintetik xarakterdagi grafema* sanaladi (mas., *елкан* so'zida), boshi yopiq yoki to'la yopiq bo'g'in tarkibida esa **e** monografi bitta "e" unlisining o'zini ifodalaydi, demak, **oddiy grafema** xarakterida (bir tovushga bir harf munosabatida) bo'ladi. (mas., *мен* so'zida) Bu hol turli fonetik-grafik pozitsiyada qo'llangan э va e grafemalari o'rtasida sinonimik munosabatni ham shakllantiradi. Qiyos qiling: *экин* (э-"e")-*текин* (э-"e"). Bu ikki so'zda ifoda plani (shakli) har xil bo'lgan э va e grafemalari bitta "э" unlisini ifodalagan. Bunday holni *парад* va *наряд* (**а** va **я** ="а"), *суд* va *салют* (**у** va **ю** ="у"), *флот* va *слёт* (**о** va **ё** = "о") so'zlari tarkibidagi grafemalar sinonimiyasida ham ko'ramiz. Bular rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi fonografemalarining strukturaviy va funksional, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlari ancha murakkabligidan dalolat beradi.

54-§. Prosodemografemalar (prosodemogrammalar). Grafemalarning bu guruhi tovush tilining ritmik-intonatsion vositalarini (urg'u, ohang, melodika, pauza kabilarni) yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Xususan, *urg'u belgisi* so'zning urg'uli bo'g'inini yozuvda ko'rsatish zarur bo'lgan paytlarda ishlatiladi; u urg'uli bo'g'indagi unli tovushni ifodalagan harf ustiga qiya chiziq tarzida qo'yiladi: *atlas* ("matoning bir turi"), *atlas* ("geografik atlas") kabi. Tinish belgilari esa gap va nutqning mazmun mundarijasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan fonetik-fonologik vositalarni (ko'tariluvchi ohang, pasayuvchi ohang, to'lqinli ohang, sanash ohangi, pauza kabi supersegment birliklarni) yozuvda ifodalash uchun qo'llanadi. Bunday belgilar quyidagi vazifalarni bajarish uchun ishlatiladi:

- a) ijtimoiy aloqani (fikr almashuvi jarayonini) yozuvda to'g'ri ifodalash uchun;
- b) maqsad, mazmun yoki ma'noni, ularning o'ziga xos "rang" va "tus"larini yozuvda aniq ifodalash uchun;
- d) gapning tarkibini hamda shu tarkib elementlari (komponentlari) o'rtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni ifodalash uchun;
- e) yozma nutqning ixcham va ravonligini ta'minlash uchun;
- f) yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ifodalash uchun.⁴⁸

O'zbek tilshunosligida tinish belgilarining quyidagi 10ta turi grafikaning markaziy sistemasiga kiritiladi:

- Nuqta -----(.)
- So'roq belgisi -----(?)

⁴⁸ Bu haqda qarang: Назаров К.Ўзбек тили пунктуацияси. Тошкент: "Ўқитувчи", 1976,7-8-бет.

Undov belgisi -----	(!)
Nuqtali vergul -----	(;)
Ko'p nuqta (uch nuqta)-----	(...)
Vergul (qo'sh vergul)-----	(,yoki ,,)
Ikki nuqta (bayon belgisi)-----	(:)
Tire (qo'sh tire)-----	(-yoki- -)
Qavs (qo'sh qavs)-----	(,[])
Tirnoq (qo'sh tirnoq) -----	(" ")(,, ")

Izoh: tinish belgilarining yuqorida sharhlangan xususiyatlari va shu asosda yaratilgan klassifikatsiyalar ularning grafik belgi (prosodemografema) sifatidagi xarakteristikasi hisoblanadi, ammo tinish belgilarining qo'llanishini me'yorlaydigan qoidalar tizimi esa grafikada maxsus ko'rilmaydi, chunki "qoidalar" "Grafika"ning emas, "Punktuatsiya"ning predmeti sanaladi.

Yuqorida sanab ko'rsatilgan tinish belgilarining misra balandligiga nisbatan joylashtirilishi ham bir xil emas: nuqta (.), vergul (,), ko'p nuqta (...) misraning pastki chizig'i bo'yicha qo'yib boriladi; qolgan belgilar, masalan, qavs (), nuqtali vergul (;), undov belgisi (!), so'roq belgisi (?), ikki nuqta (:), qo'sh tirnoq (« ») misraning ustki chizig'idan ostki chizig'igacha bo'lgan masofa hajmida yoziladi. Qo'sh tirnoqning asosan qo'l yozmada qo'llanadigan turi (" ")so'z yoki gap boshida misraning ostki chizig'i bo'ylab, shu so'z yoki gap oxirida esa misraning ustki chizig'i bo'ylab joylashtiriladi.

55-§. Logografemalar (logogrammalar). Grafemalarning bu tipi tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo'lgan so'zlarni yozuvda ifodalashga asoslanadi. Bunday belgilar aslida ideografik (semasiografik) yozuv tipiga mansub birliklar sanaladi, ammo ulardan fonografik yozuv tarkibida ham foydalaniladi. Yozuv tizimining murakkab optik-grafik sistema ekanligi ham shundan.

Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvida logografemalarning quyidagi turlari ishlatiladi:

Raqaamlar - son turkumiga mansub so'zlarning ma'nolarini ifodalovchi logografemalar. Ular o'z navbatida ikki turga bo'linadi:

a) g'arbiy arab (g'ubor) raqamlari: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000 kabi.

Arab raqamlari aslida Hindistonda (5-asrga yaqin) kashf etilgan bo'lsa-da, Arabistonga buyuk o'zbek olimi Muhammad Xorazmiyning arab tilida yozilgan "Arifmetika" asari orqali kirib kelgan, bu asar lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropaga (10-asrda Ispaniyaga, 12-asrda Yevropadagi boshqa mamlakatlarga) tarqalgan. Demak, Hindistonda yuzaga kelgan yuqoridagi raqamlarning "arab raqamlari" nomi bilan ommalashib ketishida hamyurtimiz Muhammad Xorazmiyning ulkan xizmati bor;

b) rim raqamlari - qadimgi rimliklar ishlatgan raqamlar bo'lib, ular quyidagi belgilardan tarkib topgan: I (bir), Y (besh), X (o'n), L (ellik), S (yuz), D (besh yuz), M (ming). Qolgan raqamlar shu belgilar kombinatsiyasiga asoslanadi: I(1), II(2), III(3), IV(4), V(5), VI(6), VII(7), VIII(8), IX(9), X(10), XI(11), XII(12), XIII(13), XIV(14), XV(15), XVI(16), XVII(17), XVIII(18), XIX(19), XX(20), XXX(30) XL(40), L(50), LX (60), LXX(70), LXXX(80), XC(90), C(100), CD(400), D(500), DC(600), CM(900), M (1000), MC(1100), MD(1500) va boshqalar.

Rim raqamlari miloddan oldingi 500-yillarda etrusklar tomonidan kashf qilingan.

Simvollar - ilm-fanning ma'lum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik belgilar: a) matematik simvollar - $\sqrt{\quad}$ (ildiz), - (oluv), +(qo'shuv), x(ko'paytiruv), : (bo'luv), X(iks), X^2 (iks kvadrat), ~ (davriylik, uzluksizlik), >(katta), <(kichik) va boshqalar; b) astronomik simvollar – $\odot$ (Quyosh), C(Oy), O(Mars), $\circ$ (Merkuriy), ♃ (Yupiter), ♀ (Venera, Zuhra) h (Saturn) va boshqalar; d) kimyoviy simvollar – O (oltin), C (kumush), O (mis), b (qo'rg'oshin), Fe (simob), Fe (temir) va boshqalar; e) botanik simvollar – A (androtsey., changchilar), O (bir yillik o'simlik), B (ikki yillik o'simlik), h (buta), G (ginetsey, urug'chi), F gul bo'laklari qo'shib o'sgan), D (daraxt), O (kuzgi o'simlik) va boshqalar.

56-§. Orfografik belgilar--to'g'ri yozish normalarini ta'minlashda qo'llanadigan maxsus noharfiy grafik vositalar. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvida bunday belgilarning bir turi (defis) mavjud: *defis* juft va takroriy so'zlar orasiga qo'yiladigan gorizontaal (tiredan qisqaroq) chiziqchadir. Masalan, *erta-kech, katta-kichik, qop-qop, ko'p-ko'p* kabi.

Izoh: 5-sinf, 9-modda, 24-maktab kabi birikmalarda defis morfogramma (morfografema) vazifasida qo'llanadi, chunki u bunday holatlarda tartib son tarkibidagi "-inchi" ("-nchi") morfemasini (ma'noli qismni) ifodalaydi.

57-§. Diakritik belgilar – harfga qo'shimcha ravishda birkutilib boshqacha tovushni ko'rsatuvchi harf hosil qilishda qatnashadigan belgilar (125,35-b.). Mas., o',g' harflarining o'ng tomoniga (teparoqqa) qo'yilgan teskari vergul tarzidagi shakl yoki a', e', o' harflridagi tutuq (´) belgisi diakritik belgilar sanaladi. Qios qiling: ot(“ism”)—o't(“olov”), tana (“gavda”)—ta'na(“minnat”) kabi.

Tekshirish savollari

- 1.Lotin o'zbek yozuvining fonografik xarakterini qanday tushunasiz?
- 2.Harfiy va noharfiy belgilar tizimiga nimalar kiradi?
- 3.Grafema nima?
- 4.Nima uchun grafemalar bilateral hodisa sanaladi?
- 5.Grafemaning ifoda va mazmun planlarini (ifodalovchi va ifodalanuvchilarini) nimalar tashkil etadi?
- 6.Grafemaning qanday tiplari bor?
- 7.Fonografema, prosodemografema va logografemalar qanday farqlanadi?
- 8.Monograf, digraf va trigraflar nima?
- 9.Monofonemali va polifonemali grafemalar qanday farqlanadi?
- 10.Analitik grafemalarni qanday tushunasiz?
- 11.Orfografik va diakritik belgilar yozuvda qanday vazifalarni bajaradi?

Tayanch tushunchalar

Grafika—yozuv tizimining birinchi (yetakchi) komponenti. U harfiy va noharfiy belgilar vositasida yozuvning tovush tili bilan aloqasini ta'minlaydi.

Grafema—grafik tizimning eng asosiy birligi, ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlari bor bo'lgan semiotik belgi.

Fonografema – grafemalarning fonemalarni ifodalashga asoslangan tipi.

Monograf - shaklan bir harfga teng grafema.

Poligraf - shaklan ikki yoki undan ortiq harflar qo'shilmasiga teng bo'lgan analitik grafema.

Monofonemali grafema – mazmun planida faqat bitta fonema kodlashtirilgan fonografema.

Polifonemali grafema – mazmun planida ikki va undan ortiq fonema kodlashtirilgan fonografema.

Sintetik grafema – nutq oqimida bir yo'la ikki fonemani ifodalaydigan monograf. Kirill o'zbek yozuvidagi e,ë,ю,я harflari shunday grafemalardir

Grafik simmetriya (fonetik-grafik simmetriya) – so'z tarkibidagi tovush va harflarning miqdoran teng bo'lishi ("bir tovushga bir harf" munosabatining ta'minlanishi).

Grafik asimmetriya (fonetik-grafik asimmetriya) – so'z tarkibida o'zaro munosabatga kirishayotgan harf va tovushlar o'rtasidagi miqdoriy tenglikning buzilishi.

Grafik sinonimiya – shakli har xil bo'lgan ikki grafemaning ma'lum fonetik-grafik pozitsiyalarda bitta fonemani ifodalashi.

Prosodemografemalar – yozuv tizimining noharfiy belgilari (urg'u belgisi va tinish belgilari).

Logografemalar – tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo'lgan so'zlarni yozuvda ifodalaydigan grafemalar (raqamlar, simvollar).

Orfografik belgi – to'g'ri yozish normalarini ta'minlashda qo'llanadigan maxsus noharfiy belgilar (mas., defis).

Diakritik belgilar – harfga qo'shimcha ravishda birikitirilgan ishora belgilari.

ORFOGRAFIYA

Adabiyotlar:3[63-77],9[26-38],10[100-114],22[123-126],25[29-53],27[45-49],30[3-21],106[5-21],123[6-27].

58-§. Orfografiya (grek. Orthos- "to'g'ri" + grapho- "yozaman") yozuv sistemasining ikkinchi komponenti bo'lib, u to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimidan tarkib topadi. Orfografiya grafikadan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: grafika qoidalari grafemalarning mazmun planini (referentini) kodlashtirishga, orfografiya qoidalari esa ma'lum prinsiplar asosida orfogrammalarni tanlashga asoslanadi. Chunonchi, *odam* so'zida "d" ning yozilishi "d" grafemasining grafikada kodlashtirilgan fonemasiga mos, shu sababli bu so'zning yozilishi grafika tomonidan boshqariladi. *Savod* so'zida esa boshqacharoq holatga duch kelinadi: so'z oxiridagi "d" jarangsiz "t"ga o'tadi (*savot* tarzida talaffuz qilinadi), demak, uni ikki xil yozish mumkin: *savod* (fonematik prinsip asosida) – *savot* (fonetik prinsip asosida). Bu ikki holatdan birini imlo uchun me'yor (orfogramma) qilib tanlash orfografiya zimmasiga tushadi. Hozirgi o'zbek orfografiyasida *savod* deb yozish qoidalashtirilgan. Bundan tashqari, orfografiyada qo'shma so'z komponentlarining qo'shilib yoki ajratilib yozilishini, so'z qismlarining satrdan satrga ko'chirilishini, bosh va kichik harflarning

qo'llanishini belgilab beradigan qoidalar ham borki, ular yozuvning grafikaga aloqador bo'lmagan jihatlarini tartibga solish va boshqarish imkonini beradi.

Adabiy tilning og'zaki shaklida so'z tanlash, gap tuzish va to'g'ri talaffuz me'yorlariga amal qilish qanchalik ahamiyatli bo'lsa, uning yozma shaklida orfografiya me'yorlariga (imlo qoidalariga) amal qilish shunchalik muhimdir. Bunday me'yorlarga amal qilish yozma nutq mazmunining to'g'ri va aniq idrok qilinishiga yordam beradi, yozma nutqda anarxiyaning (boshboshdoqlikning) avj olishiga yo'l qo'ymaydi. Adabiy tilning, xususan, yozma nutqning ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy rolini mustahkamlashda buning o'ziga yarasha ahamiyati bor.

59-§. Orfografiya prinsiplari – orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar. Ularning quyidagi turlari bor:

1. *Fonetik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra so'z yoki so'z shakllari talaffuzdagi ko'rinishiga mos ravishda yoziladi. Masalan, tojik tilidagi *tanur* so'zining o'zbek tilida *tandir* deb, ruscha *уемка* so'zining esa *cho'tka* deb yozilishi shu so'zlarning o'zbek tilidagi talaffuz me'yorlariga (fonetik prinsipga) asoslanadi. Shuningdek, *ek+gan*, *ek+guncha* kabi so'z shakllari ham o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra *ekkan*, *ekkuncha* deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Quyidagi holatlarda ham fonetik prinsipga amal qilinadi:

a) ayrim otlarga egalik affiksi qo'shilganda: *burun>burni*, *ko'ngil>ko'nglim*, *og'iz>og'zing*, *o'g'il>o'g'lim* kabi;

b) ayrim sifatlardan fe'l yasalganda: *ulug'>ulg'aymoq*, *sariq>sarg'aymoq* kabi;

d) *qotmoq*, *achimoq*, *isimoq* fe'llaridan sifat yasalganda: *qot(moq)>qattiq*, *achi(moq)>achchiq*, *isi(moq)>issiq* kabi;

e) *son*, *ot*, *yosh*, *ong* so'zlaridan fe'l yasalganda: *son>sana*, *ot>atamoq*, *yosh>yashamoq*, *ong>anglamoq* kabi;

f) *ikki*, *yetti* sonlariga "-ov" affiksi qo'shilganda: *ikki>ikkov*, *etti>ettov* kabi;

g) "-a" yoki "-ya" bilan tugagan fe'llarga "-v" yoki "-q" qo'shib ot yasalganda: *tanla>tanlov*, *sana>sanov*, *so'ra>so'roq*, *bo'ya>bo'yoq*, *sayla>saylov* kabi.

Orfografiyaning fonetik prinsipi yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalarining o'zlashtirilishini ham osonlashtiradi.

2. *Fonematik prinsip*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. Chunonchi, *kitob*, *omad* so'zlarining oxiridagi "b" va "d" fonemalari jarangsiz "p" (*kitop*) va jarangsiz "t" (*omat*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy ottenkasiga mos ravishda "b" (*kitob*) va "d" (*omad*) harflari bilan yoziladi.

O'zbek tilshunosligida «fonematik prinsip» tushunchasi XX asrning oxirrog'ida qo'llana boshlandi,⁴⁹ bungacha u morfologik prinsip bilan bir hodisa sifatida izohlanib kelingan.⁵⁰ Rus tilshunosligida yozuvning fonemaga tayanishi haqidagi dastlabki fikr 1928-yilda N.F.Yakovlev tomonidan aytilgan edi,⁵¹ ammo u bu fikrni orfografiyaga

⁴⁹ Qarang: Xojiev A. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати.-Т.: «Ўқитувчи», 1985, 65-б. Асқарова М., Қосимова К., Жамолхонов Х. Ўзбек тили. Пед. билим юртлири учун дарслик. Тўлдирилган 2-нашри. -Т.: «Ўқитувчи», 1989, 56-б. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Маърузалар матни. 1-қисм.-Тошкент, 2000, 105-б.

⁵⁰ Бегматов Э., Исмагуллаев Н. Ўзбек имлоси.-Т.: «Фан», 1979, 15-16-б.

⁵¹ Qarang: Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита (опыт практического приложения лингвистической теории). // Культуры и письменность Востока, М., 1928, Кн.1. с.41-64. Бу asar quyidagi manbada ham bor: А.А.Реформатский. Из истории отечественной фонологии, М., 1970.

nisbatan emas, yozuvning o'ziga nisbatan bildiradi. Orfografiyaga nisbatan bu fikr birinchi marta 1930-yilda R.I.Avanesov va V.N.Sidorovlar tomonidan bildiriladi: ular imloning bu tamoyilini *fonologik prinsip* deb atashadi.⁵²

Rus tili imlosining fonematik xarakteriga oid nazariya esa dastlab I.S.Ilyinskaya va V.N.Sidorovlarning maxsus maqolasida ancha keng yoritilgan.⁵³ Keyinroq bu prinsip A.A.Reformatskiy tomonidan shunday ta'riflanadi: «Yozuvning fonematik prinsipi shundan iboratki, unga ko'ra har bir fonema qaysi pozitsiyada qo'llangan bo'lishidan qat'i nazar o'ziga birlashtirilgan harf bilan ifodalanadi».⁵⁴

3. Morfologik prinsip yoki analogiya prinsipi. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalari so'zning ma'noli qismlarini (o'zak va affiksial morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qat'i nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi. Chunonchi, "g" bilan boshlangan "-ga", "-gan", "-gani", "-guncha" qo'shimchalari "sh", "t", "p", "s" kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan o'zaklarga qo'shilganda "-ka", "-kan", "kani", "-kuncha" shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda "-ga", "-gan", "-gani", "-guncha" yoziladi. Qiyos qiling: *ishga* (yozuvda) – *ishka* (talaffuzda), *ketgan* (yozuvda) – *ketkan* (talaffuzda), *ketguncha* (yozuvda) – *ketkuncha* (talaffuzda), *topgan* (yozuvda) – *topkan* (talaffuzda), *misga* (yozuvda) – *miska* (talaffuzda) kabi.

Eslatma: "q", "k" bilan tugagan so'zlarga "g" bilan boshlangan affikslarning qo'shilishida bu qoidaga amal qilinmaydi: ular a talaffuziga ko'ra (fonetik prinsip asosida) yoziladi. Qiyos qiling: *oq+gan* (asl shakli)–*oqqan* (talaffuzda)–*oqqan* (ad.-orf.yozuvda), *ek+gan* (asl shakli)–*ekkan* (talaffuzda)–*ekkan* (ad.-orf.yozuvda), *tug'+gan* (asl shakli)–*tuqqan* (talaffuzda)–*tug'gan* (ad.-orf.yozuvda), *sog'+gan* (asl shakli)–*soqqan* (talaffuzda)–*soqqan* (ad.-orf.yozuvda) kabi.

4. Grafik prinsip. Bu prinsip, aslida, orfografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi—grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi, shunga ko'ra u, ba'zan, *fonemografik prinsip* deb ham nomlanadi.⁵⁵ Chunonchi, sirg'aluvchi "j" bilan qorishiq "j"(dj) ning yozuvda bitta j grafemasi orqali ifodalanishi, "η" fonemasining esa ng digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan. Yozuvda bu me'yorga amal qilinadi, xolos: *jemper* (sirg'aluvchi "j"), *jang* (qorishiq "j" va sayoz til orqa "η") kabi. Orfografiyaning bunday kodlashtirishga bevosita aloqasi yo'q, bu grafemalarning yozuvda qo'llanishini grafikaning o'zi boshqaradi.

O'zbek tilshunosligida grafik printsiptni etimologik printsiptga asos bo'lgan tamoyil deb yoki hatto bu ikki printsiptni bir hodisa sifatida ta'riflash hollari ham bor.⁵⁶ Xususan, o'zbek grafik lingvistikasining etakchi vakillaridan biri Faxri Kamolov uni ayni shu ma'noda sharhlaydi: «Imloda, -deydi u, - grafik prinsip bir xalqning ikkinchi

⁵² Аванесов Р.И., Сидоров В.Н. Реформы орфографии в связи с проблемой письменного языка. // «Русский язык в школе», 1930, №4.

⁵³ Ильинская И.С. и Сидоров В.Н. Современное русское правописание. - «Ученые записки кафедры русского языка Московского городского педагогического института им. В.П.Потемкина», т. XXII, вып.2. М., 1953.

⁵⁴ Реформатский А.А. Введение в языкознание. - М., 1967, с.373

⁵⁵ Иванова В.Ф. Теоретические основы русской орфографии. АДД. - Ленинград, 1971, с.17

⁵⁶ Фахри Камол. Ўзбек орфографияси Ҳақида (Ўқитувчиларга ёрдам). -Т.: «Ўқувпедава нашр», 1957, 58-б. Ҳозирги замон Ўзбек тили. -Т.: «Фан», 1957, 26-б. Бегматов Э., Исматуллаев Н.Ў Ўзбек имлоси. -Т.: «Фан», 1979, 20-25-б. Шобдурраҳмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: «Ўқитувчи», 1980, 94-97-б.

xalq bilan bo'lgan madaniy aloqasiga va yozuvning qaysi grafik sistema negizida maydonga kelishiga bog'liqdir. Arab alfaviti asosidagi eski o'zbek yozuvida *etimologik prinsipning* to'la ravishda amalga oshirilishi uchun o'sha davrning grafik sistemasi asos bo'lgan. Shuning uchun ham arabcha-forscha so'zlar, mahalliy tillarda qanday o'qilishi va qaysi xilda talaffuz etilishidan qat'i nazar, o'zining grafik shaklini to'la ravishda saqlab qolgan—arab imlosida qanday bo'lsa, aynan shu shaklda yozilgan. Bu esa arab alfavitini qabul qilgan xalqlar yozuvida umumiy qonun sifatida asosiy prinsiplardan biri hisoblangan...»⁵⁷

Darhaqiqat, grafik prinsipning yuzaga kelishida bir xalqning ikkinchi xalq bilan bo'lgan madaniy aloqasi, uning yozuv sistemasiga tayanishi kabi omillarning roli bor: arab grafikasidagi eski o'zbek yozuvida qisqa unilarning yozuvda ifodalanmaganligi (**بقا** - baqo: «abadiylik», «mangulik»; **صغار** – sig'or: «yosh bolalar», «go'daklar» kabi), arabcha leksik o'zlashmalarning yozma shakllarida o'zbek tili fonologik tizimiga xos bo'lmagan fonemalarni ifodalovchi **ع** (ayn), **ت**(se), **ص** (sod), **ض**(zod), **ط**(to), **ظ** (zo) kabi harf-grafemalarning qo'llanganligi (**عزم** – azm: «qat'iy qaror», «jazm»); **تنا** – sano: «maqtov»; **صابر** - sobir: «sabrli», «bardoshli»; **ضابيت** – zobit: «oqsoqol»; **طالع**- tole': «baxt», «taqdir»; **ظفر** - zafar: «g'alaba» kabilar) shundan dalolat beradi. Biroq grafik printsipning mohiyatini o'zbek yozuviga asos bo'lgan boshqa til yozuviga xos grafik belgilar va qoidalarning aynan (manba tilning yozuvi va imlosida qanday bo'lsa, shundayligicha) saqlanishi bilan bog'lashning o'zi etarli emas: bu printsip manba tildagi harf-tovush munosabatlaridan chetga chiqishi, bevosita o'zbek tilining o'zidagi harf-tovush munosabatlarini qamrab olishi ham mumkin. Masalan, kirillcha o'zbek yozuvining grafik tizimidagi **o** grafemasi ruscha leksik o'zlashmalardagi o'rta-keng lablangan «o» unlisini ifodalaydi: *opera, tonna* so'zlarining yozilishi **o** grafemasining shu xususiyatiga asoslangan, bu xususiyat aslida rus tilining grafik tizimidagi harf-tovush munosabatlarining (grafik qoidaning) o'zbek yozuviga aynan (o'zgarishsiz) ko'chirilishiga tayanadi, Faxri Kamolovning «grafik prinsipi»da shu holat nazarda tutilgan. Biroq **o** grafemasining mazmun planida o'zbek tili vokalizmining quyi-keng, kuchsiz lablangan «o» unlisi (*ota, bola* so'zlarining birinchi bo'g'inidagi fonemasi) ham kodlashtirilgan. Bu holat rus tilining grafik tizimiga xos emas, chunki rus tilida quyi-keng «o» fonemasi ham, uni yozuvda ifodalaydigan grafema ham yo'q: **o** grafemasining o'zbekcha quyi-keng «o» fonemasini ifodalashi o'zbek tilining grafik tizimida nazarda tutilgan, shunga ko'ra *ota, bola* so'zlaridagi **o** grafemasining qo'llanishi ham grafik printsipning mahsuli bo'ladi. Faxri Kamolovning etimologik yoki grafik printsipga bergan ta'rifi esa ko'proq tarixiy-an'anaviy prinsip talablariga mosdir. Rus tilshunosi A.N.Gvozdevning uni etimologik yoki tarixiy prinsip deb nomlashida ham shu xususiyat hisobga olingan.⁵⁸

⁵⁷ Фахри Камол. Ўзбек орфографияси ҳақида (Ўқитувчиларга ёрдам).-Т.: «Ўқувпедавнашр», 1957, 58-б.

⁵⁸ Гвоздев А.Н. Основы русской орфографии // Избранные работы по орфографии и фонетике. К 70- летию со дня рождения.- М.:Издательство Академии Пед.наук, 1963, с. 70-71

5. *Tarixiy-an'anaviy prinsip*. Bu prinsipga asoslangan imlo qoidalari so'zlarning yoki so'z shakllarining qadimdan odat bo'lib qolgan formada yoki an'anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me'yor tarzida belgilaydi. Chunonchi, *hurriyat* so'zi tarkibida ikkita "r"ning mavjudligi hozirgi o'zbek tili uchun me'yor sanaladi, ammo shu so'z ishtirokida yasalgan *jumhuriyat* so'zida esa bir "r" yoziladi, chunki bu so'zni bir "r" bilan yozish qadimdan odat bo'lib qolgan.

Tarixiy-an'anaviy prinsip so'zning yoki so'z shakllarining haqiqiy tarkibi (fonema yoki morfemalari) yetarli aniqlanmagan holatlarga nisbatan ham qo'llanadi. Masalan, *taqozo* so'zining oxirgi bo'g'inidagi unli ba'zan "o", ba'zan "a" holida (*taqozo-taqoza* kabi) talaffuz qilinadi, shulardan qaysi biri to'g'ri ekanligi hozircha aniq emas. Biroq, shu narsa ma'lumki, yozuvda *taqozo* shakli aktivroq qo'llanib kelgan, bu omil hozirgi o'zbek yozuvi imlosiga ham asos bo'lgan.

Tarixiy-an'anaviy prinsipga amal qilish holatlari hozirgi paytda yaratilayotgan ayrim badiiy asarlar tilida ham uchrab turadi: klassik adabiyot tiliga taqlid tarzida so'zlarning eski o'zbek tiliga xos shakllari ishlatiladi. Masalan:

Gul fasli sanam

Sayr **ila** gulshanda bo'lib**dur**.

G'uncha ko'z ochib

Gul yuzida xanda bo'lib**dur**.

Gullar ichida

Shohi o'zim der edi lola,

Mag'rurligidan

Ul o'zi sharmanda bo'lib**dur** (E.V.)

(Eski o'zbek tiliga xos birliklar – **ila, ul, "-dur"**.)

6. *Differenziatsiya prinsipi (simvolik prinsip)*. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalarga ko'ra, shakli bir xil bo'lgan so'zlar (omonimlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf o'rnida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi: *atlás* (mato) – *átlas* (geografik atlas), *yangi* (sifat) – *yangi* (ravish), *taná* (gavda) – *ta'na* (minnat), *bandà* (qul) – *bànda* (shayka), *urish* (urmoq) – *urush* («jang») kabi. Keltirilgan so'zlarda urg'u (') va tutuq (´) belgilari orfografiyaning differenziatsiya prinsipi talabiga ko'ra qo'llangan; *urish* va *urush* so'zlarida esa «i» va «u» harflarining ishlatilishi ham shu prinsipga asoslangan.

7. *Shakliy-an'anaviy yozuv*. Bu prinsip so'z boshida yoki oxirida ikki undosh qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos bo'ladi. Ma'lumki, o'tmishda turkiy tillarda so'z boshida ikki undosh qatorlashib kelmagan. Shuning uchun boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlarning boshida ikki undoshning yonma-yon qo'llanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh orasida bir unlini orttirish odati bo'lgan. Bu odat hozirgi jonli so'zlashuvda ham uchrab turadi: *shkaf>ishkop*, *staj>istaj*, *drap>dirap*, *plan>pilon* kabi. Ba'zan so'z oxirida ham ikki undosh orasida bir unli orttiriladi yoki undoshlardan biri (so'nggisi) tushirib qoldiriladi: *sabr>sabir*, *nasr>nasir*, *nashr>nashir*, *go'sht>go'sh*, *g'isht>g'ish* kabi. Shakliy-an'anaviy yozuv prinsipiga ko'ra bunday paytlarda so'zlar talaffuzi asosida emas,

o'zlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi: *shkaf, staj, drap, plan, sabr, nasr, nashr, g'isht, go'sht* kabi.

Bu prinsipning mohiyati Faxri Kamolov tomonidan «etimologik yoki grafik prinsip» deb nomlangan tamoyil mohiyatiga juda yaqin turadi.⁵⁹

8. *Semantik-uslubiy prinsip*: a) *semantik prinsip* so'z yoki so'z shakllarining imlosini ularning ma'nolariga tayanib belgilaydi. Masalan, *lola, po'lat* (turdosh otlar) – *Lola, Po'lat* (atoqli otlar), *ishchi* («-chi» kasb oti yasovchi) – *ish-chi?* («-chi»-so'roq yuklamasi), *senda* («-da»- o'rin-payt kelishigi affiksi)- *sen-da!* («-da»-kuchaytiruv va ta'kid yuklamasi) kabi; b) *uslubiy prinsip* asosida tuzilgan imlo qoidalari so'z yoki grammatik shakllarning semantik tarkibidagi uslubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *ota, ona, vatan, siz, o'zingiz* kabi so'zlar yoki grammatik shakllar shu so'zlar (shakllar) orqali ifodalangan shaxslarga yoki tug'ilib-o'sgan yurtga, diyorga alohida hurmat-e'tibor bildirilganda bosh harf bilan yoziladi: *Ota, Vatan, Ona, Siz, O'zingiz* kabi. Shuningdek, gap ichida *Tinchlik, Ozodlik, Mehnat, Baxt* kabi so'zlarning ba'zan bosh harf bilan boshlanishi ham uslubiy printsiplardan kelib chiqadi. Masalan, *Yashasin Ozodlik, Tinchlik* kabi.

Og'zaki nutqda so'z ma'nosini kuchaytirish maqsadida so'z tarkibidagi ayrim undoshlarni qavatlantirish (geminatsiya) yoki unilarni cho'zish kabi holatlar uchray turadi. Ular yozuvda ham harflarni qavatlantirish orqali ifodalanadi: *maza* va *mazza*, *yashamagur* va *yashshamagur*, *rosa* va *rossa*, *opa* va *opa-a* kabi. Bunday holatlar negizida ham uslubiy maqsadlar yotadi.

Bob, abzas, gap boshidagi birinchi so'zning bosh harf bilan boshlanishi ko'proq sintaktik printsipga tayanadi.

Orfografiyaning semantik-uslubiy printsiplari V.F.Ivanovning «принципы русской орфографии» monografiyasida maxsus yoritilgan,⁶⁰ ammo o'zbek tilshunosligida bu masala hali etarli tadqiq etilmagan.

Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlo qoidalarining shakllantirilishida fonetik, fonematik va morfologik printsiplarga ko'proq amal qilingan.

Imlo qoidalari

60-§. Hozir O'zbekistonda amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) o'zbek yozuvlaridan foydalanilmoqda. Demak, shu ikki yozuvning imlo qoidalaridan xabardor bo'lish zamon talabidir.

1. Kirillcha o'zbek yozuvining imlo qoidalari dastlab 1940-yilning 4-iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi tomonidan tasdiqlangan⁶¹ va shu yilning o'zida

⁵⁹ Фахри Камол. Ўзбек орфографияси ҳақида (Ўқитувчиларга ёрдам).-Т.: «Ўқувпеддавнашр», 1957, 58-62-б.

⁶⁰ Иванова В.Ф. «Принципы русской орфографии».-Ленинград:Изд-во Ленинградского университета, 1977, с.201-205

⁶¹ Qarang: Jani orfografiya projekti tasdiqlandi // Qzil Ozbekiston, 1940, 9 ijul. Bu sana Faxri Kamolovning yuqoridagi asarida (5-betda) «1940-yilning 10-iyulida» deb ko'rsatilgan.

"Birlashgan o'zbek alfaviti va orfografiyasi" nomli to'plamda e'lon qilingan. Keyinchalik bu qoidalar yana bir necha marta qayta ishlandi, shular asosida 1952-, 1953-,1955-yillarda "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari" loyiha tarzida besh marta qayta nashr qilindi, nihoyat, uning 5-nashri 1956-yilning 4-aprelida O'zbekiston Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi. Hozirgi (kirillcha) o'zbek yozuvining imlosi ana shu "... qoidalar"ga asoslangan. U quyidagi 5 bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Ayrim harflar imlosi (1-30-§ qoidalari).
2. O'zak-negiz va qo'shimchalar imlosi (31-55-§ qoidalari).
3. Qo'shma so'z va so'z birikmalari imlosi (56-58-§ qoidalari).
4. Bo'g'in ko'chirilishi (59-62-§ qoidalari).
5. Bosh harflarning yozilishi (63-72-§ qoidalari).

2. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari 1995-yilning 24-avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan tasdiqlangan va shu yilning o'zida "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" nomi bilan kitobcha shaklida nashr qilingan. U quyidagi 7 bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:
  - Unlilar imlosi (1-7-qoidalar).
  - Undoshlar imlosi (8-32-qoidalar).
2. Asos va qo'shimchalar imlosi (33-37-qoidalar).
3. Qo'shib yozish (38-50-qoidalar).
4. Chiziqcha bilan yozish (51-56-qoidalar).
5. Ajratib yozish (57-65-qoidalar).
6. Bosh harflar imlosi (66-74-qoidalar).
7. Ko'chirish qoidalari (75-82-qoidalar).

Amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) o'zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar

61-§. Amaldagi "...qoidalarning" ayrim paragraflari yangi "...qoidalar"ga kiritilmagan. Masalan: 2-paragraf (3-moddasi); 6-paragraf (2 va 3-moddalari); 8-paragraf (1-moddasi); 9-paragraf ("ë" harfi), 10-paragraf ("ю" harfi), 11-paragraf ("я"harfi), 2-paragraf (2-moddasi), 13-paragraf (в>б kabi holatlar), 21-paragraf, 22-paragraf (2-moddasi), 26-paragraf (1-moddasi), 27-paragraf, 28-paragraf, 31-paragraf, 40-paragraf, 41-paragraf, 48-paragraf, 49-paragraf, 50-paragraf (2-moddasidagi "y/ю" ga aloqador qism), 52-paragraf, 58-paragraf va boshqalar. Yuqorida berilgan qoidalarning yangi qoidalar to'plamiga kiritilmaganligi bir qator omillarga asoslanadi: "e" harfining yangi yozuvda faqat "e" unlisini ifodalashi ("y"+e"ni emas), ë,ю,я harflarining yangi alifboda yo'qligi, ayrim qoidalarning o'zini oqlamaganligi kabi sabablar shular jumlasidandir.

62-§ Yangi to'plamda yangicha talqinda yoxud jiddiy o'zgarishlar bilan berilgan qoidalar:

1. Rus grafikasi asosidagi o'zbek orfografiyasida "-uq"("уқ"), "-iq"("иқ") qo'shimchasining imlosi qoidalashtirilmagan, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi orfografiyasida esa bu qo'shimchaning imlosiga oid maxsus eslatma bor, unda shunday deyiladi: "Undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **uq** qo'shiladi: uz-uzuq, yut-yutuq kabi. Lekin uyushiq, burushiq, uchiriq (shuningdek, bulduriq) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida "**i**" aytiladi va shunday yoziladi. (Q.: 33- qoidaning eslatma qismi);

2. Ma'lumki, otlarga egalik qo'shimchalarining qo'shilishida har xil holatlar uchrab turadi. Masalan, *bobo* va *avzo* so'zlariga egalik qo'shimchasi ikki xil tarzda – *bobo* so'ziga "-m" va "-ng" shakllarida (*bobom*, *bobong* kabi), *avzo* so'ziga esa "y+im", "y+ing" shakllarida ("o"dan so'ng bir "y" orttirilib) qo'shiladi: *avzo+y+im*, *avzo+y+ing* kabi. Bunday holatni "u" bilan tugagan ayrim so'zlarda ham uchramiz: *uyqu+m*, *uyqu+ng*, ammo *mavzu+y+im*, *mavzu+y+ing* kabi. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining imlosida bunday holatlarni me'yorlashtiruvchi qoidalar yo'q edi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvining imlo tizimida esa yuqoridagi kabi holatlar hisobga olingan. Unda, xususan, shunday qoida berilgan: "o,o',u,e"unlilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari –m, -ng, -si; -miz, -ngiz (yoki-lari) shaklida tovush orttirmay qo'shiladi: *bobom*, *bobong*, *bobosi*; *bobomiz*, *bobongiz*, *bobosi* (yoki *bobolari*); *orzum*, *orzung*, *orzusi*; *orzumiz* *orzungiz*, *orzusi* kabi;

b) *parvo*, *obro'*, *mavqe*, *mavzu*, *avzo* so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir "y" tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim*, *parvoying*; *parvoyimiz*, *parvoyingiz*; *obro'yim*, *obro'ying*; *obro'yimiz*, *obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo*, *avzo*, *obro'*, *mavqe* so'zlariga –yi shaklida, *xudo*, *mavzu* so'zlariga esa "-si" shaklida qo'shiladi: *avzoyi*, *mavzusi* kabi (dohiy kabi "y" undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda "-si" qo'shiladi: *dohiysi* kabi). (Qarang: 35-qoidaning 3-bandi).

3. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *шовул* (*shovul*), *овул* (*ovul*), *қувур* (*quvur*) so'zlarida "в"dan so'ng "y", *шовулламоқ* (*shovillamoq*), *ловилламоқ* (*lovillamoq*), *гувилламоқ* (*guvillamoq*) fe'llarida esa "в"dan so'ng "и" yoziladi. (Q.: 2- va 50-paragraf qoidalari). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvida yuqoridagi ot va fe'llar uchun bitta umumiy qoida berilgan, bu qoidaga ko'ra taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llarda ham "v"dan so'ng "i" emas, "u" yoziladi: *shovullamoq*, *lovullamoq*, *gurullamoq* kabi. (Qarang: 37-qoidaning 1-bandi).

4. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ("...qoida"ning 42-paragrafida) fe'llarning orttirma daraja yasovchi "-dir" qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga "-tir" shaklida qo'shilishi aytilgan, aslida esa jarangli "z"dan so'ng "-tir" emas, "-dir" qo'shiladi. Qiyos qiling: *cho'miltirmoq*, *sevintirmoq*, ammo *tomizdirmoq*, *oqizdirmoq* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu kamchilikka barham berilgan. Unda shunday qoida bor: "nisbat shaklini yasovchi –dir qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (*kel* so'zidan boshqa), shuningdek z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchidan keyin qo'shiladi: *quvdir*, *egdir*, *kuldir*, *yondir*; *o'tkazdir*, *tomizdir* kabi". (Qarang: 37-qoidaning 2-bandi).

5. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ("qoidalar"ning 34-paragrafida) "f" yoki "r" bilan tugagan so'zlarga "r" bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilganda, so'z oxiri va qo'shimcha boshidagi undoshlar, aytilishiga mos holda yozilishi qoidalashtirilgan: *боғ-боққа*(*bog'-boqqa*), *тоғ-тоққа*(*tog'-toqqa*), *барг-баркка*(*barg-barkka*), *тег-теккан*(*teg-tekkan*) kabi. Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa bunday so'zlar talaffuziga (fonetik prinsipga) ko'ra emas, morfemalarning asl holiga mos ravishda (morfologik prinsip asosida) yoziladi: *bog`ga*, *tog`ga*, *sog`ga*, *og`gan*, *sig`guncha*, *bargga*, *teggan* kabi (qarang: 37- qoidaning "d" bandi).

6. 1956-yil "qoidalar"ning 43-paragrafida ko'ra "-гин"("-gin"), "-гир" ("-gir"), "-гиз"("-giz"), "-газ"("-gaz") qo'shimchalari jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda aytilishiga muvofiq "-кин"("-kin"), "-қин" ("-qin"), "-кир"("-kir"), "-қир"("-qir"), "-киз"("-kiz"), "-қиз"("-qiz"), "-каз"("-kaz"), "-қаз"("-qaz") shakllarida yoziladi: *торткин*, *топгин*, *тушкин*, *тортқиз*, *ўтказ*, *ўткир*, *чопқир* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra "-gin" qo'shimchasi "-k" yoki "-q" bilan tugagan so'zlardan boshqa so'zlarga qo'shilganda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va qo'shimchalarning bosh tovushi k yoki g aytilishidan qat'i nazar, "g" bilan yozilishi aytilgan. Qiyos qiling: *торткин* (1956-yil qoidasiga ko'ra), *tortgin* (1995-yil qoidasiga ko'ra), *топкин* (1956-yil qoidasiga ko'ra), *topgin* (1995-yil qoidasiga ko'ra). Biroq, "-gir", "-giz", "-gaz" qo'shimchalari bu qoida doirasiga kiritilmagan.

7. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining "...asosiy qoidalar"da ikki ot dan tuzilgan qo'shma sifatlarning ajratib yozilishi aytilgan: *дупор бўйин* (ot+ot=qo'shma sifat), *ҳаво ранг* (ot+ot=qo'shma sifat), *бодом қовоқ* (ot+ot=qo'shma sifat), *қўй кўз* (ot+ot=qo'shma sifat), *эўза нўчоқ* (ot+ot=qo'shma sifat) kabi (58-paragraf, 3-qoida). Qo'shma sifatlarning imlosiga oid bu qoida amalda o'zini oqlagan yo'q: *оромбаху*, *буғдойранг*, *илхомбаху* so'zlari "ot+ot=qo'shma sifat" qolipida tuzilgan bo'lishiga qaramay, deyarli barcha imlo lug'atlarida qo'shib yozilgan, *девсифат*, *одамсифат* so'zlari esa (ular ham "ot+ot=qo'shma sifat" qolipida shakllangan) lug'atlarda har xil berilmoqda. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi "qoidalar"da bu tipdagi qo'shma sifatlarning imlosi bir qadar tartibga solingan: "qoidalar"ning 38-bandida, *xona*, *noma*, *baxsh*, *rang*, *mijoz*, *sifat* kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlarning qo'shib yozilishi qayd etilgan: *qabulxona*, *tabriknoma*, *orombaxsh*, *kamquvvat*, *bug`doyrang*, *sovuqmijoz*, *devsifat*, *suvtalab* kabi. (Qarang: 38-qoida). Shu qoida talablaridan kelib chiqqan holda, *havo rang*, *jigar rang*, *bodom qovoq*, *qo'y ko'z* kabi qo'shma sifatlarning komponentlari ham lotincha o'zbek yozuvida qo'shib yozilishi kerak: *havorang*, *bodomqovoq*, *qo'yko'z*, *jigarrang* kabi.

8. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra *минг боши*(*ming boshi*), *ўн боши*(*o'n boshi*), *сўз боши*(*so'z boshi*) kabilar "birikmalik xususiyatini saqlagan so'zlar (?) " sifatida ajratib yoziladi (qarang: 58-paragraf, 12-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa "qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *mingboshi*, *so'zboshi*, *olmaqoqi*"(qarang: 46-qoida).

9. 1956-yil "qoidalar"da ikkinchi komponenti "ë"lashgan tovush bilan boshlangan *шер юрак*, *муз ёрар*, *иш ёқмас*, *қўл ёзма* tipidagi so'zlarning ajratib yozilishi aytilgan

(qarang: 58-paragraf, 14-qoida). Lotin grafikasidagi yangi yozuvda bunday soʻzlar qoʻshilib yoziladi: sheryurak, muzyorar, ishyoqmas kabi (qarang: 39-qoida).

10.Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra *еру осмон*(*yeru osmon*), *ору номус*(*oru nomus*), *туну кун*(*tunu kun*), *кечаю кундуз*(*kechayu kunduz*), *ёшу қари*(*yoshu qari*), *қўю қўзи*(*qoʻyu qoʻzi*) kabi juft soʻzlarda defis (chiziqcha) qoʻyilmaydi (57-paragraf, eslatma). Lotin grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra ham bunday soʻzlar ajratib yoziladi, ammo ularning qismlari orasida -u(-yu) bogʻlovchisi kelsa, shu elementlardan oldin chiziqcha qoʻyiladi: dost-u dushman, kechayu kunduz kabi (51-qoidadagi eslatmaning 2-bandi).

11.Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra yil va oylarni (chislolarni) koʻrsatuvchi arabcha raqamdan soʻng chiziqcha (defis) yozilmaydi: *1956 йил 22 сентябрь* kabi (47-paragraf qoidasi). Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra bunday oʻrinlarda chiziqcha qoʻyiladi: 1991-yilning 1-sentabri, 60-yillar kabi (56-qoida).

12.Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra *алла* (*alla*), *қай*(*qay*) elementlari soʻzga qoʻshib yoziladi: *аллаким*(*allakim*), *аллақандай*(*allaqanday*), *қайбир*(*qaybir*), *қайвақт*(*qayvaqt*) kabi (58-qoida, 13-bandi). Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra *qay* soʻzi oʻzidan keyingi yoki oldingi soʻzdan ajratib yoziladi: qay kuni. Agar qay soʻzi *yoq*, *er* soʻzlari bilan ishlatilganda, bir "y" tovushi tushsa, bu soʻzlar qoʻshilib yoziladi: qayoqqa, qaerga kabi(60-qoida).

Izoh: lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek imlosida *алла* (*alla*) komponentli soʻzlarga qoida berilmagan, ularga munosabat ham bildirilmagan.

13.Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra *бир оз*(*bir oz*) ravishi komponentlari ajratib yoziladi. Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra biroz soʻzining komponentlari qoʻshib yoziladi (60-qoida).

14.Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosida *йилдан-йилга*(*yildan-yilga*), *кўндан-кўн*(*koʻpdan-koʻp*) tipidagi birliklar juft soʻzlar doirasida qaralgan, shu bois ularning komponentlari orasida chiziqchaning (defisning) yozilishi qoidalashtirilgan (57-paragraf, 1-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvi imlosiga koʻra birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi joʻnalish kelishigida boʻlgan birikmalarning komponentlari, shuningdek, belgining ortiq darajasini bildiruvchi *kopdan kop*, *tekindan tekin*, *yangidan yangi*, *ochiqdan ochiq*, *qizigandan qizigan* kabilar ajratib (chiziqsiz) yoziladi (64-qoida).

15.Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi imlosida izofali soʻzlarning *–нуқтаи назар*(*nuqtai nazar*), *ойнаи жаҳон*(*oynai jahon*), *дарди бедаво*(*dardi bedavo*) kabilarning ajratib yozilishi nazarda tutilgan (58-paragraf, 7-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi oʻzbek yozuvi imlosida bu qoidaga bitta oʻzgarish kiritilgan: endilikda (yangi yozuvda) izofa undosh bilan tugagan soʻzlarga "i" shaklida (masalan *dardi bedavo* kabi), unli bilan tugagan soʻzlarga esa "yi" shaklida (masalan, *nuqtayi nazar* kabi) qoʻshiladi (65-qoida).

16.Rus grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi "qoidalari"ning 69- va 71-paragraflari bir xil hodisaning birikmali nomlarini ikki xil yozishga yoʻl ochadi: birikma muhim yigʻilish nomi boʻlganda, undagi har bir soʻz bosh harf bilan, birikma muhim tarixiy voqea nomi boʻlganda esa undagi birinchi soʻz bosh harf bilan, qolganlari kichik

harf bilan boshlanadi, *Қрим Конференцияси* (69-paragraf qoidasiga mos) – *Қрим конференцияси* (71-paragraf qoidasiga mos).

Izoh: birinchi misolda *Qrim Konferensiyasining* muhim yig'ilish nomi ekanligi, ikkinchi misolda esa shu birikmaning muhim tarixiy voqea nomi hisoblanishi nazarda tutilgan.

Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida shu ikki qoidadan faqat bittasi saqlangan, unga ko'ra "Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami kabi" (70-qoida). Demak, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida yuqoridagi ikki qoidaning parallel yashashiga chek qo'yilgan, shu bilan mazkur qoidaning izchil bo'lishi ta'minlangan.

17. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosining "Ko'chirish qoidalari"da rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida berilmagan quyidagi qoidalar bor:

77- qoida: o'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: dia-gramma, mono-grafiya kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: silin-drik kabi.

79-qoida: ...bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: ToshDU kabi.

Izoh: 79-qoidaning bosh harflardan tuzilgan qisqartmalarga (AQSh, BMT kabilarga), shuningdek, ko'p xonali raqamlarga (16,245, 1994, XIX kabilarga) aloqador qismi rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ham bor.

80-qoida: Harflardan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5-"A" sinf, V "B" guruh, 110kg, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81-qoida: Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: "Navro'z-92" (festival), "Oqituvchi-91" (ko'rik tanlov), "Andijon-9", "Termiz-16" (g'o'za navlari), "Boing-767" (samolyot), "Foton-774" (televizor) kabi.

82- qoida: A.J. Jabborov, A.D. Abduvaliev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, v.b (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Tekshirish savollari

1. Orfografiya nima? U grafikadan qanday farqlanadi?

2. Orfografiya qoidalarining tuzilishi qanday prinsiplarga asoslanadi?

3. Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlo qoidalari qachon tasdiqlangan? Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari-chi?

4. Amaldagi "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari" qanday bo'limlardan tarkib topgan? (Bo'limlarning nomlanishi, paragraflari...).

5. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari qanday bo'limlardan tarkib topgan? (Bo'limlarning nomlanishi, modda va bandlari).

6. Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlosidagi qaysi qoidalar yangi (lotincha) o'zbek yozuvi imlo qoidalari sirasiga kiritilmagan? Sabablari?

7. Har ikkala "...qoidalar" to'plamida harflar imlosiga oid qanday farqlar bor?

8. Har ikkala "...qoidalar" to'plamida asos va qo'shimchalar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

9. Har ikkala "...qoidalar" to'plamida qo'shma so'zlar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

10. Har ikkala "...qoidalar" to'plamida chiziqchanning qo'llanishiga oid imloda qanday tafovutlar bor?

11. Har ikkala "...qoidalar" to'plamida bosh harflar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

Tayanch tushunchalar

Orfografiya - muayan til yozuv sistemasining to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari. Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo'limi ham orfografiya deyiladi.

Orfogramma - so'zning yoki so'z formasining imlo qoidasiga mos ravishda yozilgan shakli.

Orfografiya prinsiplari - imlo qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar: fonetik prinsip, fonematik prinsip, morfologik yoki fonematik-morfologik prinsip, grafik prinsip, tarixiy-an'anaviy prinsip, shakliy- an'anaviy yozuv prinsipi, semantik-uslubiy prinsip kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik ma'lumot

Adabiyotlar: 2[3-22], 10[114-127], 54[73-75], 55[71-74], 66[19-24], 67[58-60], 68[23-27].

63-§. O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishga oid manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tili XIX-XX asrlarda⁶² yoki XX asrning 20-yillarida⁶³ shakllangan degan qarashlar mavjud. Demak, uning yozuv tizimlarini ham XX asr boshidan to hozirga qadar bo'lgan va bo'layotgan jarayonlar bilan bog'lab o'rganish maqsadga muvofiqdir. Undan oldingi davrlarda qo'llangan yozuvlarni (sug'd, turkiy run, uyg'ur va arab alifbolaridagi yozuvlarni) esa "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy

---

⁶² Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода. // Сб. "Академику В.А. Гордлевскому". – М.; 1953, 323-б

Уана қаранг: Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: "Ўқитувчи", 1995, 23-б.

⁶³ Абдураҳмонов Ф. Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: "Ўзбекистон", 2002, 43-б.

Уана: Абдураҳмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973, 19-б.

grammatikasi", "O'zbek adabiy tili tarixi", "Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi" kurslari doirasida ko'zdan kechirgan ma'qul.

64-§. O'zbek yozuvining XX asr tarixi murakkab jarayonlarga boyligi bilan xarakterlanadi: bu davrda o'zbek yozuvi bir necha marta tub isloh qilindi – bir grafik tizimdan boshqa grafik tizimga ko'chirildi. Jahon xalqlarining yozuv tarixida bunday hodisa kamdan-kam uchraydi.

Mavjud manbalar tahlilidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'zbek yozuvining XX asr tarixi to'rt davrni o'z ichiga oladi:

1-davr – arab grafikasiga asoslangan yillar (1900-1929)⁶⁴.

2-davr – lotin grafikasiga asoslangan yillar (1929-1940).

3-davr – rus grafikasiga asoslangan yillar (1940-1995).

4-davr – ikki yozuvlilikka (rus va lotin grafikalaridagi yozuvlarga) asoslangan yillar (1995-2010)⁶⁵.

65-§. Birinchi davr: bu davrning 1917 yilgacha bo'lgan bosqichida yozuvni isloh qilishga qaratilgan jiddiy harakatlar kuzatilmaydi. Bu bosqichda asosiy e'tibor savod chiqarish, o'qish-o'qitish ishlarini tashkil etish kabi masalalarga qaratiladi, shu maqsadda bir qator o'quv-uslubiy kitoblar yaratiladi: "Ustodi avval" (Saidrasul Saidazizov, 1902), "Birinchi muallim" (Abdulla Avloniy, 1911), "Ikkinchi muallim" (Abdulla Avloniy, 1912), "Turkcha qoida" (M.M. Faxriddinov, 1913), "Rahbari soni" (Abdullaxo'ja Saidmuhammadxo'jaev, 1916), "Imlo" (Ashurali Zohiriy, 1916) kabi qo'llanmalar shular jumlasidandir. Bunday kitoblarda yozuvni isloh qilish masalalarini ko'rish maqsad qilinmagan, ammo ularni yaratish, shular asosida savod chiqarish, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida yozuvni soddalashtirish, uning alifbosi va imlosini o'zbek tili xususiyatlariga moslashtirish zarurati borligi sezila borgan, bunday zarurat sezgisi esa, o'ylaymizki, yozuv islohotiga jiddiy zamin hozirlagan.

Yozuv tariximizning 1918-yildan keyingi davrlari alifbo va imloni milliyashtirish, soddalashtirish, keyinroq esa ularni butunlay boshqa grafik tizimga ko'chirish harakatlarining yuzaga kelganligi bilan xarakterlanadi. Xususan:

1918-yilda Toshkentda til-imlo va adabiyot masalalari bilan shug'ullanuvchi to'garak-seminar – "Chig'atoy gurungi" jamiyati tashkil topadi. Unga Fitrat (Abdurauf Abdurahimov) va Qayyum Ramazonov boshchilik qilishadi. Shu yilning o'zida Turkiston Muxtor Jumhuriyati Maorif Xalq Komissarligida "Turk shu'basini" tashkil etiladi. Bu shu'ba o'zbek maktablari ishi bilan shug'ullanadi, xususan, ta'lim dasturlari va maktab darsliklarini yaratish bo'yicha ish olib boradi. Ish jarayonida alifbo, imlo va istiloh (termin) masalalari bilan bog'liq muammolarga duch kelingan, natijada, shu muammolarni hal etish zarurati paydo bo'lgan.⁶⁶

1919-1920-yillarda "Chig'atoy gurungi" jamiyati alifboni isloh qilish bilan bog'liq qator ishlarni amalga oshiradi: "Bitim yo'llari" kitobchasi yaratiladi, unda arab yozuvini o'zbek tili tovushlari tizimiga moslashtirish lozimligi aytiladi, shu maqsadda

⁶⁴ Bu yozuv eski turkiy til (XI-XIII asrlar) va eski o'zbek tili (XIV-XIX asrlar) davrlarida ham qo'llangan.

⁶⁵ Lotin grafikasidagi o'zbek yozuviga to'la o'tish muddati O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 30-aprelidagi Qonuniga muvofiq 2005-yilning 1-sentabridan 2010-yilning 1-sentabrigacha uzaytirilgan. Qarang: «Xalq so'zi», 2004-yil 26-iyun soni.

⁶⁶ Bu haqda qarang: Абдуллаев Йўлдош. Мозий ва янги алифбо. – "Ўзбекистон овози", 1995, 24 январь.

alifboga ("u" unlisi uchun), ("o" unlisi uchun), ("o" unlisi uchun), ("a" unlisi uchun), ("i unlisi uchun), ("e" unlisi uchun) harflarini kiritish tavsiya etiladi.⁶⁷

1921-yilda Toshkentda 1-5-yanvar kunlari o'zbek alifbosi va imlosi masalalariga bag'ishlangan birinchi O'lka qurultoyi bo'lib o'tadi, unda Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Botu (M.Hodiyev) ma'ruzalari tinglanadi.

Fitrat o'z ma'ruzasida arab alifbosining o'zbek tili xususiyatlariga moslashmaganligini, unda unli tovushlarni ifodalash uchun belgilar yetishmasligini, unli va undosh tovushlarni ifodalovchi harflarning shaklan farqlanmaganligini, har bir harfning to'rt shakli borligini yozuvdagi jiddiy nuqson deb baholaydi, bunday nomukammalidan qutulish uchun esa arab alifbosidagi harflarning to'rt xil shaklidan faqat bittasini (so'z boshidagi shaklini) qoldirish, unli tovushlar uchun 6 ta harf belgilash, so'zlardagi ohangdoshlikni yozuvda aks ettirish imkonini yaratish, chet (olinma) so'zlarni o'zbek tili xususiyatlariga moslab yozish kerakligini aytadi.⁶⁸ Bu fikrga Elbek ham qo'shiladi.⁶⁹ Ashurali Zohiriy esa Fitratning taklifiga e'tiroz bildirib, chet so'zlarning, xususan, arabcha va forscha o'zlashmalarining arab imlosidagi shakllarini o'zgartirmay yozish ma'qulligini, aks holda bunday so'zlarning ma'nolari o'zgarib ketishi mumkinligini aytadi. Shu tariqa imlochilar ikkiga – yangi imlochilar va o'rta imlochilar guruhiga bo'linib ketadi.⁷⁰

Botu (M. Hodiyev) arab alifbosidan butunlay voz kechib, lotin grafikasi asosida yangi alifbo tuzish kerakligini aytadi. Bu haqda u shunday deydi: "... Butunlay hozirgi arab harflarini tashlab, ko'p millatlar tomonidan qabul qilingan lotin yozuvini tilimizdagi tovushlarga muvofiq bir holg'o keltirib qabul qilish kerakdir".⁷¹

Shu ma'ruzasida Botu o'zining lotin harflari asosida tuzilgan alifbosining loyihasini qurultoy ishtirokchilariga ko'rsatadi, muzokaraga chiqqan S.Usmonxo'jayev Botuning fikrini va loyihasini ma'qullaydi, ammo qurultoy qatnashchilarining ko'pchiligi amaldagi (arabcha) alifboni ayrim tuzatishlar kiritish bilan saqlash kerak degan fikrni quvvatlaydi.⁷²

Qurultoyda yozuv va alifboga oid quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. Bu vaqtga dovur o'zbeklar orasida yurub kelgan yozuvlar yo'lsiz va qoidasiz bo'lg'onligidan, qo'nferans yozuvlarimizni isloh etiluvini tilaydir.

---

⁶⁷ Bu haqda qarang : Faxri Kamol. Ўзбек орфографияси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация – Тошкент, 1946, 3-б.

Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков ... Москва: "Наука", 1972, с.159. Абдуллаев .А., Камалов Ф.К., Абдурахманов Г.А. Узбекский язык// Закономерности развития литературных языков... Москва: "Наука" 1973,с.278.

Қурбонова М. Фитрат – тилшунос. – Т: "Университет", 1996 й. [3-4-б] Яна shu muallif: Абдурауф Фитрат ва Ўзбек тилшунослиги. – Т: "Университет", 1997й [11-15-бетлар]. Абдуллаев Ф.А., Камалов Ф.К., Абдурахманов Г.А. Узбекский язык// Закономерности развития литературных языков... Москва: "Наука" 1973,с.278.

⁶⁸ Bu haqda qarang: Қурбонова М.М., Фитратнинг тилшунослик мероси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун таъдим этилган диссертация.- Тошкент, 1993,55-56-б.

Ибрагимов С. Орфография узбекского языка// Орфография тюркских литературных языков. –Москва: "Наука", 1973, с.22.

⁶⁹ Элбек. Ёзув йўллари. – Тошкент: Туркистон жумҳурияти давлат нашриёти, 1921. 29-б.

⁷⁰ Қурбонова М.М. Ко'rsatilgan dissertatsiya, 56 – б.

⁷¹ Qarang: 1921 йил январда бўлган биринчи ўлка ўзбек тил ва имло қурултойининг чиқорган қарорлари. – Тошкент: "Туркдовнашр", 1992, 22 – б.

Абдуллаев Йўлдош. Ко'rsatilgan maqola.

Яна shu muallif: Намроҳим (Ҳамроҳим). – Т.: "Ўқитувчи", 1996, 9-б.

⁷² Қурбонова М.М. Ко'rsatilgan dissertatsiya, 59-60-б.

2. Imlomizning islohi uchun olti cho'zg'uli imlo qabul etilsa.
3. Harf-cho'zg'ularimiz ayri-ayri shaklda bo'lur.
4. O'zbek so'zlarida qalinlik va ingichkalik qoidasi qabul etilsun.
5. Harflarning hammasi ikki turli shakldan bir turli shaklga tushirulsin.
6. Tilimiz orasiga kirib qolg'on yot so'zlar o'z harflarimiz bilan yozilsun".⁷³

1922-yilda Toshkentda Turkiston Respublikasi "O'zbek madaniyati va maorifi xodimlari qurultoyi" bo'lib, unda imlo masalalari bo'yicha Shokirjon Rahimiy, Ne'mat Hakim va E.D.Polivanov ma'ruzalari tinglanadi. Shokirjon Rahimiy o'z ma'ruzasida til va yozuvning ijtimoiy hayotdagi roli xususida gapirib, shunday deydi: "Har qaysi ulusning adabiyotining tugallashmasi shu ulusning til va yozuvining tartiblik va yo'sunlik bo'lishiga bog'liqdir. Tartibsiz va qoidasiz til, yozuv bo'yicha tuzilgan adabiyotning bir kun emas bir kun bitishiga hech gumon yo'qdir. Til jon bo'lsa, yozuv uning badanidir. Sog' bo'lmag'on bir tanda jonning yashamog'i qiyindir. Bizning yozuvimiz kasal. Buning ilojiga tezdin kirishilmasa ish havplidir".

Qurultoyda yozuvni lotin alifbosiga ko'chirish masalasi ham ko'riladi, hatto lotin harflari asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbosi (loyiha) kengash ishtirokchilariga ko'rsatiladi.

Yuqoridagi takliflar muhokama qilib bo'lingach, quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. O'zbek imlosini isloh qilish zarur: bunda o'qish va yozishga o'rgatishni yengillashtirish nazarda tutilishi, ayni vaqtda tegishli ilmiy asoslar va bu sohadagi yangi yo'nalishlar e'tiborga olinishi kerak.

2. Lotin alifbosi o'zbek tili uchun to'liq yaroqli ekanligini e'tirof qilib, bu ishni hozirda amalga oshirishdagi katta qiyinchiliklarni hisobga olib, bu ish kelajakning vazifasi ekanligi ko'rsatilsin, hozirda esa arab alifbosini isloh qilish bilan kifoyalanilsin. (Bu qarorda o'zbek tili unilalarining soni 6 ta, undoshlarining soni esa 23 ta ekanligi qayd etilgan.⁷⁴)

1922-yilning 5-dekabrida Ozarbayjon turk yangi alifbo qo'mitasi Turkiston Maorif Xalq Komissarligiga yangi (lotincha) turkiy alifbo loyihasini yuboradi.⁷⁵

1923-yilda Buxoroda 9-10-oktabr kunlari O'rta Osiyo o'zbeklarining alifbo va imlo masalalariga bag'ishlangan birinchi konferensiyasi bo'lib o'tadi. Unda 1922-yildagi qaror asosida isloh qilingan yangi arab alifbosi qabul qilinadi. Alifboga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz: unilalar uchun-

("u"), ("o'"), ("o"), ("a"), ("i"), ("e") harflari; undoshlar uchun -
 ب ("b"), پ ("p"), ت ("t"), ج ("j"), چ ("ch"), ح ("h"), خ ("x"), د ("d"),
 ر ("r"), ز ("z"), ژ ("j"), س ("s"), ش ("sh"), غ ("g"), ف ("f"), ق ("q"),
 ك ("k"), گ ("g"), ("ng"), ل ("l"), م ("m"), ن ("n"), و

⁷³ 1921 йил январда бўлфон биринчи ўлка ўзбек тил ва имло қурултойининг чиқорфон қарорлари. – Тошкент: "Турдовнашр". 1922,19-б.

⁷⁴ Абдуллаев Йўлдош. Ко'рсатилган мақола.

Қурбонова М.М. Ко'рсатилган dissertatsiya, 58-bet

⁷⁵ Абдуллаев Йўлдош. Ко'рсатилган мақола.

Yana shu muallif: Hamrohim (hamrohim), 10-b.

("v"), ه (Ruscha "a"), ي ("y"), harflari. Arab tilining spetsifik tovushlarini ifodalab kelgan ث ("se"), ذ ("zol"), ص ("sod"), ض ("zod"), ط ("to"), ظ ("zo"), ع ("ayn") harflari bu alifboga kiritilmaydi. Konferensiyada yangi alifbo bilan birga imlo qoidalari ham qabul qilinadi,⁷⁶ bu alifbo va imlo qoidalari Turkiston Maorifi Komissarligi tomonidan 1923-yilning 18-oktabrida tasdiqlanib, 1929-yilgacha amalda qo'llanib keladi⁷⁷.

1924-yilning 11-aprelida Maorif Xalq Komissarligida alifbo masalalariga bag'ishlangan maxsus majlis o'tkaziladi. Unda Moskvadan yuborilgan lotin alifbosi (turkiy xalqlar uchun tavsiya etilgan loyiha) muhokama qilinadi.⁷⁸

1925-yilning 29-31-noyabrida Samarqandda til mutaxassislari va o'zbekshunoslar kengashi o'tkaziladi. Unda yozuvga oid quyidagi qaror qabul qilinadi: "Bugun ishlatilmoqda bo'lgan imlomizning yetishmasliklariga qaramasdan aytish mumkinki, ko'p imlolardan mukammaldir... shuning uchun-da boshqadan bir lotin harf va imlosi masalasini ko'tarish ortiqchadir".⁷⁹ "Butun turk olamining ko'pchiligi tomonidan arab harflari asrlardan beri ishlatilib kelib, turklarning aksariyatining tarix va adabiyot bilan bog'langanligini e'tiborga olib, biz, turklar uchun arab harflarini olishni muvofiq topamiz".⁸⁰

1926-yilning 26-fevral – 6-mart kunlari Bokuda turkologlarning birinchi Butunittifoq qurultoyi bo'lib o'tadi, unda arab va rus grafiklari asosida ish ko'rayotgan turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish masalasi ko'riladi. Qurultoyda turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish taklifi ma'qullanadi, bu taklifning har bir Respublikada maxsus ko'rib chiqilishi tavsiya etiladi. Ana shu tavsiyadan so'ng O'zbekistonda lotin grafikasiga ko'chish harakati ancha tezlashadi. Chunonchi, "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida chiqqan bir maqolada bu haqda shunday deyiladi: "Nima uchun arabdan lotinga o'tish kerak"? Shu so'roqqa qisqa qilib shunday javob beramiz:

1. Arab alifbosi turk tilidagi tovushlarning shaklini tamomila bera olmaydir.

2. Arab alifbosi texnika tomonidan lotindan quyida turadir. Arabda nuqtalar, alomatlar, bosh, o'rta va so'nggi harflar bordir. Lotin esa bulardan uzoqdir.

3. Arab alifbosi o'qitish, o'rganish ishida lotindan ortda turg'oni, texnika tomonining buzuqligi ustiga stenografiya, telegrafiya ishida ham to'sqinlik qiladir"⁸¹

1926-yilning 19-21-mayida Samarqandda o'zbek ziyolilarining alifbo muammolariga bag'ishlangan ilmiy kengashi bo'lib o'tadi va kengash qaroriga binoan

---

⁷⁶ Bu haqda qarang : Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Ко'rsatilgan to'plam, 160-b va 172-173-b.

⁷⁷ Ибрагимов С.И. Yuqoridagi to'plam, 160-b.

⁷⁸ Qarang: Абдуллаев Йўлдош. Мозий ва янги алифбо. // "Ўзбекистон овози", 1995 й., 24 январь. Yana qarang: ЎЗДМА, 34-фонд, са'ланиш бирлиги 1188, 74-б.

⁷⁹ Qarang: "Маориф ва Ўқитғувчи" журнали, 1925, 9-10-сон, 121-б. Yana qarang: Фахри Камол. Ўзбек орфографияси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. –Тошкент, 1946, 3-4-б.

⁸⁰ Qarang : "Маориф ва Ўқитғувчи" журнали, 1925, 11-12-сон, 141-143-б. Yana qarang : Фахри Камол. Ўзбек орфографияси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. –Тошкент, 1946, 3-4-б.

⁸¹ Инъомов Р.Лотин алифбоси учун кураш// "Маориф ва 'ит'увчи" журнали, 1926, 3-сон. 5-б.

yangi alifbo loyihasi tuziladi, u O'zbekiston Maorif Xalq Komissarligi tomonidan tasdiqlanadi.⁸²

1926-yilning 10-iyunida O'zbekiston Ijtimoiy Sho'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi bo'lib o'tadi. Unda yangi alifboga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish maqsadida Ijroiya Qo'mita huzurida O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy qo'mitasini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Shu qarorga ko'ra yangi alifbe Markaziy qo'mitasining 44 kishidan iborat tarkibi va uning raisi (Y.Oxunboboev) belgilanadi.⁸³

1926-yilning 16-oktabrida O'zbekiston Ijroiya Sho'rolar Jumhuriyati Markaziy Qo'mitasi o'zining 88-sonli qarori bilan yangi alifbo Markaziy va mahalliy qo'mitalari nizomini tasdiqlaydi. Bu Nizomda Markaziy va mahalliy qo'mitalar strukturasi huquq va vazifalari belgilanadi.⁸⁴

1927-yilning iyun oyida Bokuda yangi turk alifbosi Markaziy Qo'mitasi o'zining birinchi plenumini o'tkazadi. Unda lotin grafikasi asosida tuzilgan birlashgan turk alifbosi qabul qilinib, barcha turkiy Respublikalarga tarqatiladi. Quyida shu alifbodan ko'chirma nusxa keltiriladi:

1928-yilning yanvarida Toshkentda Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Qo'mitasining ikkinchi plenumi bo'lib o'tadi. Plenumda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o'tish yo'lida uchrayotgan to'siqlarni yengib, alifbo islohotini tezlashtirish kerakligi alohida ta'kidlanadi. Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Qo'mitasining ikkinchi plenumidan so'ng yangi o'zbek (lotin) alifbosi Markaziy Qo'mitasi ham o'zining ikkinchi plenumini o'tkazadi, bu plenumda yangi o'zbek alifbosini amalga kiritishning besh yillik rejasi tasdiqlanadi.⁸⁵

1928-yilning 7-martida O'zbekiston Respublikasi 2-chaqiriq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Oliy Kengashining 3-sessiyasi yangi o'zbek alifbosi Markaziy Qo'mitasining hisobotini va 5 yillik rejasi haqidagi axborotini tinglaydi hamda bu ishni amalga oshirishning yangi tadbirlarini ishlab chiqish lozimligini ta'kidlaydi.

Sessiya majlisining bayonnomasida (uning 6-moddasida) qayd etilishicha, O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi yangi o'zbek alifbosini Davlat alifbosi deb tan oladi va bu haqda maxsus qaror tayyorlab, uni matbuotda e'lon qilishni Markaziy Ijroiya Qo'mita Prezidiumiga topshirdi.⁸⁶

---

⁸² Qarang : "Maorif va 'zit'uvchi" jurnali, 1926, 5-son,50-6.

⁸³ Bu haqda qarang : Постановление 4-сессии ЦИК Совета Узбекистана 1-го созыва "О необходимости введения новоузбекского (латинского) алфавита, об образовании Комитета по введению ново-узбекского алфавита" // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, Фонд №4, опись №2, ед.хр.14,с.1-3. Yana qarang : "Maorif va 'zit'uvchi" jurnali, 1926, 5-son,53-6.

⁸⁴ Положение о центральных и местных комитетах по введению нового узбекского (латинского) алфавита // Постановление Центрального Исполнительного Комитета советов Узбекской Республики от 16 октября 1926 г. за № 88. -Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед. хр. 14, с. 6 –8.

⁸⁵ Краткие тезисы для доклада о работе ЦК НУА// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №1, ед.хр. №2. С.1-6.

⁸⁶ Bu haqda qarang: По докладу о пятилетнем плане введения нового узбекского (латинского) алфавита // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. 14.с.14-16.

1928-yilning 11-avgustida O'zbekiston Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo'mitasi shu yilning 7 martida bo'lib o'tgan sessiya topshirig'ini amalga oshirish maqsadida 123-sonli maxsus qaror qabul qiladi. Qarorga binoan yangi (lotinlashtirilgan) o'zbek alifbosi *Davlat alifbosi* deb e'lon qilinadi hamda bu alifboga asta-sekin (bosqichma-bosqich) o'tish tartibining yangi alifbo Markaziy Qo'mitasi rejasiga muvofiq amalga oshirilishi lozimligi ko'rsatiladi. Bu qarorda yangi alifboga to'la o'tishni 1932-yilning oxirigacha yakunlash nazarda tutiladi.⁸⁷

1928-yilning 1-dekabrida O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi o'zining 209-sonli qarori bilan shu yilning 11-avgustida qabul qilingan 123-sonli qaroriga o'zgartirish kiritadi, bu yangi (209-sonli) qarorda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o'tish muddatini 2 yilga qisqartirish (uni 1930-yilning 1-yanvarigacha tugallash) nazarda tutiladi.⁸⁸

66-§. Ikkinchi davr: Bu davr lotinlashtirilgan o'zbek yozuviga to'la o'tish bilan boshlanadi:

1929-yilning 15-23-mayida Samarqandda Respublika til-imlo konferensiyasi bo'lib o'tadi. Unda asosan 3 ta masala – adabiy til, istiloh (termin) va imlo masalalari ko'riladi. Bu konferensiyada adabiy til me'yorlarini belgilashda singarmonizmli qishloq shevalarining xususiyatlarini hisobga olish lozimligi haqida takliflar bo'ladi, shu asosda alifboda ham unilarni ifodalovchi 9 harfning bo'lishi ma'qullanadi; alifboga bosh harflar qo'shiladi va harflar tartibi belgilanadi.⁸⁹

1929-yilning 10-avgustida O'zbekiston Xalq Maorifi Komissarligi kollegiyasining yig'ilishi bo'lib, unda may oyida bo'lib o'tgan til-imlo konferensiyasi tavsiya qilgan yangi imlo qoidalari tasdiqlanadi.⁹⁰ "Qoidalar" 29 moddadan iborat bo'lib, ularda singarmonizmli sheva xususiyatlarini yozuvda ifodalashga ko'proq o'rin beriladi. Yozuvning ayni shu jihati jamoatchilikda e'tiroz tug'diradi, bu e'tiroz 1933-yilda o'zbek orfografiyasi qoidalarining yangi loyihasi yaratilishiga olib keladi.⁹¹

1934-yilning yanvar oyida Toshkentda o'zbek orfografiyasining yangi loyihasi muhokamalarini yakunlash maqsadida birinchi Respublika Qurultoyi o'tkaziladi, unda alifbodan 3 ta harf (o,y,ь) chiqariladi, natijada "o" – "o", "u"- "y", "i" – "ь" juftliklari o'rnida "o", "u" va "i" harflarining o'zini qo'llash qoidalashtiriladi, biroq bu bilan alifbo va imlodagi qiyinchiliklarga to'la barham berilmaydi: "a" bilan "o" harflarining qo'llanishidagi noizchiliklar, "-ga" va "- a", "-gan" va "- an", "-gac" va "- ac", "-lik" va "-liq" ... kabi ko'p variantlilikning yozuvda saqlanganligi jonli til bilan imlo o'rtasida

---

⁸⁷ Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита – государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. 14.с.9-10.

⁸⁸ О дополнении постановления Центрального Исполнительного Комитета от 11 августа 1928 года №123 "Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита –государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств" статьей 12-ой // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр.14, с.11.

⁸⁹ Bu haqda qarang : Тил ва имло конференциясининг Қарорлари. – Тошкент: "Ўздавнашр", 1930. Yana qarang: Жомонов Равшан. Бош ҳарфларнинг қўлланиши тарихига доир // "Тил ва адабиёт таълими" журнали, 1998, 5-сон, 19-24-б. Фахри Камол. Ko'rsatilgan dissertatsiya. 6-7-б.

⁹⁰ Bu haqda qarang: Ибрагимов С. Орфография узбекского языка// Орфография тюркских литературных языков.- Москва: "Наука", 1973, с.222

⁹¹Ўзбек адабий тилининг бирлашган янги имло лойиҳаси. – Тошкент, 1933 й.

jiddiy tavofutlarni yuzaga keltiradi, izchil va barqaror savodxonlikni ta'minlash ishiga halaqit beradi.

1938-yilning boshlarida O'zbekiston Fanlar Komitetining A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot institutida A.K.Borovkov (rahbar), Olim Usmonov, Faxri Kamolov, B.Avizovlardan iborat maxsus mualliflar guruhi tuzilib, unga lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosi va orfografiyasini matbuotda bildirilgan fikrlar asosida qayta ko'rish va takomillashtirish vazifasi yuklatiladi.⁹²

1938-yilning 9-dekabrida lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosi va imlosining yuqoridagi ishchi guruh tomonidan tayyorlangan yangi loyihasi muhokama uchun matbuotda e'lon qilinadi.⁹³ Loyihada alifbo sirasiga quyidagi o'zgarishlar kiritilganligini ko'ramiz: a) "ə" harfi alifbodan chiqariladi, uning vazifasi "a" harfiga yuklanadi; b) kuchsiz lablangan " " unlisi uchun alifboga usti chiziqli "ā" harfi kiritiladi; d) alifbodagi harflar tartibi qisman o'zgartiriladi: ç,q, ,h,n,η harflari alifbo oxiriga olinadi. Natijada alifbo loyihasi quyidagi 30 harfdan tarkib topadi: a,b,v,g,d,e,z,z,i,j,k,l,m,n,ā,o, p,r,s,t,u,f,x,c,ç,q, ,h,η, '(apostrof).

Loyihada bevosita imlo bilan bog'liq o'zgarishlar borligi ham ma'lum bo'ladi: "-gan" va "-an", "-gac" va "-ac", "-gunca" va "-unca", "-ga" va "-a", "-mak" va "-maq", "-rak" va "-raq" kabi juft qo'shimchalarning ingichka va yo'g'on variantlaridan faqat bittasi imlo uchun standart sifatida belgilanganligini, *kşi, pcaq* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inida qisqa "i" unlisining yozilishi (*kişi, picaq* kabi), *jazuci, toquci* kabi so'zlarning *jazuvci, toquvci* shaklida bir "v" qo'shib yozilishi qoidalashtirilganligini ko'ramiz.

1938-yilning 12-dekabrida yuqoridagi loyiha A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot va tarix instituti ilmiy kengashida muhokama qilinadi, ammo bu muhokama paytida yozuvni rus grafikasiga ko'chirish kerakligi haqida ham takliflar bo'ladi: bunga mamlakatda rus grafikasiga o'tish jarayoni ommaviy tus olganligi asos qilib ko'rsatiladi. Darhaqiqat, 1936-38-yillar orasida 30 ga yaqin xalqning (abazin, avar, adigey, bolqor, buryat, darg'in, yoqut, ingush, cherkes, koryak, lak, lezgin, nanay, nenets, no'g'ay, oltoy, osetin, tatar, xakas, chechen, chukchi, shor, even, evenk, eskimos, qorachay, qrim-tatar, qumiq xalqlarining) yozuvlari rus grafikasi tizimiga ko'chirib bo'lingan, boshqa Ittifoqchi Respublikalarda esa bu jarayonga tayyorgarlik boshlangan edi. Institutning ilmiy kengashi shu omilni hisobga olib, rus grafikasiga o'tish bo'yicha takliflar tayyorlashni Olim Usmonovga topshiradi.⁹⁴

1939-yil, aytish mumkinki, rus grafikasi asosidagi o'zbek alifbosini shakllantirish yili bo'lgan: shu yilning boshida bu alifboni (shuningdek, orfografiyani ham) tuzish ishi A.S.Pushkin nomli Til, adabiyot va tarix institutining lingvistika sektori rejasiga kiritiladi, uni bajarish esa F.Kamolov, O.Nosirova va Z.Ma'rufovlarga topshiriladi.⁹⁵

---

⁹² Bu haqda qarang: Отчёт о работе научно-исследовательского института языка и литературы им. А.С.Пушкина при Комитете наук СНК (за 1-й квартал, 1938 год) // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. №29, стр.27,43-44.

⁹³ Qarang: "Ўқитувчилар газетаси", 1938 йил, 9 декабрь.

⁹⁴ Qarang: Протокол совещания научных работников УзНИИЯЛ им А.С.Пушкина // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. №30,стр.9-10.

⁹⁵ Qarang: Тематический план работы Института языка и литературы на 1939 год// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр.№33.-с.110.

1939-yilning 25-27-mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga bag'ishlangan respublika ilmiy sessiyasi bo'lib o'tadi, bu sessiyada garchi lotin grafikasidagi o'zbek orfografiyasining 1938 yil dekabr oyida e'lon qilingan yangi loyihasi va uning muhokamasi yakunlari ko'rilgan bo'lsa-da, unda rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tish vaqti kelganligi alohida ta'kidlanadi.⁹⁶

1939-yilning 13-oktabrida Toshkentda poytaxt ziyolilarining shahar partiya komiteti tomonidan uyushtirilgan yig'ilishi bo'ladi. Unda rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosiga ko'chish masalasi ko'riladi. Yig'ilish qarorida bu haqda shunday deyiladi: "Biz, intelligensiya yig'ilishining qatnashchilari, bu eng muhim masalani mehnatkashlarning keng muhokamasiga qo'yishni tabriklaymiz va o'z vaqtida qilinayotgan ish deb topamiz.

Biz O'zbekiston Hukumatidan lotinlashtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tishni tezlashtirishni so'raymiz"⁹⁷

1939-yilning 22-oktabrida O'zbekiston Xalq Komissarlari Kengashi Raisining o'rinbosari Qori Niyozov huzurida rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosining proektini muhokama qilishga bag'ishlangan yana bir muhim kengash bo'lib o'tadi. Unda Faxri Kamolov proekt haqida doklad qiladi. Muzokaraga chiqqanlar proektini asosan ma'qullab, uni tezroq omma muhokamasiga qo'yish va joriy qilish zarurligini aytishidi.

1939-yilning 23-oktabrida "O'qituvchilar gazetasi"da "O'zbek adabiy tilining rus grafikasi asosidagi yangi alfaviti" nomli bosh maqola chop etiladi. Unda shunday deyiladi: "Hozirgi kunda RSFSR da 36 millat rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko'chdi. Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog'iston va boshqa qardosh respublikalar yangi alfavitga o'tish oldida turadilar...". "Rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga o'tish – kelajakda ham shakl, ham mazmun jihatdan bir... madaniyat va tilga qo'shilib ketuvchi o'zbek halqi madaniyati va tilining taraqqiyotini tezlatish demakdir".

1939-yilning 18-noyabrida matbuotda "Rus grafikasi asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbesi" ning proekti muhokama uchun e'lon qilinadi. Unga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz; а, б, в, г, д, е (ё), ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я, ъ, ѓ, ѓ, к, ф, х, н.

1940-yilning 26–28-martida Toshkentda yangi o'zbek alfaviti va orfografiyasi masalalariga bag'ishlangan Respublika ilmiy kengashi bo'lib o'tadi. Kengash alifbo loyihasi bo'yicha bildirilgan fikrlarni hisobga olib, unga quyidagi o'zgarishlarni kiritadi: a) "ы" va "щ" harflari alifbodan chiqariladi; b) "ц", "h", "θ" harflari "ж", "х" va "ў" bilan almashtiriladi; v) "ё" mustaqil harf deb belgilanadi. Natijada loyiha quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ъ, ы, ь, э, ю, я, ў, ж, к, ф, х, н.⁹⁸

67-§. Uchinchi davr: 1940-yilning 5-8-mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1-chaqiriq III sessiyasi bo'lib o'tadi. Sessiya o'zining 8-

---

⁹⁶ Qarang: А.С.Пушкин номидаги Тил-адабиёт илмий текшириш институти *Хузурида ўзбек янги орфографияси проекти ва унинг муҳокамаси ҳақида чақирилган сессиянинг стенограммаси 1939 йил 25-27 март. Тошкент // Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг марказий архиви, фонд №4, опись №2, ед.хр.№35 (инвентарь №34). – с.1-39*

⁹⁷ Qarang: "Ўқитувчилар gazetasi". 1939. 23 октябрь.

⁹⁸ Qarang: O'zbekiston maorif xalq komissarligi tomonidan yangi o'zbek orfografiyasini qabul qilish (rus grafikasi asosida) yuzasidan chaqirilgan kengash majlisining stenogramma hisoboti // Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг марказий архиви, фонд №4, опись, №1, ед.хр.№19.-с.335

maydagi yig'ilishida rus grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosining 35 harfdan iborat quyidagi loyihasini tasdiqlaydi: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ъ, ь, э, ю, я, ѝ, к, ф, х.

Oliy Kengash O'zbekistonning barcha xalq komissarliklariga, respublika muassasalariga, mehnatkashlar deputatlari kengashlarining oblast ijroiya komitetlariga respublikada lotinlashtirilgan yozuvdan yangi alifbega ko'chish ishlarining hammasini ikki yil ichida o'tkazish, bu ishni 1942-yilning 1 yanvarigacha tugallash majburiyatini yuklaydi.⁹⁹

1940-yilning 4-iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi yig'ilishida "O'zbek adabiy tilining orfografiyasi" (loyiha) ham ba'zi o'zgarish va tuzatishlar bilan tasdiqlandi¹⁰⁰. Shunday qilib, o'zbek yozuvi tarixining yangi bosqichi – rus grafikasiga asoslangan davri boshlanadi.

1940-1941-o'quv yilida maktablarning quyi sinflarida o'quv jarayoni yangi yozuvga ko'chiriladi.

1941-1942-o'quv yilida maktablarning yuqori sinflarida ham o'quv jarayoni yangi (kirillcha o'zbek) yozuvga ko'chiriladi.

1943-1946-yillarda alifbe va imlo asoslarini ommaga singdirish ishlari olib boriladi. Shu yillar ichida yozuv amaliyotida imlo qoidalaridan chetga chiqish, ularga g'ayri qonuniy o'zgartirishlar kiritish, adabiy tilning tayanch shevalariga etarli amal qilmaslik kabi nuqsonlarga yo'l qo'yilayotganligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday nuqsonlarga barham berish, kamchiliklarni tuzatish maqsadida 1946-yilda orfografiya qoidalarining yangi to'plami yaratiladi, imlo lug'ati va qiyin so'zlar lug'atini tuzishga kirishiladi.

1947-1950-yillarda A.S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutida maxsus tuzilgan orfografiya komissiyasi ish olib boradi: bu komissiya 1946-yilda tuzilgan va nashr ettirilgan qoidalar to'plamini matbuotda va turli kengashlarda bildirilgan fikrlar asosida qayta ishlaydi, shu asosda yangi loyiha yaratadi.

1950-1952-yillarda til va imlo masalalariga bag'ishlangan bir necha konferensiya va kengashlar bo'lib o'tadi. Ularda orfografiya loyihasi bo'yicha bir qator tanqidiy fikrlar bildiriladi, alifboni takomillashtirish kerakligi aytiladi.

1953-1955-yillarda matbuotda bildirilgan tanqidiy fikrlar va takliflar asosida "O'zbek orfografiyasi asosiy qoidalari"ning bir necha yangi loyihalari yaratiladi, ulardan so'nggisi O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumiga topshiriladi.

1956-yilning 4-aprelida "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari" (qayta ishlangan va takomillashtirilgan varianti) O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi (133).

1956-1990-yillarni rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi uchun jiddiy sinov yillari bo'ldi deb baholash mumkin: bu yillar ichida alifbo va imlo qoidalarining ijobiy baholanishi mumkin bo'lgan jihatlari bilan

birga, anchagina kamchiliklari borligi ham ma'lum bo'lib qoldi: o'zbek tilining ayrim milliy tovushlari uchun maxsus harflarning yo'qligi, grafika va orfografiyaning ortiq darajada rus tili fonologik xususiyatlariga moslashtirilganligi bir qator mutaxassislar

---

⁹⁹ Bu haqda qarang : Стенографический отчет заседания 3-ей сессии Верховного Совета на узб.яз.с приложением, т-6// Центральный Архив Республики Узбекистан, ОФОР, фонд 2454, № описи 1, ед.хр. 361 с.1-264

¹⁰⁰ Qarang: Янги орфография проекти тасдиқланди // Қзил Ўзбекистон, 1940, 9 июль сони.

tomonidan salbiy hodisa sifatida baholanib kelindi.(Bu haqda qarang:56,36-39;57,54-57; 58,55-57;59,45-47;60,36-38;61,64-67;62,60-61).

1990-93-yillarda o'zbek yozuvi muammolari bilan bog'liq yangi davr boshlandi: bu davrda ruschalashtirilgan o'zbek alifbosini boshqa sistemadagi alifbo bilan almashtirish g'oyasi paydo bo'ladi va shu g'oya atrofida to'rt xil yo'nalish shakllanadi. *Birinchi yo'nalish* tarafdorlari o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitga ko'chirish masalasini o'rta qo'yadi; *ikkinchi yo'nalish* tarafdorlari arab grafikasidagi eski o'zbek yozuviga qaytishni yoxud uni (eski yozuvni) ma'lum vaqt amaldagi yozuv bilan parallel qo'llashni, shu tarzda bu ikki yozuvdan birining tanlanishini vaqt ixtiyoriga berishni taklif qiladilar; *uchinchi yo'nalish* tarafdorlarining aniq shakllangan xulosa va takliflari bo'lmasa-da, ularning fikrlarida qadimgi turkiy (urxon) alifbosini tiklashga moyillik bordek tuyuladi; *to'rtinchi yo'nalish* tarafdorlari esa amaldagi alifboni ma'lum o'zgarishlar bilan saqlash kerakligini aytishadi.

Yuqoridagi yo'nalishlarning tarafdorlari o'rtasidagi bahslar, oxir oqibatda, o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifboga ko'chirish g'oyasining ustun kelishi bilan yakunlanadi.(61,64-67; 62,60-61)

68-§. To'rtinchi davr: 1993-yilning 2-sentabrida o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida" qonun qabul qiladi. Qonunga muvofiq yangi o'zbek alifbosining tarkibi quyidagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilanadi:

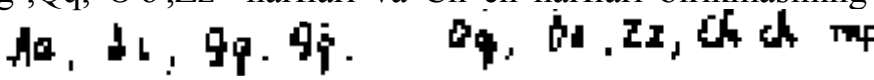
a,b,c,d,e,f,g,h,i,j,k,l,m,n,o,p,Q,r,s,t,u,v,x,y,z,ç,g',j,ñ,ō,ş,(')tutuq belgisi (apostrof) (135).

1995-yilning 6-mayida O'zbekiston Oliy Majlisi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risidagi qonunga o'zgartirish kiritadi. Unda shunday deyiladi:

1.1-moddadagi "31 harf va 1 ta tutuq belgisi (apostrof)" dan so'zlari "26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi" so'zlari bilan almashtirilsin.

2.Cc,Jj harflari mustaqil belgi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3.Ōō harfi O'o' shaklida, Ğğ harfi G'g' shaklida, Şş harfi Sh sh shaklida, Çç harfi Ch ch shaklida, Ññ harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.

4.Aa, Ii,Gg, G'g',Qq, O'o',Zz harflari va Ch ch harflari birikmasining yozma shakli tegishli tarzida ifodalansin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

I.KARIMOV.

Shunday qilib, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining o'zgartirilgan yangi varianti quyidagi ko'rinishda tasdiqlanadi:

1995-yilning 24-avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvining asosiy imlo qoidalari ham tasdiqlanadi. (137)

Yuqorida keltirilgan qonunni amalga kiritish bo'yicha qabul qilingan qarorda (Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995-yil, №6, 120-modda) ko'rsatilishicha, o'zgartirilgan yangi alifboga to'la o'tish muddati 2005-yilning 1-sentabriga qadar uzaytiriladi (136). 2004-yilning 30-aprelida O'zbekiston Respublikasining «... ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» gi Qonuni qabul qilinadi. Unga ko'ra lotin o'zbek yozuviga to'la o'tish muddati 2005-yilning 1-sentabridan 2010-yilning 1-sentabrigacha ko'chiriladi, shu tariqa O'zbekistonda ma'lum muddat ichida (1995-2010-yillar orasida) o'ziga xos yangi vaziyat – ikki yozuvlilik holati yuzaga keltiriladi.

Tekshirish savollari

- 1.O'zbek xalqi XX asrda qanday yozuvlardan foydalangan?
- 2.Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuviga qaysi yillarda qanday o'zgartirishlar kiritilgan?
- 3.Arab grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan nechanchi yilgacha foydalanildi?
- 4.Arab grafikasidan lotin grafikasiga ko'chish jarayoni qanday kechdi?
- 5.Lotin grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosiga yo'l-yo'lakay qanday o'zgartirishlar kiritildi?
- 6.Rus grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosi qachon qabul qilindi?
- 7.Rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlandi?
- 8.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan yangi yozuvga o'tish g'oyasi qachon yuzaga keldi? Sabablari?
- 9.Yangi (lotincha) o'zbek alifbosining birinchi va ikkinchi variantlari qachon qabul qilindi?
- 10.Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlangan?

Tayanch tushunchalar

Chig'atoy gurungi – 1918-yilda Toshkentda tashkil topgan ma'rifatchilar jamiyati. U o'zbek tili va uning imlosi masalalari bilan shug'ullangan.

Yangi turk alifbosi Markaziy Qo'mitasi --sobiq ittifoqda turkiy xalqlarning alifbolarini uyg'unlashtirish masalalari bilan shug'ullangan komitet. U 1926-1938-yillar orasida faoliyat ko'rsatgan.

O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy Qo'mitasi – 1926-yilning 10-iyunida O'zbekiston Ijtimoiy Sho'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi qarori bilan tashkil etilgan komitet. U yangi (lotincha) o'zbek alifbosiga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish vazifasini bajargan.

Alifbe, alifbo – muayyan yozuv tizimi harflarining ma'lum tartibda joylashtirilgan majmui. **Alifbe** atamasi hozir "harflar majmui" ma'nosida emas, "boshlang'ich savod kitobi" ma'nosida ko'proq ishlatiladi.

ORFOEPIYA

Orfoepiya haqida ma'lumot

Adabiyotlar: 3[53-56],4[49-50],10[116-124],27[35-41].

69-§. **Orfoepiya** so'zlarni, ularning tarkibidagi tovushlarni, shuningdek, o'zak va qo'shimchalardan iborat so'z formalarini to'g'ri talaffuz qilish me'yorlari tizimidir. Tilshunoslikning bu tizim haqidagi bo'limi ham *orfoepiya* deyiladi.

Orfoepik me'yorlar aslida xalq jonli tili faktlari asosida yaratiladi – jonli tildagi turlicha talaffuz ko'rinishlaridan adabiy til an'analari, taraqqiyot traditsiyalariga mos keladiganlari tanlanadi. Masalan, o'zbek shevalarida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi: *yo'q-jo'q, ko'z-go'z, ota-ata, aka-oka, anor-onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevalarda – yap(ti), -op(ti), -utti, -vot(ti) shakllarida qo'llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

To'g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning uchun ham o'quvchi va talabalarda to'g'ri talaffuz ko'nikmalarining shakllantirilishiga ta'limning barcha bosqichlarida jiddiy e'tibor beriladi.

70-§. Unli tovushlar orfoepiyasi.

I *unlisi*: 1) bir bo'g'inli so'zlarda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *til, tish, bil, sir* kabi; 2) q,g,x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz etiladi: *qish, g'isht, xil* kabi; 3) y, ng undoshlaridan oldin ingichka va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi: *chiy, kiy, ming* kabi; 4) h bilan yondosh bo'lganda ham bir oz cho'ziq va ingichka talaffuz qilinadi: *hid, hind, his* kabi; 5) ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida kuchsiz va qisqa (*bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos, viqor* kabi), urg'uli bo'g'inida esa kuchliroq va cho'ziqroq (*nozik, alik, rostlik* kabi) talaffuz etiladi; b) so'z oxiridagi ochiq bo'g'inida bir oz kengayadi ("i"dan kengroq, "e"dan torroq unli tarzda talaffuz qilinadi): *tepki, bordi, oftobi, xuddi, rozi* kabi.

U *unlisi*: 1) bir bo'g'inli so'zlarda va ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa (*tush, tus, pul, buloq, bug'doy* kabi), urg'uli bo'g'inida esa kuchliroq va cho'ziqroq (*bulut, etuk, popuk* kabi) talaffuz etiladi; 2) k,g,y undoshlaridan keyin ingichka (old qator unli tarzida), q, g', x undoshlaridan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kul* va *qul, atirgul* va *norg'ul, yuk(yuk)* va *xulq* kabi; 3) *-uvchi, -uv* affikslari tarkibida cho'ziqroq aytiladi: *yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv* kabi.

O' *unlisi*: 1) bir bo'g'inli so'zlarda, shuningdek ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inida qisqa talaffuz etiladi: *bo'r, to'r, ro'mol, so'roq* kabi; 2) takroriy formalarning birinchi komponentida (urg'uli bo'g'inida) cho'ziq talaffuz

qilinadi: *ko'p-ko'p, zo'r-zo'r, mo'l-mo'l* kabi; 3) sayoz til orqa k,g, til o'rta y va bo'g'iz undoshi (h) dan so'ng yumshoq (old qator) unli tarzida, chuqur til orqa q,g',x undoshlaridan so'ng qattiq va yo'g'on (orqa qator) unli tarzda talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ko'l va qo'l, go'r va g'o'r, ho'l va xo'r, yo'l va qo'r* kabi.

E unlisi: 1) so'z va bo'g'in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo'g'in ichida bir oz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi.

A unlisi: 1) sayoz til orqa k,g undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayfiyat* kabi), chuqur til orqa q,g',x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on unli tarzida (*qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi: 1) quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevalarda va jonli tilda bu unlining urg'usiz bo'g'inda "a"ga yaqin talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz (orfoepik me'yor) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa k,g undoshlaridan so'ng yumshoq, chuqur til orqa q,g',x undoshlaridan so'ng esa yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kosib va qoshiq, kotib va qolip, komil va qobil, gov va g'ov, govmish va g'ovlamoq* kabi; 3) urg'uli bo'g'inda kuchliroq va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi: *bog'bon, obod* so'zlarining birinchi va oxirgi bo'g'inlaridagi o unlisi talaffuzini qiyoslang; 4) y va h undoshlari bilan yondosh qo'llanganda ham o unlisi biroz yumshoq, ingichka unli holida talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *yor (yor) va qor, hokim va xolis* kabi.

71-§. Undosh tovushlar orfoepiyasi.

Undosh tovushlar orfoepiyasi ko'proq kombinator va pozitsion omillar ta'sirida yuz beradigan fonetik hodisalarga bog'liq bo'ladi. Xususan: 1)b,d jarangli undoshlari so'z oxirida jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi, bu hol o'zbek adabiy talaffuzi uchun me'yor hisoblanadi: *kitob>kitop, borib>borip, yozib>yozip, savod>savot, obod>obot* kabi; 2)b,d undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qo'llanganda assimilyatsiyaga uchrab, p,t holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi: *ibtidoiy>iptidoiy, ketdi>ketti*; 3) j,z undoshlarining jarangsiz undoshlar ta'sirida sh,s deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yordir: *ijtimoiy>ishtimoiy, mazkur>maskur* kabi; 4)b,q undoshlarining intervokal holatda (ikki unli orasida) sirg'aluvchi v,g' undoshlariga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yoriga xilof emas: *bora ber>boraver, keta ber>ketaver* kabi.

72-§. So'z qismlari talaffuzi.

1.Q,K bilan tugagan otlarning egalik affikslari bilan turlangan shakllari quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko'p bo'g'inli so'zlarda *qishloq> qishlog'imiz, qishlog'ingiz, qishlog'i; telpak> telpagim, telpaging, telpagi* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *o'q>o'qi, tok>toki* kabi (*yoq, yo'q* so'zlari bundan mustasno).

2.Q,K,G,G' bilan tugagan otlarning jo'nalish kelishigidagi shakllari quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq+ga>qishloqqa, chelak+ga>chelakka, tog'+ga>toqqa, pedagog+ga>pedagogka* kabi. Boshqa barcha holatlarda: a) jarangsiz undoshlardan so'ng –ka, jarangli undoshdan va unlidan so'ng –ga talaffuz etiladi: *otka, oshka, qopka*, ammo *uyga, ovga, tolga, tomga, bolaga, akaga* kabi.

3. Fe'lllarda: a) *ong+la>angla, son+a>sana, yosh+a>yasha* kabi; b) *ek+gan > ekan, ket+gan > ketkan, oq+gan > oqqan, tush+gan>tushkan* kabi.

4. Olmoshlarda: *u+n+da>unda, bu+n+da>bunda, shu+n+da>shunda* (bir "n" orttiriladi), *men+ning>mening, sen+ning>sening* (bir "n" tushirib qoldiriladi).

5. *Bir* so'zidan dona son yasalganda, o'zakdagi "r" undoshi "t"ga o'tadi: *bir+ta>bitta* kabi.

73-§. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlar orfoepiyasi.

1. Turkiy tillarda, ma'lumki, f undoshi bo'lmagan, shuning uchun jonli so'zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagi "f"ni "p" deb talaffuz qilish hollari uchraydi: *ulfat>ulpat, faner>paner, ferma>perma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni "f" bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos bo'lmagan. Bu hodisa keyinchalik boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar talaffuziga ham ta'sir qilgan – jonli so'zlashuvda so'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf>ishkop, stakan>istakon, plan>pilon, traktor>tiraktir* kabi. Bunday holat so'z oxirida ham uchraydi: *aql>aqil, fikr>fikir, ilm>ilim, hukm>hukum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zlarni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bunday me'yor shu tipdagi so'zlarning yozuvdagi shaklini (imlosini) to'g'ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy so'zlarda ikki unli yonma-yon qo'llanmaydi, bu hol arab tilidan o'zlashgan *oila, doir, rais, maorif, saodat, mutolaa* kabi so'zlar talaffuziga ta'sir qilgan: *oila, doir, rais* so'zlarida bitta "y" orttirilgan (*oyila, doyir, rayis* kabi), *maorif, saodat, mutolaa* so'zlari esa unilarning diftonglashuviga – *mo:rip, so:dat, mutola:* kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tilidan so'z o'zlashtirishning faollashganligi, ruscha o'zlashmalarning rus tilidagi talaffuz va imlo me'yorlarini o'zbek tiliga aynan singdirish tendentsiyasining ustun bo'lganligi o'zbek tilida ikki unlining so'z tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik me'yorga aylantirdi: *biologiya, geometriya, geologiya, geodeziya* va boshqalar. Bu hol arabcha o'zlashmalarda (*oila, doir, rais, maorif, saodat, matbaa, mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me'yor darajasiga ko'tardi.

4. Arab tilidan o'zlashtirilgan *ta'na, da'vo, ma'no, e'lon, me'mor, mo'tabar* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inidagi unililar bo'g'iz artikulatsiyasi bilan cho'ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o'zlashgan so'zlarda "i" unlisi o'zbek tilining "i" unlisidan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *tish* (o'zb.) – *tip>ti:p* (rus.), *til* (o'zb.) – *tir>ti:r* (rus.) kabi.

6. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz ochiq bo'g'indagi "i" o'zbekcha "i"dan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bilan* (o'zb.) – *bilet* (rus.), *kinoya* (o'zb.) – *kino* (rus.) kabi.

7. Rus tili orqali o'zlashtirilgan so'zlarning so'nggi ochiq, urg'uli bo'g'inida "i" unlisi o'zbekcha "i"dan tor va cho'ziq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *maxsi*(o'zb.) – *taksi*(rus.), *tepki*(o'zb.)- *konki*(rus.) kabi. Urg'uli bo'g'inning boshqa tiplarida (yopiq, to'la yopiq bo'g'inlarda) ham ruscha "i" o'zbekcha "i"dan cho'ziqroq va torroq talaffuz

qilinadi. Qiyos qiling: *metin* (o'zb.) -*nikotin*>*nikoti* : *n* (rus.), *ovsin* (o'zb.) - *apelsin*>*apelsi:n* (rus) kabi.

8.Rus tilidan o'zlashtirilgan bir bo'g'inli so'zlarda "u" unlisi o'zbek tilidagi "u"dan cho'ziqroq va kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *dud*(o'zb.) – *dub*>*du:b*(rus), *pul*(o'zb.) – *puls*>*pu:ls*(rus.), *tush*(o'zb.) – *tush*>*tu:sh*(rus.) kabi.

9.Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'uli bo'g'inida "u" unlisi o'zbek tilidagi "u"dan ancha cho'ziq va bir oz yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bu-da*(o'zb.) – *budka* (rus.), *mangu* (o'zb.) - *mangusta* (rus.), *mavzu* (o'zb.<arab.)-*meduza* (rus.) kabi.

10.Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi "u" qisqa talaffuz qilinadi, ammo o'zbek tilidagi "u" ayni shu fonetik pozitsiyada ruscha "u"dan ham qisqaroq bo'ladi. Qiyos qiling: *dushman*>*dъshmъn*(o'zb.)- *turbina*(rus.), *muzday*>*mъzdъy*(o'zb.)-*muzey*(rus) kabi.

11.So'z boshidagi berkitilmagan, urg'usiz bo'g'inda "u" unlisi ruscha so'zlarda yo'g'onroq, o'zbekcha so'zlarda ingichkaroq (yumshoqroq) talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *uklad*(rus.) – *uxlamoq* (o'zb.), *uzual* (rus.)-*uzum* (o'zb.) kabi.

12.Ruscha leksik o'zlashmalarda "u" unlisi yumshoq undoshdan so'ng o'ta ingichka (old qator unli tarzida), qattiq undoshdan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *abajur va manikur*(*абажур ва маникюр*), *ultimatum va kostum* (*ультиматум ва костюм*), *plug va salut*(*плуг ва салют*) kabi. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarda yumshoq undoshdan keyin kelgan "u" o'zbekcha "u"dan ham ingichkaroq va yumshoqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *burro* (o'zb.)-*byro* (rus.) kabi.

13.Ruscha leksik o'zlashmalarning urg'usiz bo'g'inidagi "e" unlisi o'zbekcha "e"dan ancha tor ("i"ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon*>*tilifon.*, *televizor*>*tilivizъr*, *adres*>*adris* kabi.

14.Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda "a" unlisi o'zbekcha "a"dan yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *kana*(o'zb.)-*kanal* (rus.) kabi.

15.Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlardagi o'rta keng, lablangan "o" unlisi urg'uli bo'g'inda o'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan "o"dan kengroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ton* (rus.) -*to'n* (o'zb.), *tok* (rus.) –*to'k* (o'zb.), *tort* (rus.)-*to'rt* (o'zb.) kabi. Urg'usiz bo'g'inda esa ruscha "o" reduksiyaga uchrab, o'ta kuchsizlanadi va "qisqa "i" yoki "a" tarzida talaffuz qilinadi: *traktor*>*tъraktъr*, *samolyot*>*samalyot* kabi.

16.Jonli tilda "r" bilan boshlangan arabcha, forsha va ruscha so'zlarning boshida bir "o'" tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan: *ro'za*>o'raza, *rus*>o'ris, *ro'mol*>o'ramol kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida *ro'za*, *rus*, *ro'mol* shakllari saralangan.

17.Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning oxirida lab-tish "v" undoshi jarangsiz "f" tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv*>*aktif*, *passiv*>*passif*, *ustav*>*ustaf*, *kursiv*>*kursif* kabi; "v"ning jarangsizlanishi so'z ichidagi assimilativ holatda ham yuz beradi: *avtomat*>*aftomat*, *stavka*>*stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun me'yor sanaladi, ammo o'zbek tilining o'z so'zlarida qo'llanadigan lab-lab "v" undoshi so'z oxirida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham "f" ga o'tmaydi: *ov*, *birov*, *ovqat*, *shavkat* kabi. (Bu holat ham orfoepik me'yor sanaladi).

18. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning ko'pchiligida urg'u erkin bo'ladi, bu hol o'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda: *atlas, trolleybus, tramvay* kabi.

19. O'zbek tilidagi urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, ammo ayrim o'zlashgan so'zlarda urg'u so'zning oldingi bo'g'inlarida bo'lishi ham mumkin: *hamma, jami, hamisha, afsuski* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilish imkonini beradi.

Tekshirish savollari

1. Orfoepiya nima?
2. Orfoepiyaning adabiy tildagi ahamiyati?
3. Unli tovushlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?
4. Unlilar qanday pozitsiyada ingichka talaffuz qilinadi?
5. Unlilar qanday undoshlar ta'sirida yo'g'on talaffuz etiladi?
6. B, d undoshlari qanday pozitsiyada jarangsiz p, t tarzida talaffuz etiladi?
7. J, z undoshlari qanday o'rinlarda jarangsizlanadi?
8. B, q undoshlarining sirg'aluvchi "v" va "g"ga o'tishi qanday holatda yuz beradi?
9. Qanday paytlarda o'zak oxiridagi "k" undoshi "g"ga, "q" undoshi "g"ga o'tadi?
10. "G" undoshi bilan boshlangan affikslar qanday so'zlarga qo'shilganda "-ka", "-kan", "-qa", "-qan" tarzida talaffuz qilinadi?
11. Qanday so'zlar o'zagidagi "o" fe'l yasovchilar qo'shilganda "a"ga o'tadi?
12. Boshqa tillardan olingan o'zlashma so'zlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Orfoepiya – to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari tizimi.

Qisqa talaffuz – urg'usiz bo'g'indagi unlining qisqa va kuchsiz (bilinar-bilinmas) talaffuz etilishi.

Cho'ziq talaffuz – urg'uli bo'g'indagi unlining urg'usiz bo'g'indagi unlidan cho'ziqroq bo'lishi. Bu xususiyat ruscha leksik o'zlashmalarda, ayniqsa, sezilarli bo'ladi.

Ingichka talaffuz – unli tovushlarning sayoz til orqa "k", "g", "ng", til o'rta "y" va bo'g'iz undoshi "h" bilan yondosh bo'lganda old qator fonema tarzida ingichka talaffuz etilishi.

Yo'g'on talaffuz – unli tovushlarning chuqur til orqa "q", "g'", "x" undoshlari ta'sirida orqa qator fonema tarzida yo'g'onlashuvi.

Jarangsizlanish – ayrim jarangli undoshlarning so'z oxirida yoki assimilyativ holatlarda jarangsiz undosh tarzida talaffuz etilishi.

Intervokal holat – undosh fonemaning ikki unli orasida qo'llanishi. Bunday pozitsiyada (ko'p bo'g'inli so'zlarda) portlovchi "q" undoshi sirg'aluvi "g'" tarzida (*qishloq > qishlog'imiz* kabi), jarangsiz "k" undoshi jarangli "g" tarzida (*telpak > telpagim* kabi) talaffuz qilinadi.

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiyaning ob'yekti, predmeti, vazifalari

Adabiyotlar: 4[56-59], 11[3-6], 26[6-9], 27[49-53], 32[58-59].

74-§. Leksikologiyaning ob'yekti tilning lug'at boyligidir. Bu boylig tilshunoslikda *leksika* deb ataladi, u muayyan tildagi barcha so'zlarni va shu so'zlar bog'lanishidan tarkib topgan ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalarni (frazemalarni) o'z ichiga oladi. *Leksika* atamasi ba'zan tor ma'nolarda ham qo'llanadi: dialektal leksika, kasb-hunar leksikasi, ilmiy leksika, vulgar leksika, Tohir Malik asarlari leksikasi kabi.

Leksikologiyaning predmeti – lug'at boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish.

Leksikologiyaning vazifalari: a) muayyan til lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini o'rganish; b) lug'aviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarini, tematik guruhlari

va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish; d) talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish.

75-§. Leksikologiyaning turlari. Leksikologiya barcha tillarning lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lug'at boyligi masalalari bilan ham shug'ullanadi. Shunga ko'ra u dastlab ikki turga – umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga bo'linadi.

1. Umumiy leksikologiyada barcha tillarning lug'at tarkibi taraqqiyotini belgilovchi qonuniyatlar ko'riladi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining lug'at tarkibiga ta'siri, buning lug'at tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib kelishi, lug'aviy birliklarning zamoniylilik, tarixiylik, ekspressiv-stilistik jihatdan qatlamlanishi, ma'lum tematik va leksik-semantik guruhlariga uyushishi kabi jarayonlar barcha tillarga xosdir.

2. Xususiy leksikologiyada muayyan bir tilning lug'at boyligi o'rganiladi: o'zbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, nemis tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya muayyan bir tilning lug'at boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiya tajribalari va xulosalariga tayanadi. U o'z navbatida tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiya kabi turlarga bo'linadi:

a) **tavsifiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi statik holatda – shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u *sinxron leksikologiya* sanaladi;

b) **tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda – tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u diaxron leksikologiya hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron) leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo'lib turadi: o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, so'zlarning hozirgi va eskirgan ma'nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo'lganda shunday qilinadi.

76-§. Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi. Leksikologiya tilshunoslikning semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya va frazeologiya kabi bo'limlari bilan hamkorlikda ish ko'radi, bunday hamkorliksiz tilning lug'at boyligidagi leksik-semantik hodisalarni, lug'at tarkibi taraqqiyotiga oid til faktlarini tog'ri yoritib bo'lmaydi: *semasiologiyada* lug'aviy birliklarning mazmun plani – semantik tarkibi va shu bilan bog'liq masalalar tadqiq qilinadi; *onomasiologiyada* narsa-hodisalarni yoki tushunchalarni nomlash prinsiplari o'rganiladi; *etimologiyada* so'zlarning kelib chiqishi aniqlanadi; *frazeologiyada* tilning lug'at boyligidagi ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalar – frazemalar xususida bahs yuritiladi.

Tilning leksik, fonetik va grammatik sathlari ham o'zaro bog'liqdir: fonetik birliklar so'zni borliq tusiga kiritadi, morfemalar yasama so'zlarni shakllantiradi, so'zlarning birikuvchanlik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va grammatik ma'nolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, so'z yasaliishi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada bo'lishini taqozo qiladi.

77-§. Leksikologiyada tilning lug'at boyligi sistema sifatida tadqiq qilinadi, chunki bu boyluk so'zlar va iboralarning oddiy, mexanik yig'indisi emas, balki o'zaro aloqada bo'lgan, birining bo'lishi ikkinchisining bo'lishini taqozo qiladigan lug'aviy birliklar va elementlar tizimidir, bu tizimdagi so'z va elementlar yaxlit bir "organizm"ning "to'qimalari" va "hujayralari" munosabatida bo'ladi: so'zlarning ifoda va mazmun tomonlari orasidagi aloqalar, leksik ma'no va uning semalari o'rtasidagi butun va qism munosabatlari, so'z ma'nolarining paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari shundan dalolat beradi. Bu tizimning asosiy birligi so'z ekanligini hisobga olsak, leksikologiyada bevosita so'zning o'zi bilan bog'liq masalalar ham ko'riladi: so'zning til birligi sifatidagi mohiyati, so'z strukturasi (ifoda va mazmun planlari, semantik tarkibi), leksik ma'no va uslubiy semalar, leksik ma'no va etimon, leksik ma'no taraqqiyoti, uzual va okkazonal ma'nolar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksikologiya nimani o'rganadi?
2. Leksika nima?
3. Leksikologiyaning maqsadi va vazifalari haqida ma'lumot bering.
4. Leksikologiyaning qanday turlari bor?
5. Leksikologiya tilshunoslikning qaysi bo'limlari bilan aloqada bo'ladi? Sabablari?

Tayanch tushunchalar

Leksikologiyaning ob'yekti – tilning lug'at boyligi, leksik tizimi.

Lug'aviy birliklar – so'z va iboralar (leksema va frazemalar).

Lisoniy omillar (lingvistik faktorlar) – tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlaridan kelib chiqadigan omillar.

Nolisoniy omillar (ekstralingvistik faktorlar) – til taraqqiyotiga (shu jumladan, leksik tizim rivojiga) tashqaridan ta'sir o'tkazuvchi omillar: ijtimoiy-siyosiy tuzum, psixologiya, urf-odatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, adabiyot-san'at va boshqalar.

Umumiy leksikologiya – leksikologiyaning barcha (yoki ko'pchilik) tillar lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyatlarni aniqlash va yoritish bilan shug'ullanuvchi turi

Xususiy leksikologiya – leksikologiyaning muayyan bir til lug'at boyligi haqida ma'lumot beruvchi turi.

Tavsifiy leksikologiya – ayrim olingan bir tilning lug'at boyligini shu til leksikasining avvalgi taraqqiyoti bilan bog'lamay o'rganadigan leksikologiya.

Tarixiy leksikologiya – ayrim olingan bir tilning lug'at boyligini tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganadigan leksikologiya.

Semasiologiya – leksik birliklarning semantik tarkibi va u bilan bog'liq masalalarni o'rganuvchi soha.

Onomasiologiya – leksik birliklarni nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari hamda qonuniyatlari haqida ma'lumot beruvchi soha.

Etimologiya – tilshunoslikning so'z va morfemalarning kelib chiqishini o'rganuvchi bo'limi.

So'zning leksik birlik sifatidagi mohiyati

Adabiyotlar: 4[53-66],11[6-8],19[47-54],26[11-15],27[49-55]

78-§. So'z tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: *daraxt* (predmet nomi), *ong* (mavhum tushuncha nomi), *ishlamog* (harakat nomi), *oq* (rang-tus nomi), *shirin* (maza-ta'm nomi), *katta* (hajm nomi), *bash* (miqdor nomi) kabi. Tilning lug'at boyligidagi bunday so'zlar leksik birliklar sanaladi.

Tilda nomlash xususiyatiga ega bo'lmagan, binobarin, leksik birlik sanalmaydigan so'zlar ham bor, ular faqat grammatik yoki modal ma'nolarni ifodalaydi, shunga ko'ra grammatik so'zlar yoki morfema-so'zlar hisoblanadi: yordamchi so'zlar, modal so'zlar, taqlidiy so'zlar, undovlar, olmoshlar shular jumlasidandir. Bular tilshunoslikda ifodalovchi so'zlar (undovlar, modal so'zlar, yuklamalar), ko'rsatuvchi so'zlar (bog'lovchilar, ko'makchilar), olmoshlovchi so'zlar (olmoshlar) va atovchi so'zlar (atoqli otlarning ma'lum turlari) kabi guruhlarga ajratiladi. (27,50-51).

Leksik mazmunli so'zlar leksikologiyada, grammatik mazmunli so'zlar esa grammatikada (so'z turkumlari bilan bog'lab) o'rganiladi.

Tilshunoslikda leksik mazmunli so'zlarning strukturasi har xil ta'riflanmoqda: ayrim manbalarda leksik mazmunli so'zlarning ifoda plani (tovushlardan tarkib topgan moddiy tomoni) *leksema* deb, mazmun plani (ifodalanuvchisi) esa *semema* deb ta'riflanadi. Demak, leksema va semema leksik birlikning (so'zning) o'zaro aloqada bo'lgan ikki tomoni ekanligi aytiladi.¹⁰¹ Boshqa manbalarda esa leksema so'zning ifoda planigina emas, balki uning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat yaxlit butunlik ekanligi ta'kidlanadi. Bu butunlik nominativ funksiyadagi so'z yoki so'z birikmasi shaklida bo'ladi.

U onomasiologiyada tilning lug'at tarkibidagi bir komponent (*vokabula*) sifatida, semasiologiyada esa ma'lum ma'nolar tarkibidan iborat birlik (*semantema*) sifatida o'rganiladi.¹⁰²

O'zbek tilshunosligida leksemaning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat bir butun leksik birlik sifatida qaralishi keng tarqalgan, bunda uning ifoda plani (tovush tomoni) *nomema* (19,54-55) termini bilan, mazmun plani esa *semema* (19,55-b.) atamasi bilan nomlanmoqda. Mazkur darslikda ham shu an'anaga amal qilindi.

79-§. Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifida quyidagi belgi-xususiyatlarning alohida o'rni bor:

1. Har qanday leksema ikki tomonning - ifoda va mazmun planlarining (nomema va sememaning) birligidan tarkib topadi:

---

¹⁰¹ Толстой Н.И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. – «Вопросы языкознания», 1963, №1.

Новиков Л.А. Семантика русского языка – М.: «Высшая школа», 1982, с.114.

¹⁰² Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: «Просвещение», 1979, с.184-186.

a) leksemaning ifoda plani uning fonetik qobig'idir (fonemalar, bo'g'inlar va so'z urg'usidan iborat moddiy-material shakli). Masalan, *quloq* leksemasining ifoda planida 5 ta fonema (q,u,l,o,q), 2 ta bo'g'in (qu-loq) va 1 ta so'z urg'usi (qulo'q) bor.

Leksemaning ifoda plani bo'g'in tiplari, uning fonetik tarkibi bilan bog'langan bo'ladi: o'zbek tilining o'z qatlamidagi umumturkiy leksemalarning ko'pchiligi bir va ikki bo'g'inli tub so'zlardir. Bir bo'g'inli tub leksemalarning fonetik tarkibi undosh+unli+undosh (*bosh, ko'z*), unli+undosh (*osh, o'n*) sxemalarida bo'ladi; bo'g'in va so'z boshida ikki undosh qatorlashib kelmaydi, ammo so'z oxirida ikki undoshning ketma-ket kelishi uchrab turadi: *to'rt, qirq* kabi. Ikki bo'g'inli tub leksemalarning birinchi bo'g'ini unli (**o-na**), unli+undosh (**ol-ti**), undosh+unli+undosh (**kat-ta**), undosh+unli (**bo-la**), ikkinchi bo'g'ini esa undosh+unli (**o-ta**), undosh+unli+undosh (**ol-tin**) sxemalarida bo'ladi. Ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari (ochiq bo'g'in bo'lishi) ko'p uchraydi (*ke-cha, qay-g'u, bo-la, bo-bo* kabi).

O'zbek tilining o'zlashgan qatlamidagi leksemalarning bo'g'inlarida, binobarin, so'zning ifoda planida ham bir qator o'ziga xosliklar bor. (Bu haqda «O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti» bahsiga qaralsin.)

Yasama so'zlarda o'zak morfema va so'z yasovchi morfemalar leksemaning ifoda plani bo'ladi: *ish-chi>ishchi, bosh-la(moq)>boshla(moq)* kabi. Fonemalar esa o'zak va affikslarning ifoda plani vazifasida qo'llanadi: *ishchi-i,sh/ch,i; boshlamoq-b,o,sh/l,a/m,o,q* kabi.

Leksik mazmunli juft va takroriy so'zlar ham yaxlitlangan bir leksema hisoblanadi: *katta-kichik* (bitta leksema), *bola-chaqa* (bitta leksema) *jangir-jungir* (bitta leksema) kabi (27,55-b.).

Leksemaning ifoda planidagi turli shakllar uning **tashqi formasi** sanaladi;

b) leksemaning mazmun plani deyilganda uning ma'nosi (yoki ma'nolari) va uslubiy bo'yoqlari (ma'no qirralari) nazarda tutiladi. Masalan, *quloq* leksemasining mazmun planida quyidagi leksik ma'nolar bor: «eshitish a'zosi» (*odamning qulog'i*), «dutor, tanbur torlarini sozlash uchun o'rnatilgan muruvvatlar» (*dutorning qulog'i*), «qozonning yon tomonlaridan chiqarilgan tutqich-dastalar» (*qozonning qulog'i*) kabi. *Chehra* leksemasining mazmun planida esa leksik ma'no qo'shimcha ottenka – uslubiy bo'yoq bilan qoplangan. Bu bo'yoq kishi kayfiyati, ruhiy holati yoki xulq-atvorining yuzdagi aksini ifodalaydi: *chehra degan ko'ngilning oynasidir*. (Hamza).

Leksemaning mazmun planidagi leksik ma'no (yoki ma'nolar) va uslubiy semalar uning **ichki formasi** sanaladi.

Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning shakl va mazmun kategoriyalari munosabatiga asoslanadi: shakl mazmunning bo'lishini taqozo qiladi, mazmun esa shaklsiz yuzaga kelmaydi, ifodalanmaydi ham. Qiyos qiling: *shahar, hashar* leksemalarining ikkalasida bir xil fonemalar qatnashgan, ammo bu fonemalarning joylashish tartibi, demak, leksemaning shakli har xil. Bu hol shu ikki leksema ma'nolarining tilda farqlanishini ta'minlaydi. Ulardagi fonemalar tartibini o'zgartirish esa shaklning yo'qolishiga olib keladi: *shahar* (so'z, leksema) – *ashhar* (so'z emas), *hashar* (so'z, leksema) – *rashah* (so'z emas). Demak, tovushlarning har qanday yig'indisi so'z (leksema) bo'lavermaydi: bunday yig'indi til birligining

(leksik birlikning) shakli darajasiga ko'tarilishi uchun u albatta mazmun bilan bog'langan bo'lishi kerak.

2. Leksemalarga xos muhim belgilardan yana biri shuki, ularning har biri u yoki bu leksik-grammatik guruhlariga mansub bo'ladi: predmet nomlari ot turkumiga, belgi-xususiyat nomlari sifat turkumiga, miqdor anglatuvchi so'zlar son turkumiga, harakat-holat mazmunli so'zlar esa fe'l turkumiga kiradi. Bunday mansublik leksemalarning nutqdagi grammatik shakllarini belgilaydi: otlar egalik, kelishik, ko'plik yoki birlik shakllarida, sifatlar oddiy, orttirma yoki qiyosiy daraja shakllarida, fe'llar shaxs-son, zamon, mayl, bo'lishli yoki bo'lishsiz, nisbat shakllarida qo'llanadi. Bu hol tilning leksik va grammatik sathlari o'rtasidagi aloqadorlikdan kelib chiqadi.

3. Leksemalar albatta yaxlitlangan, bir butun birlik bo'ladi, shu xususiyati bilan grammatik shakllardan, so'zlar birikmasi va gapdan farq qiladi. Chunonchi, *maktab* leksemasi leksik birlik sifatida o'zgarmasdir, ammo uning grammatik shakllari nutqda o'zgarib turadi: *maktabning, maktabni, maktabga, maktabda, maktabdan* kabi. Shuningdek, «beshta olma» birikmasini «beshta qizil olma» deb qo'llash (birikma tarkibiga «qizil» so'zini qo'shish) mumkin, ammo *maktab* leksemasi tarkibiga boshqa bo'g'in yoki so'z kiritilmaydi.

4. Leksemada bitta bosh (asosiy) urg'u bo'ladi, u shu leksemaning yaxlitligini, bir butun birlik bo'lishini ta'minlovchi muhim supersegment birlikdir: *qovo'q, oshqovo'q, temir, temirbeton* (so'nggi so'zning ikkinchi bo'g'inida ikkinchi darajali urg'u, oxirgi bo'g'inda esa bosh urg'u qo'llangan) kabi.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkin: har qanday leksema shakl va ma'no butunligiga ega. Leksemaning shakli uning tashqi formasi, mazmun plani esa shu leksemaning ichki formasi bo'ladi. Shakl ma'noni borliq tusiga kiritadi, shu orqali ma'noning tilda va inson ongida yashashini ta'minlaydi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nima uchun so'z nominativ birlik sanaladi?
2. Leksik so'zlar va grammatik so'zlar qanday farqlanadi?
3. Leksik va grammatik mazmunli so'zlar tilshunoslikning qaysi bo'limlarida o'rganiladi?
4. *Leksema, nomema, semema* atamalarini tushuntiring.
5. Leksemaning ifoda va mazmun planlari haqida ma'lumot bering.
6. Tub va yasama so'zlarning ifoda planlari qanday farqlanadi?
7. Leksemaning tashqi va ichki formalari haqida ma'lumot bering.
8. Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning qaysi kategoriyalariga mos?
9. Leksemaning yaxlit bir butun birlik ekanligi nimalarda namoyon bo'ladi?
10. Leksemaning leksik birlik sifatidagi asosiy belgilarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Nominativ birlik – nomlash xususiyatiga ega birlik.

Leksik so'z – leksik mazmunli so'z (leksema).

Grammatik soʻz – leksik maʼnosi boʻlmagan, grammatik mazmunli soʻz (morfema-soʻz).

Semema – leksik maʼno.

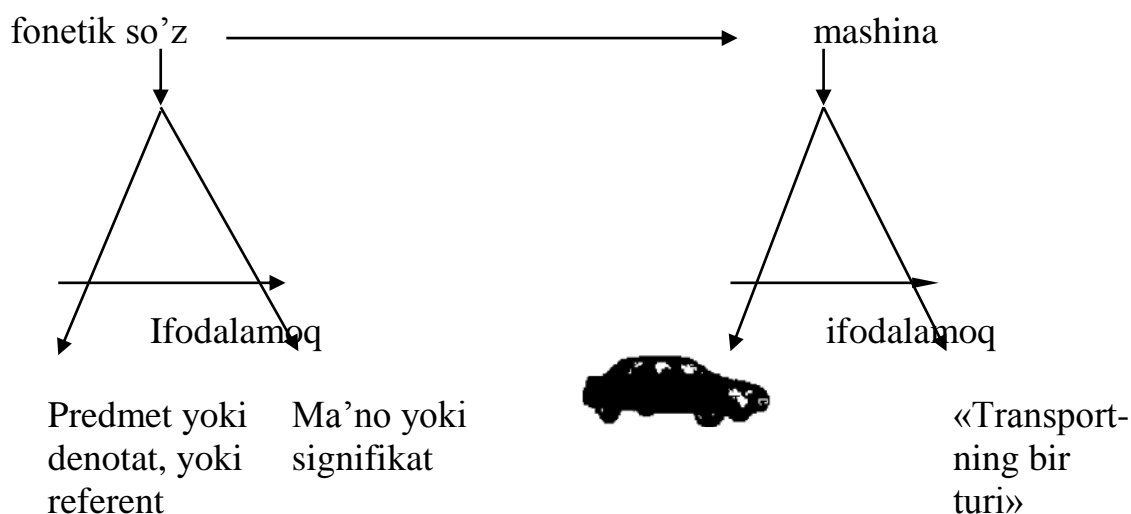
Nomema – leksemaning tovush tomoni, nomi.

LEKSEMANING SEMANTIK TARKIBI

Adabiyotlar: 11[10-14],19[54-57],27[61-73],32[60-64]

Leksemaning semantik tarkibi leksik maʼno, qoʻshimcha ottenkalar (maʼno qirralari, uslubiy semalar) va turkumlik semalarini oʻz ichiga oladi.

80-§. Leksik maʼno leksemaning nimanidir nomlashi (atashi), anglatishi va ifodalashidir. U quyidagi uch hodisa oʻrtasidagi bogʻlanishdan tarkib topadi: a) fonetik soʻz (leksemaning fonetik qobigʻi, shakli); b) fonetik soʻz tomonidan nomlangan predmet, hodisa, tushuncha (denotat, referent); v) fonetik soʻz tomonidan ifodalangan maʼno (signifikat, u inson ongida denotat haqida shakllangan maʼnodir). Demak, fonetik soʻz predmetni, denotatni ataydi (denotativ maʼno), fonetik soʻz inson ongidagi signifikatni ifodalaydi (signifikativ maʼno). Ana shu uchta birlik oʻrtasidagi bogʻlanishdan yuzaga kelgan semantik birlik leksik maʼno sanaladi. Buni quyidagi semantik uchburchak shaklida tasvirlash mumkin:

Leksik maʼnoning yana bir muhim belgisi shuki, u leksemaning til sistemasidagi boshqa soʻzlar bilan turli darajada aloqaga kirisha olish imkoniyatini (valentligini) ham belgilaydi. Masalan, *non* va *yemoq* leksemalarining maʼnolari shu ikki soʻzning nutqda birikishini taqozo qiladi ("*non yemoq*" kabi), ammo *non* va *ichmoq* leksemalari oʻzaro birika olmaydi, chunki bu ikkala leksemaning maʼnolari, semik tarkibi bunga yoʻl qoʻymaydi.

Leksek maʼno leksemaning ifoda plani (fonetik soʻz) bilan tarixan bogʻlangandir, ammo bundan maʼno va tovushlar oʻrtasida tabiiy bogʻlanish bor degan xulosa chiqmasligi kerak, chunki tovush – maʼnosiz birlik, fizik-akustik hodisa; maʼno esa mavhum umumlashmadir. Tovushlar bilan maʼno oʻrtasida tabiiy bogʻlanish boʻlganda

edi, bir ma'no tilda bitta so'z bilan ifodalanardi, aslida esa tilda bir ma'noning bir necha so'z bilan nomlanish hollari ham uchraydi: *kulgi* va *xanda*, *yolg'onchi* va *aldamchi*, *chelak* va *satil* kabi sinonimlarning borligi buning isbotidir. Demak, leksik ma'no fonetik birliklardan tarkib topgan fonetik so'zga (yoki bir necha fonetik so'zga) shu til egasi bo'lgan jamoa tomonidan birlashtirilgan bo'ladi. Buni quyidagicha tavsiflash mumkin: borliqdagi narsa-hodisalar sezgi a'zolarimiz orqali ongimizga ta'sir qiladi, natijada inson ongida shu narsa-hodisalarning in'ikosi (obrazi) qoladi, unga nom tarzida birlashtirilgan so'zning shakli ham ongimizda o'z aksini topadi. Shunday qilib bu ikki hodisa predmet in'ikosi va so'z shakli obrazi o'rtasida doimiy, mustahkam aloqa bog'lanib, bir butun birlik yuzaga keladi: har safar narsa-hodisani ko'rganda yoki sezganda, ongimizda shu narsaning in'ikosi bilan birga, uning nomi bo'lgan so'zning qiyofasi ham gavdalanadi yoki, aksincha, so'zni eshitganda shu so'z qiyofasi bilan birga u atagan narsa-hodisaning in'ikosi, obrazi tiklanadi. Ana shu ikki hodisa o'rtasidagi doimiy aloqa, bog'lanish leksik ma'no bo'ladi.¹⁰³ So'z va uning ma'nosi birgalikda inson ongida tushunchani shakllantiradi. Demak, so'zni tushunchaning tildagi belgisi (знак понятия) deyish mumkin.¹⁰⁴ Biroq so'zning ma'nosi bilan tushuncha bitta narsa emas. Ma'no tushunchaning shakllanishida ishtirok etadi, unga poydevor bo'lib xizmat qiladi, ammo so'zning tarkibiy qismi bo'lganligidan til birligi sanaladi, tushuncha esa, garchi so'z va uning ma'nosi bilan aloqada bo'lsa-da, inson tafakkurining mahsuli sifatida logik kategoriya hisoblanadi. Masalan, shox-shabbali, ko'p yillik o'simlik haqidagi tushuncha barcha millat vakillari ongida bir xil bo'lsa-da, uning shakllanishida poydevor vazifasini bajargan so'zlar (nomlar) har xildir: o'zbek tilida *daraxt*, rus tilida *derevo*, nemis tilida *der Baum*. Shuning uchun *daraxt* so'zining ma'nosini nemis va rus bilmaydi, o'zbek esa *der Baum* va *derevo* so'zlarining ma'nolarini anglay olmaydi (agar shu tillardan xabari bo'lmasa), bunday holat ulardan birining (tushunchaning) logik kategoriya ekanligidan, ikkinchisining (so'z va ma'noning) esa lingvistik kategoriya ekanligidan kelib chiqadi, so'z va uning ma'nolari qaysi tilga mansub bo'lsa, o'sha til sistemasi ichida qaraladi, shuning uchun bir tushuncha nomi turli tillarda turlicha bo'lishi bilan birga, ularning ma'nolarida anchagina tafovutlar ham uchraydi: *bosh* (o'zb.) va *golova* (rus.) so'zlarining asosiy (to'g'ri) ma'nolari o'zaro tengdir, ammo o'zbek tilidagi *bosh* so'zining ko'chma ma'nolari – «ko'chaning boshi», «o'choq boshi», «daryo boshi», «boshi berk ko'cha» birikmalarida reallashgan semalari ruscha *golova* so'zining semantik tarkibida yo'q.

81-§. Qo'shimcha ottenkalar (ma'no qirralari) leksemaning semantik tarkibidagi ikkinchi hodisadir. Ular leksik ma'noga ustama sema tarzida birlashtirilgan bo'ladi. Bu haqda «ifoda semalari» bahsiga qarang.

82-§. Turkumlik semalari – leksemaning mazmun planidagi uchinchi komponent. Bunday semalar leksik ma'noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma'nolarini belgilaydi, shu asosda leksemalarning leksik-grammatik guruhlanishi – so'z turkumlariga uyushishi ta'minlanadi. Qiyos qiling: *daftar* –

¹⁰³ Qarang: Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М.: "Высшая школа", 1977, с.71.

¹⁰⁴ Головин Б.Н. Ko'rsatilgan asar, 73-6.

«predmetning bir turi» (leksik ma'no), *kitob* – «predmetning boshqa bir turi» (leksik ma'no), *yozmoq* - «harakatning bir turi» (leksik ma'no), *yurmoq* - «harakatning boshqa bir turi» (leksik ma'no). Bu ma'nolar yuqorida keltirilgan har bir leksemaning o'zinikidir: *kitob* leksemasi «daftar»ni, *daftar* leksemasi «kitob»ni anglatmaydi; shuningdek, *yozmoq* leksemasi «yurmoq»ni, *yurmoq* leksemasi esa «yozmoq»ni ifodalamaydi. Biroq *daftar* va *kitob* leksemalarining ikkalasida «predmetlik» semasi, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarining ikkalasida esa «harakat» semasi ham borki, ular *daftar* va *kitob* leksemalarini ot turkumiga, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarini esa fe'l turkumiga birlashtiradi. Har bir so'z turkumining ichki kategoriyalariga xos ma'nolar – otlarda egalik, kelishik, birlik, ko'plik; fe'llardagi shaxs-son, zamon, mayl; sifatlardagi daraja ham turkumlik semalariga asoslanadi. Demak, leksik ma'noda xususiylik, individuallik, grammatik ma'noda esa umumiylik ustun turadi. Bunday tafovutlanish leksemaning mazmun mundarijasidagi leksik ma'no semalari bilan turkumlik semalari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi. («Leksik ma'noning semantik tarkibi» bahsiga ham qarang.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Leksik ma'no nima?
3. Fonetik so'z nima?
4. Denotat, referent nima?
5. Signifikat nima?
6. Valentlik haqida ma'lumot bering.
7. Leksik ma'no bilan so'zning nomi o'rtasidagi bog'lanishni qanday tushunasiz?
8. Leksik ma'no va tushuncha haqida ma'lumot bering, leksik ma'noning lingvistik kategoriya, tushunchaning esa logik kategoriya ekanligini tushuntiring.
9. Leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nodan tashqari yana nimalar bo'lishi mumkin?
10. Ifoda semalari va turkumlik semalari haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik ma'no – leksemaning nimanidir nomlashi, atashi, anglatishi.

Fonetik so'z – leksemaning fonetik qiyofasi, nomi.

Denotat - leksema tomonidan nomlangan narsa-predmet, voqelik.

Referent – til birligi ifodalaydigan tushuncha, fikr predmeti.

Signifikat – til birligi ifodalaydigan ma'no.

Valentlik – leksemaning birikma yoki gap tarkibida boshqa leksemalar bilan aloqaga kirisha olish xususiyatlari.

Tushuncha – ob'yektiv borliqdagi predmet yoki hodisalarning inson miyasida aks etgan umumiy tasavvuri.

Turkumlik semalari – leksik ma'noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma'nolarini belgilaydigan, shu asosda leksemalarning so'z turkumlariga uyushishini ta'minlaydigan semalar.

Leksik ma'noning semantik tarkibi

Adabiyotlar: 11[13-17],19[57-67],26[15-17],27[62-71]

83-§. Leksik ma'noning semalari. Leksik ma'no leksemaning mazmun planidagi yaxlit bir semantik butunlik bo'lsa-da, keyingi vaqtlarda bu butunlik tarkibida ma'lum ma'no qismlari – *semalar* borligi aniqlanmoqda. Masalan, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosida quyidagi semalar borligini ko'ramiz: 1) «predmet», 2) «o'simlik», 3) «ko'p yillik o'simlik», 4) «yerda o'suvchi», 5) «yog'ochlashgan tanali», 6) «ildizli», 7) «shox-shabbali», 8) «bargli». Bu semalar birlashib, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosini shakllantiradi. Leksik ma'noning semasiologiyada *semema* deyilishi ham shundan.

Semalar ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Atash semalari (denotativ semalar).
2. Ifoda, tasvir, qo'shimcha ma'no semalari (konnotativ semalar)
3. Vazifa semalari (funktional semalar) (19,58-b.)

84-§. Atash semalari—semema tarkibidagi nomlash, atash semalariga oid. Ular ot, sifat, son, fe'l turkumidagi barcha leksemalarning leksik ma'nolarida bor. Shuning uchun ular *ideografik semalar* deb ham ataladi.

85-§. Ifoda semalari semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralaridir. Ular leksemalarning atashdan, nomlashdan tashqari, shaxsiy munosabatlarni ifodalashiga yoxud shu leksemalarning qo'llanishi doirasini belgilashga xizmat qiladi. Masalan, *buyum* va *matoh* leksemalari «tirikchilik-ro'zg'orda qo'llanadigan mol» ma'nosiga ega, ammo *matoh* so'zida bu leksik ma'no salbiy bo'yoq bilan qoplangan: «Jon ota, *matohlarini* olib borib bering, agar meni qizim desangiz, olib borib bering...» (X.Seitov.).

Ba'zan semantik tarkibida qo'shimcha ma'no qirralari bo'lmagan leksemalar o'zi qo'llangan kontekst yoki nutqiy muhit talabi bilan uslubiy semali leksemaga aylanadi. Bu hodisa leksemaning o'ziga xos bo'lmagan kontekstda qo'llanishi tufayli sodir bo'ladi. Masalan, *burun* va *tumshuq* so'zlaridan har birining o'z konteksti bor: *burun* leksemasi asosan odamga nisbatan, *tumshuq* leksemasi esa hayvon va parrandalarga nisbatan qo'llanadi. Qiyos qiling: 1) *Sharofatning yupqa lablari ko'karib pirpiradi, burni oqarib, kataklari kerildi.* (A.Qahhor); 2) *Laylakning bo'yi novcha, tumshug'i bor tarnovcha. Lapanglaydi uchganda, Uyasidan ko'chganda.* (Uyg'un). Keltirilgan misollarning ikkalasida *burun* va *tumshuq* so'zlari o'z kontekstida qo'llangan, shu bois ularda qo'shimcha ma'no qirralari, uslubiy baho ottenkalari ifodalanmagan. Ya n a m i

s o l: *U bir ko'ngli borib muttaham qozining tumshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M. Ismoiliiy.) Bu gapda *tumshuq* so'zi o'ziga xos bo'lmagan kontekstda – odamga nisbatan qo'llangan, natijada unda odamga (qoziga) nisbatan hurmatsizlik, nafrat munosabatlari ifodalangan.

O'zbek tilida uslubiy bahoning morfemalar yordamida ifodalanishi keng tarqalgan: *oyi-oyijon, tili-tillari, dadam-dadamlar, uka-ukaginam* kabi. Masalan: 1) Mushfiq va mehribon *oyijonim*. O'z tashvishlari bilan Sizni unutgan beaql, adashgan qizingizni ma'zur tuting. (E. Samandar.); 2) Og'a, sog' borsangiz avval *Dadamlarga* salom ayting, Yugurib chiqqan ul mushfiq *Onamlarga* salom ayting. (Hamza); 3) Men uning *tillarini* kesib olaman, qo'linga bir tushsin yashshamagur. (E.Samandar.); 4) Bir oydan so'ng ko'zin yumib Mamaniyoz, *Ko'kanchaga* meros qopti bud-shud, oz-oz. (G'. G'.); 5) Seni o'zimdek bilaman. Ol, *ukaginam*. (S. Ahm.); 6) Ana sichqon, mushukvoy, Ana xo'roz kuchukvoy. (G'. G'.).

86-§. Vazifa semalari ham semema tarkibiga kiradi, ammo ular atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini, distributsiyani), shu orqali gapda ma'lum vazifa bajarishini belgilaydi. Masalan, *choy* leksemasining leksik ma'nosi (sememasi) tarkibida «qayta ishlangan» «suyuqlik», «ichimlik», «quruq», «quritilgan», «choy o'simligi» semalari bor. Bu semalar *choy* leksemasining *o'stirmoq, ichmoq, qaynatmoq va damlamoq* fe'llari bilan birika olishini ta'minlaydi: *choy o'stirmoq, choy damlamoq, choy ichmoq, choy qaytanmoq* kabi. Biroq, *choy* leksemasi nutqda yemoq fe'li bilan birika olmaydi, bunga *choy* va *yemoq* so'zlarining leksik ma'nolaridagi semalar tarkibi yo'l qo'ymaydi.

Bir mazmuniy guruhga mansub leksemalarning sememalari qiyoslanganda, ularning semantik tarkiblarida integral (birlashtiruvchi) va differensial (farqlovchi) semalar borligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday semalar leksemalarni o'zaro birlashtirish va farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, o'zbek tilidagi *amaki, amma, tog'a, xola, jiyan* leksemalarining barchasida «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bor, shu semalar ularni bitta mazmuniy guruhga birlashtiradi, shunga ko'ra *integral (birlashtiruvchi) semalar* sanaladi; ayni paytda keltirilgan leksemalarning ma'no tarkibida farqlanish belgilari – *differensial semalar* ham mavjud: *amaki* sememasidagi «otaning akasi yoki ukasi» semasi *tog'a* sememasida yo'q, *tog'a* sememasidagi «onaning akasi yoki ukasi» semasi esa *amaki* sememasida uchramaydi, demak, bu ikki sema yuqoridagi ikki so'zning ma'nolarini farqlash imkonini beradi; *amaki* va *amma, tog'a* va *xola* sememalari ham «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bilan birlashadi, ammo «erkak» va «ayol» semalari bilan o'zaro farqlanadi; *jiyan* leksemasida esa «yoshi kichik», «akaning yoki ukaning farzandi» semalari farqlash vazifasini bajaradi.

Leksik ma'noni (sememani) tarkibiy qismlarga – semalarga parchalab o'rganish semasiologiyada komponent tahlil usuli deyiladi. Bu usul leksemalarning paradigmalarini, mazmuniy, tematik va hokazo guruhlarini aniqlashda qo'l keladi.

TERMINLAR

87-§.Terminlar fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: *gulkosa, shona* (botanikada); *to'rtburchak, kvadrat* (geometriyada); *ega, kesim* (tilshunoslikda), *qofiya, turoq, vazn* (adabiyotshunoslikda) kabi.

Terminlarning ifoda plani so'zga (*hujayra, to'qima*) yoki turg'un birikmaga (*o'q ildiz, popuk ildiz*) teng bo'ladi. Har ikki ko'rinishda ham termin leksema deb hisoblanadi, bunda uning nominativ birlik ekanligi e'tiborga olinadi.¹⁰⁵

Terminlarning mazmun planida muayyan soha tushunchalari ifodalangan bo'ladi: Masalan, **boshqoq** terminining mazmun planida «poya uchida o'sadigan to'pgul yoki to'pmevaning bir xili» tushunchasi ifodalangan.

Shaklan so'zga teng termin aslida leksemaning o'zidir, chunki u ko'pincha til sistemasida mavjud bo'lgan yoki shu tilning so'z yasash modellari asosida shakllangan leksemaning terminlashishi natijasida yuzaga keladi, natijada terminning ifoda plani ham, mazmun plani ham leksema bazasiga tayanadi. Qiyos qiling: **tish** (leksema: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»)-**tish** (termin: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»). Bunda leksemaning mazmun plani (leksik ma'nosi) terminning mazmun planiga (tushunchaga) tengdir. Demak, terminlarda ko'pincha leksik ma'no bilan tushuncha o'zaro teng bo'ladi. Ba'zi sohalarda leksema o'zining ko'chma ma'nosida terminlashib qolishi ham mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi. Qiyos qiling: **gul**-botanikada: «o'simlikning urchish (ko'payish) organi»; **gul**-amaliy san'atda: «Biror narsaga chizib, tikib, bosib yoki o'yib tushirilgan bezak, naqsh». Bu misollarda *gul* leksemasi o'zining bosh ma'nosida botanikada, ko'chma ma'nosida esa amaliy san'atda terminlashgan. Ammo bir sohaning o'zida leksemaning ikkita tushuncha nomi sifatida terminlashishi (ko'p ma'noli termin bo'lishi) terminologiyaning izchilligiga xilof bo'ladi. Masalan, *urug'* leksemasi uzoq yillar botanikada ikki tushunchaning nomi bo'lib keldi: 1) «o'simlikning urug'i» (ruscha: семья); 2) «turdan katta, oiladan kichik taksonomik kategoriya» (ruscha: род). Bunday polisemiya keyingi yillarda taksonomik kategoriya ma'nosidagi **urug'** terminining **turkum** termini bilan almashtirilishiga sabab bo'lgan. Ba'zan termin o'ta ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi. Xususan, *radio, televizor, telefon* so'zlari ham ma'lum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida qo'llanadigan, barchaga tushunarli bo'lgan so'zlarga aylangan. Bu hodisa tilshunoslikda **determinlashish** deyiladi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Sema va semema haqida ma'lumot bering.
- 2.Semalar ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
- 3.Atash (denotativ) semalari nima? Ifoda va vazifa semalari-chi?
- 4.Ideografik semalarning integral va differensial semalarga bo'linishini tushuntiring.

¹⁰⁵ Bu haqda qarang : Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: «Высшая школа», 1979,с.184.

5. Termin, uning ifoda va mazmun planlari haqida ma'lumot bering.
6. Terminlarda leksik ma'no bilan tushunchaning teng kelish holatlarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

1. **Sema** – leksik ma'no (semema)ni tashkil toptiruvchi komponent va ma'no qirralari.
2. **Atash semalari** – leksemaning leksik ma'nosidagi ideografik semalar (atash, nomlash ma'nosini shakllantiruvchi semalar).
3. **Ifoda semalari** – semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralari.
4. **Vazifa semalari** – atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini) belgilaydigan semalar.
5. **Terminlar** – fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan tushuncha nomlari.
6. **Ixtisoslashish, chegaralanish** - terminlarning ma'nosi va qo'llanishidagi o'ziga xoslik, ma'lum soha tushunchasini nomlash bilan cheklanish.
7. **Determinlashish** – terminlarning ommalashib, umumnutq birligiga aylanishi.

Leksemaning uzual va okkazional ma'nolari

Adabiyotlar: 11[17-20],27[71-73].

88-§. Uzual ma'no leksemaning mazmun mundarijasida bor bo'lgan leksik ma'nodir. U til egasi bo'lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'no hisoblanadi. Masalan, **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida quyidagi leksik (uzual) ma'nolar bor: 1) «kir, chang, ifloslik va shu kabilardan xoli qilmoq» (*tish tozalamoq, idishlarni tozalamoq, uyni tozalab supurmoq* kabi): *Yo'lchi ularga beda tashladi. Keyin kurak va supurgi olib otxonani tozalay boshladi.* («Qutlug' qon»dan); 2) «aralashmalardan, keraksiz, ortiqcha narsa va qismlardan xoli qilmoq» (*spirtni tozalamoq, dalani g'o'zapoyalardan tozalamoq* kabi): *Anvar gullarni sug'orish, o'tlarni yulib tozalash vazifasini o'zi bajardi.* («Mehrobdan chayon»dan.).

89-§. Okkazional ma'no leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha «tus» berishi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nodir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda anglashiladi.«Ichak uzar hangomalar»dan keltirilgan quyidagi dialogga e'tibor beraylik:

Qattiq kayf qilgan er xotinidan iltimos qilyapti:

- Kostumimni tozalab qo'y.
- Tozaladim.
  - Shimimni tozalab qo'y.
- Tozaladim.
- Tuflimni tozalab qo'y.

- Iye, tuflining ham cho'ntagi bormi?

Yuqoridagi matnda **tozalamoq** so'zining «ship-shiydam qilmoq» ma'nosi kulgiga sabab bo'layotganligini anglash qiyin emas. Aslida bu ma'no **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida yo'q, u asar muallifining uslubiy maqsadda kashf etgan leksik qo'llashidir. Bunday leksik qo'llanishni (okkazional ma'noni) **gul** leksemasi misolida ham uchratib turamiz: **gul** leksemasining to'g'ri («o'simlik guli») va ko'chma («yigitlarning guli», «qizlarning guli») ma'nolari borligi ma'lum, ular shu leksemaning uzual ma'nolari (leksik ma'nolari) sanaladi, chunki **gul** so'zining bu ma'nolari shu leksemaning semantik tarkibidan barqaror o'rin olgan:

Shoh qiz, shakar qiz, qizlarning guli,
Qoshlaringni ko'rsatgil, men uning quli.
(«Doxunda»dan.)

Biroq **gul** leksemasining fan arboblarga nisbatan metaforik qo'llanishi odat bo'lmagan, atoqli yozuvchi Oybekning quyidagi misralarida esa bu so'z ayni shu ma'noda ishlatilgan, demak, uning mazmun mundarijasiga okkazional ma'no tusi berilgan: *Fan, san'atning gullari butun, To'plangandi suhbat uchun.*

Gul leksemasining okkazional ma'noda qo'llanishi quyidagi gapda yanada ko'proq voqe bo'ladi: «Gul yuzing ochib, ey **gul**, majlisim guliston qil». (Feruz).

Demak: a) uzual ma'no til birligi (leksik ma'no), okkazional ma'no esa nutq birligi (leksik qo'llash) sanaladi; b) uzual ma'no (yoki ma'nolar) kontekstgacha shakllangan bo'ladi, okkazional ma'no esa kontekstning o'zida yuzaga keladi, shu kontekst doirasidagina leksemaga biriktiriladi; d) uzual ma'no leksemaning biror predmet yoki hodisani nomlashi bilan bog'langandir (unda obrazlilik ifodasi bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin), okkazional ma'no esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanadi, xolos; e) uzual ma'no tilning lug'at boyligidan o'rin oladi, okkazional ma'no esa vaqt o'tishi bilan lug'at boyligiga kirib qolishi mumkin bo'lgan (hozirgacha kirmagan) potensial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin. Chunonchi, **o'girmoq** leksemasining tilda quyidagi leksik ma'nolari bor: 1) biror tomonga qaratmoq, burmoq. *Ra'no yuzini chetga o'girib, boshidagi ro'moli bilan yuzini artdi, uzun entikdi.* («Mehrobdan chayon»dan.); 2) aziz-avliyolarga atab boshi yoki ustidan pul yoki biror buyumni aylantirib sadaqa qilmoq: *Oftob oyim erining bu so'zini eshtishi bilan Xo'ja Bahoviddin yo'liga o'girib qo'ygan yetti tanga pulini To'ybekaga berib, darrov eshonnikiga jo'natdi.* («O'tgan kunlar»dan.). Biroq, **o'girmoq** leksemasi keyingi yillarda «tarjima qilmoq» ma'nosida ham qo'llanmoqda: *”Shunisi diqqatga sazovorki, XIX asrlarda rus yozuvchilarining asarlari ham xorijiy tillarga ko'plab tarjima qilina boshlandi. Masalan, XVIII asr va XIX asrning boshlarida yaratilgan rus lirikasi namunalari va “Revizor” komediyasi nemis tiliga, N.V.Gogolning bir qancha nasriy asarlari fransuz tiliga o'girildi”.* (G'.Salomov)

Bu nutqiy parchada **o'girmoq** leksemasining uslubiy qiymati ham yo'q emas: u **tarjima qilmoq** leksemasining kontekstda ikki marta takrorlanmasligiga erishish (leksik tavgologiyaga barham berish) maqsadida ishlatilgan, shuning uchun bo'lsa kerak **o'girmoq** leksemasining «tarjima qilmoq» ma'nosida qo'llanishi asta-sekin odat tusiga kirib bormoqda. Demak, bu leksemaning ana shu okkazional ma'nosi uzual ma'noga o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda deyishga asos bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uzual va okkazional ma'nolar qanday farqlanadi?
2. Nima uchun uzual ma'no til birligi, okkazional ma'no esa nutq birligi sanaladi?
3. Okkazional ma'nolar qanday yuzaga keladi?
4. Okkazional ma'no uzual ma'noga aylanishi mumkinmi?
5. Birorta badiiy asar tilidan uzual va okkazional ma'nolarda qo'llangan leksemalarni toping.

Tayanch tushunchalar

Uzual ma'no – leksemaning semantik tarkibida bor bo'lgan leksik ma'no.

Okkazional ma'no – leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning leksik qo'llashi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nosi.

Leksik qo'llash – leksemaning okkazional (nutqiy) ma'noda qo'llanishi.

Leksik monosemiya va polisemiya

Adabiyotlar: 4[63-70], 11[20-21], 19[67-73], 26[23-25], 27[79-81], 32[67-68], 89[59-61]

90-§. Leksik monosemiya (yunoncha: monos – «bir»+semia – «belgi») – leksemaning faqat bitta ma'noga ega bo'lishi. Masalan, o'zbek tilidagi **guruch** leksemasi «sholidan oqlab olinadigan oshlik don» ma'nosini, **abadiy** leksemasi «mangu, doimiy» ma'nosini, **tun** leksemasi «sutkaning kun botishdan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otguncha bo'lgan qismi» ma'nosini ifodalaydi. Bu leksemalarning boshqa ma'nolari yo'q.

Monosemiya hodisasi o'zbek tilshunosligida *bir ma'nolilik* deb ham yuritiladi. Bir ma'nolilik ko'proq terminlarga, yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalarning boshlang'ich ishlatilish davriga xosdir: *to'rtburchak* (matem.termin), *gummaxona* (yangi yaratilgan leksema), *supermarket* (yangi o'zlashtirilgan so'z) va b.lar.

Yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalar vaqt o'tishi bilan turli lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida ko'p ma'noli so'zlarga aylanib qolishi mumkin.

Atoqli otlar ham shartli ravishda monosemantik leksemalar qatoriga qo'shiladi.¹⁰⁶

91-§. Leksik polisemiya (yunoncha: poli-«ko'p»+semia-«belgi») – leksemaning bir necha ma'noga ega bo'lishi. Masalan, **tuz** leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar bor: 1) «kislota tarkibidagi vodorod o'rnini biror metall egallashi natijasida hosil bo'ladigan kimyoviy birikmalar» (*asosiy tuzlar, sulfat*)

¹⁰⁶ Турсунов.У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ko'rsatilgan asar, 80-b.

kislota tuzlari);2) «kimyoviy birikmaning ovqat uchun ishlatiladigan bir turi» (*osh tuzi*); 3) ko'chma: «kimsaning boshqa odamga bergan, yedirgan-ichirgan ovqati» (*tuz bermoq, tuzini yemoq*); 4) ko'chma: mantiq, ma'no, mazmun: «Iyi-iyi, bu oyimchaning gapida tuz bormi o'zi?» (I.Rahim.)

Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar orasida mazmuniy bog'lanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan leksik omonimiyadan farq qiladi («Leksik omonimiya» bahsiga qaralsin).

Leksik polisemiyaning yuzaga kelishi ma'no taraqqiyoti qonuniyati bilan belgilanadi.

Leksik ma'no taraqqiyoti

Adabiyotlar: 4[67-70], 11[21-26], 19[73-78], 26[26-29], 27[81-89], 84[49-51], 98[29-32].

92-§.Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot. So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarmas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: 1) ekstralingvistik (nolisoniy) omillar – ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va b.lar. Masalan, **oyoq** so'zi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u xontaxta, kursi, stol, stul, karavot kabi mebellarning «oyog'i»ni ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyog'i, kursining oyog'i, stolning oyog'i, karavotning oyog'i* kabi. Bunga inson yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bog'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan; 2) lingvistik (lisoniy) omillar – til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari. Masalan, tilning lug'at boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniq gapirmoq* va *ochiq gapirmoq* kabi, ammo «ochiq eshik»ni «aniq eshik» deb bo'lmaydi, bunga **aniq** va **ochiq** leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xoslik, ularning valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi. Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xildir: ma'noning ko'chishi, kengayishi va torayishi, bundagi miqdor va hajm o'zgarishlari shular jumlasidandir.

93-§.Ma'noning ko'chishi – bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday ko'chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, **nafas** leksemasining bosh (to'g'ri) ma'nosi «o'pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo»dir, ammo *nafasingizni iliq qiling* deganda **nafas** leksemasi «havo»ni emas, «gap»ni va «niyat»ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: nafas, gap, fikr-niyat o'rtasidagi ana shu aloqa va bog'lanish **nafas** leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no ko'chishlariga sabab bo'lgan.

Tilda ma'no ko'chishining quyidagi turlari uchraydi:

1. **M e t a f o r a y o' l i b i l a n** ma'no ko'chirilishi:

a) ifodalananayotgan predmetlar (hodisalar) o'rtasidagi shakliy o'xshashlik asosida: *burun* («odamning burni»-bosh leksik ma'no) - *burun* («choynakning burni»-hosila ma'no);

b) ikkita belgi-xususiyat o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **tez** («oz vaqt ichida, darrov»-bosh leksik ma'no: *majlis tez tugadi*) – **tez** («darrov achchig'lanadigan, jizzaki»- hosila ma'no: *tez odam*); **cho'qqi** («tik narsalarning eng yuqori nuqtasi»- bosh leksik ma'no: *tog' cho'qqisi*)- **cho'qqi** («erishilgan yoki erishilishi mumkin bo'lgan eng yuqori pog'ona, daraja, ko'rsatkich»-hosila ma'no: *ilm-fan cho'qqisi; baxt cho'qqisi*);

d) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini o'rin nuqtai nazaridan o'xshatish asosida: **bosh** («tananing bo'yindan yuqoridagi qismi»- bosh leksik ma'no: *odamning boshi*) – **bosh** («tik narsalarning tepa qismi»-hosila ma'no: *shamol bo'lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi*);

e) bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **urmoq** («qo'l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq»-bosh leksik ma'no: *Bektemir miltiq qo'ndog'i bilan uning peshanasiga bir urdi*) – **urmoq** («tanqid qilmoq»-hosila ma'no; *Ota-buvamni kavlab, gazetaga urib chiqishdi*).

2. V a z i f a d a g i o' x s h a s h l i k a s o s i d a ma'noning ko'chirilishi (funktional ko'chirish): **tomir** (*anat.* «qon tomirlari»-bosh leksik ma'no) – **tomir** (*biol.* «o'simlik tanasida suyuqlik va undagi erigan moddalar oqadigan to'qima naychalar»-hosila ma'no). **Tomir** leksemasining semantik tarkibidagi bu ikki ma'no shu leksema bilan atalayotgan «qon tomirlari» va «o'simlik tanasidagi to'qima naychalar» bajarayotgan vazifadagi o'xshashlikka asoslangan: har ikki holatda ham ular (tomir va naychalar) tirik organizm uchun kerakli moddalarning butun tana va to'qimalar bo'ylab tarqalishi uchun xizmat qiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'noning ko'chirilishi **o'q** (nayzaning o'qi) - **o'q** (miltiqning o'qi)- **o'q** (zambarakning o'qi) kabi nomlanishlarda ham bor;

I z o h: Ba'zan ma'noning ko'chirilishida metafora va funksiyadoshlik (vazifadoshlik) omillari birga qatnashadi: **tish** («odamning tishi») – **tish** («arraning tishi») kabi. Bunda odam tishlari va arra tishlari o'rtasidagi shakliy-vazifaviy o'xshashliklar ma'no ko'chirilishiga olib kelgan; **qanot** («qushning qanoti») leksemasining ko'chma ma'noga ega bo'lishi (samolyotning qanotini ifodalashi) ham shakliy-vazifaviy o'xshashlikka asoslangan;

3. M e t o n i m i y a y o' l i b i l a n ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: metonimia –«qayta nomlash»). Bunday ko'chirilish predmetlar yoki hodisalarning o'zaro aloqadorligiga asoslanadi. Buning quyidagi ko'rinishlari bor:

a) o'simlikning nomi shu o'simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsulotga ko'chiriladi: **muskat** (uzumning bir navi) – **muskat** (shu uzum navidan tayyorlangan vino), **choy** (o'simlikning bir turi) – **choy** (shu o'simlikning barglaridan tayyorlangan ichimlik), **qahva** (qahva daraxti) - **qahva** (shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe);

b) zamon va makonda bir-birining bo'lishini taqozo qilgan hamda birga qo'llanadigan ikki (yoki bir necha) predmetdan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi: *bir piyola choy ichmoq* (piyola o'z ma'nosida) – *bir piyola ichmoq* (piyola-ko'chma ma'noda);

d) bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka ko'chiriladi: *sinf* («o'quv xonasi») – *sinf* («o'quvchilar guruhi»), *shahar* («yirik aholi punkti») – *shahar* («shahar aholisi») kabi. Masalan: «*Yangi yilni kutish bahonasida tunni bedor o'tkazgan shahar tongni ko'zda uyqu bilan kutib oldi*» (T.M.);

e) narsa nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligiga nom bo'lib ko'chadi: *kun* («quyosh»)- *kun* («sutkaning yorug' qismi»), *oy* («planeta»)-*oy* («yilning o'n ikkidan bir qismi»). Ba'zan buning aksi ham bo'ladi: vaqt o'lchovi nomi vaqtni o'lchaydigan asbobga nom bo'lib ko'chadi: **soat** («sutkaning yigirma to'rt dan biriga teng vaqt»)-soat («vaqtni sutka davomida o'lchab boradigan asbob»);

f) belgining nomi shunday belgisi bor bo'lgan narsaga (predmetga) ko'chiriladi: **ko'k** (rang nomi)-**ko'k** («ko'kat») – **ko'k** («osmon»); **yupqa** («qalinning aksi»)- **yupqa** (taom nomi) (27,84-b.) Bunday ko'chirilish leksik-semantik yo'l bilan yangi so'zning yasalishiga ham olib keladi. Qiyos qiling: **ko'k** (1)-sifat, **ko'k** (2)-ot, **ko'k** (3)-ot; **yupqa** (1)-sifat, **yupqa** (2)-ot kabi. Demak, **ko'k** (1), **yupqa** (1) sifatlaridan **ko'k** (2), **ko'k** (3) va **yupqa** (2) otlari yasalgan. Bunday yasaliş dialektikaning miqdor o'zgarishidan sifat o'zgarishiga o'tish qonuni asosida sodir bo'ladi hamda polisemiya bilan so'z yasaliş va omonimiya hodisalari o'rtasida o'ta murakkab munosabatlar borligidan dalolat beradi. (27,202-203). Ularni maxsus tadqiq qilish o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifalaridan biridir;

g) asar muallifining nomi nutqda «asar» ma'nosida qo'llangan bo'lishi mumkin: *Navoiyni o'qidim, Oybekni o'qiyapman* kabi. Bunday paytlarda muallif nomi aytiladi-yu, uning asari (yoki asarlari) nazarda tutiladi. Demak, bunda ham metonimiya bor, ammo u til metonimiyasi emas, nutq metonimiyasidir. (27,84-85)

4. S i n e k d o x a y o' l i b i l a n ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: synekdoche – “birga anglamoq”, “qo'shib anglamoq”). Bunday ko'chirilish nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi:

a) butunning nomi qismga ko'chiriladi: **qo'l** (butun) - **qo'l** (qism – «barmoq») ma'nosida: *Besh qo'l barobar emas*), **bosh** (butun)- **bosh** (qism-«miya», «aql-xush») ma'nolarida: *Tog'ning ko'rki tosh bilan, odamning ko'rki bosh bilan*);

b) qismning nomi butunga ko'chiriladi: **olma** (qism-«meva»)- **olma** (butun – daraxt: *olma gulladi*), **eshik** (qism – «uyning eshigi», «hovlining eshigi») – **eshik** (butun – «uy», «hovli»): *Eshigimda juda ko'p odamlar ishlagan. O.*), **tirnoq** (qism) – **tirnoq** (butun – «bola», «farzand»): *Sizga og'ir. Peshanangizga tirnoq bitmadi. Ko'nglingiz yarim. R.F.*), **tuyoq** (qism) – **tuyoq** (butun – "uy hayvoni", "mol": *Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan. O.*).

94-§. Ma'noning kengayishi – leksemaning ma'no hajmida tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, *yaylov* so'zi dastlab "tog'ning tepasidagi o'tloq"ni ifodalagan: qadimgi turkiy tilda *yay* (*yay*) so'zi "yoz"ni, *yaylag'* so'zi esa "yozlaydigan joy"ni anglatgan (105,226-227). Chorvadorlar yoz payti molni tog'ning tepasidagi o'tloqlarda ("yaylag'"da) boqishgan, qishda esa "yaylag'"dan "qishlag'"ga tushib yashashgan. Hozirgi paytda *yaylov* so'zi faqat tog'ning tepasidagi "mol boqiladigan o'tloq"ni emas, balki umuman "mol boqiladigan maydon"ni anglatadi, bunday maydon tog'ning tepasida ham, dasht-adirlarda va hatto pasttekisliklarda ham bo'lishi mumkin. Bunday ma'no kengayishi *qishloq* so'zining semantikasida ham sodir

bo'lgan: u dastlab "qish faslida yashaydigan joyni"ni anglatgan, hozir esa umuman "aholi yashaydigan punktning bir turi" ma'nosini ifodalaydi.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otga o'tishini ma'no kengayishi deb baholash holatlari ham bor (27,86-87). Masalan: *Rizamat* (atoqli ot) – *rizamat* (mahalliy, xo'raki va mayizbop uzum navi). Bu nav mashhur sohibkor Rizamat ota Musamuhamedov tomonidan yetishtirilgan va shu sohibkor nomi bilan atalgan (demak, so'zning ma'no hajmi kengaygan).

95-§. Ma'noning torayishi – leksemaning ma'no hajmida keng ma'nodan tor ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan: *vatan* (keng ma'noda: "kishi tug'ilib o'sgan mamlakat, ona-yurt") – *vatan* (tor ma'noda: "kishi tug'ilib o'sgan shahar yoki qishloq").

Turdosh otning atoqli otga o'tishi ham tilshunoslikda ma'no torayishi deb qaraladi. Masalan: *bolta* (turdosh ot) – *Bolta* (atoqli ot), *lola* (turdosh ot) – *Lola* (atoqli ot) kabi.

96-§. Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari ikki xil bo'ladi: 1) so'zning semantik tarkibidagi ma'nolar miqdori ko'payadi, demak, miqdor o'zgarishi yuz beradi, bu hol polisemiya (ko'p ma'nolilikka) va omonimiyaga olib keladi. Xususan, metafora, vazifadoshlik (funksiyadoshlik) va sinekdoxa yo'llari bilan ma'no ko'chirilishida ko'proq polisemiya yuzaga keladi, chunki bir leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nolar miqdori ko'payadi: **ko'z** ("ko'rish a'zosi") – **ko'z** ("uzukning ko'zi") – **ko'z** ("taxtaning ko'zi") – metafora; **tish** ("odamning tishi") – **tish** ("arraning tishi")-metafora va funksiyadoshlik; **gilos** ("mevaning bir turi") – **gilos** ("gilos daraxti")-sinekdoxa. Metonimiya yo'li bilan ma'no ko'chishida natija ikki xil bo'ladi: a) polisemiya yuzaga keladi (bunda ma'nolar o'rtasidagi bog'lanish saqlanadi): **til** ("nutq a'zosi") – **til** ("aloqa-aralashuv quroli"); b) omonimiya paydo bo'ladi. Bunda ma'nolardagi bog'lanish kuchsizlanadi, uzoqlashadi, hatto unutiladi, natijada shakli bir xil bo'lgan ikki so'z yuzaga keladi. Masalan, **issiq** (sifat) leksemasi asosida **issiq** (ot) leksemasi yuzaga kelgan. Bunda: "belgi" kategorial semasi "predmet" kategorial semasiga almashgan; sifatdagi semalar tarkibida "norma (o'lchov)", "ortiq" semalari tashlangan; "harorat" semasi yana ham abstraktlashish tomon taraqqiy qilgan, ana shu abstrakt sema ot leksemasining semantik mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifatdagi semalar tarkibida "harorat" predmet semasi aktuallashib, qolgan semalar so'ngan, shu bilan ot leksema (semema) yuzaga kelgan (112,11-12). Bu hol **issiq** (sifat) va **issiq** (ot) omonimlarining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Bunday omonimlashishni bir so'z turkumidagi **kun** (quyosh) va **kun** ("sutkaning ertalabdan kechqurungacha bo'lgan qismi") so'zlarida ham ko'ramiz; 2) so'zning semantik tarkibida ma'no hajmi o'zgaradi. Bunda ma'nolar miqdori ortmaydi, bitta ma'noning hajm ko'lami kengayadi yoki torayadi, xolos.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksik monosemiya hodisasini qanday tushunasiz? Leksik polisemiyaning chi?
2. Monosemiya hodisasi qanday lug'aviy birliklarga xos?

3. Polisemiyaning yuzaga kelishi qanday sodir bo'ladi?
4. Ko'p ma'nolilikka olib keluvchi lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar haqida ma'lumot bering.
5. Ma'no taraqqiyotining qanday yo'llari bor?
6. Metafora yo'li bilan ma'noning ko'chishi?
7. Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi?
8. Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi?
9. Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi?
10. Leksik ma'no miqdorining ortishi?
11. Leksik ma'no hajmining o'zgarishi: ma'noning kengayishi va torayishi?
12. Leksik ma'no miqdorining o'zgarishida polisemiya va omonimiyaning yuzaga kelishi?

Tayanch tushunchalar

1. **Monosemiya** – bir ma'nolilik hodisasi.
2. **Polisemiya** – ko'p ma'nolilik hodisasi.
3. **Metafora yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi** – predmetlar, hodisalar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi.
4. **Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi** – predmetlarning bajaradigan vazifasidagi o'xshashlik asosida ulardan birining nomini ikkinchisiga nisbatan qo'llash.
5. **Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi** – narsa-hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'noning ko'chirilishi.
6. **Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi** – butunning nomi bilan qismning yoki, aksincha, qismning nomi bilan butunning atalishi orqali yuz beradigan ma'no ko'chirilishi.

LEKSIK MA'NO TIPLARI

Adabiyotlar: 11[26-28], 19[73-78], 26[17-23], 27[89-95], 32[64-67], 35[64-65], 83[60-64].

97-§. Leksik ma'nolarning guruhlanishi. So'zning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar dastlab ikkita katta guruhga - hozirgi leksik ma'nolarga va avvalgi leksik ma'nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma'no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma'nolar esa til taraqqiyotining o'tmishdagi bosqichlariga xosdir. Shuning uchun hozirgi leksik ma'no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma'nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o'rganiladi.

98-§. Hozirgi leksik ma'nolar o'z navbatida *bosh ma'no* va *hosila ma'no* kabi tiplarga bo'linadi, ular kontekst talabiga ko'ra *to'g'ri ma'no* va *ko'chma ma'no*, *nominativ (nomlovchi) ma'no* va *majoziy ma'no*, *erkin ma'no* va *bog'li ma'no* (yoki

bog'langan ma'no) nomlari bilan ham ataladi. Tildagi leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma'nolar tizimiga asoslanadi. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da (121,136-138) **bosh** leksemasining 15 ta leksik ma'nosi va yana bir necha ideomatik ma'nolari (frazemalar tarkibidagi qo'llanishi) izohlangan: 1. Tananing bo'yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi... 2. *ko'chma s.t.* Aql-xush, miya. 3. Boshliq, rahbar. *Yaxshi yigit – davraning boshi...* 4. *sft.* Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki yuqori. *Bosh vrach...* 5. *sft.* Eng muhim, asosiy. *Bosh masala...* 6. *sft.* Eng oldingi, birinchi. *Bosh kelin...* 7. *Ko'chma.* Odam, kishi. *Bir boshga bir o'lim...* 8. (*snq sonlar bilan*) chorva hisobida har bir adad jonivor. *O'n bosh ot. Ikki bosh qo'y...* 9. Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho'qqisi. *Shamol bo'lmasa daraxtning boshi qimirlamaydi...* va b.lar.

Bosh ma'no so'zning semantik tarkibidagi boshqa ma'nolarning o'sib chiqishi uchun asos bo'lgan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining bosh ma'nosi "Itlar turkumiga mansub yirtqich sutemizuvchi hayvondir". U *to'g'ri ma'no* (voqelik bilan bevosita bog'langanligi uchun), *nominativ ma'no* (voqelikni, predmetni nomlaganligi uchun), *erkin ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanmaganligi uchun) sanaladi.

Hosila ma'no bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining hosila ma'nosi "O'taketgan ayyor, makkor odam"dir. Bu ma'no ayrim kishilarning xatti-harakatini tulkining hiylakorligiga o'xshatish, nisbatlash orqali (metafora yo'li bilan) yuzaga keltirilgan: *Haqiqatda esa bu tulkilar uni laqillatadilar.* (A.Q.)

So'zning hosila ma'nosi kontekst talabidan kelib chiqib, *ko'chma ma'no* (so'zning to'g'ri ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom bo'lib ko'chganligi uchun), *majoziy ma'no* (mavhum tushuncha yoki g'oyalarni konkret obraz orqali ifodalashga xizmat qilganligi uchun), *bog'li ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

I z o h: Hosila ma'no ayrim hollarda bosh ma'no darajasiga ham ega bo'lib qoladi. Buni **til** leksemasi ma'nolari misolida ko'rsa bo'ladi. Qiyos qiling: **til**(1) – "maza-ta'm bilish xususiyatiga ega anatomik a'zo" (bosh ma'no); **til**(2) – "kishilar orasida fikrlashish vositasi vazifasini bajaruvchi sistema, ijtimoiy hodisa" (hosila ma'no); **til**(3) – "Nutqning o'ziga xos xususiyatlari va ifoda vositalari bilan ajralib turadigan turi; ilmiy uslub, badiiy uslub va b.lar" (hosila ma'no); **til**(4) – "harbiy asir" (hosila ma'no); **til**(5) – "asbob, mexanizm va sh.k.ning osilib, qimirlab turadigan qismi": *qo'ng'iroqning tili* (hosila ma'no) kabi. Keltirilgan ma'nolar o'rtasida quyidagi munosabatlar bor: **til** leksemasining 1-ma'nosi 2 va 5-ma'nolarga nisbatan bosh ma'nodir; **til** leksemasining 2-ma'nosi shu so'zning 3,4-ma'nolariga nisbatan bosh ma'no bo'ladi, ammo 1-ma'noga nisbatan u hosila ma'nodir. Shunga ko'ra bu ma'nolar tizimida 1-ma'no **to'ng'ich bosh ma'no**, 2-ma'no esa **nisbiy bosh ma'no** sanaladi. (27,90-b.).

99-§. Avvalgi leksik ma'nolar ham dastlab ikki turga bo'linadi: 1) eski leksik ma'no; 2) etimologik leksik ma'no. Bulardan birinchisi tarixiy semasiologiyada, ikkinchisi esa tilshunoslikning etimologiya bo'limida o'rganiladi.

Eski leksik ma'no leksemaning o'tmishda qo'llangan, hozir esa arxaiklashgan ma'nosidir. Masalan, **yog'och** leksemasining "daraxt" ma'nosi eski leksik ma'no

(semantik arxaizm, arxaizm-ma'no) sanaladi. Bu so'z "daraxt" ma'nosida eski turkiy til va eski o'zbek tilida qo'llangan: (yig'och), (107,1-t., 310- b.); *yig'och, archa yig'ochi*¹⁰⁷. Hozir esa u shu ma'noda deyarli ishlatilmaydi (tarixiy mavzularda yozilgan badiiy, ilmiy asarlar tili bundan mustasno, albatta).

Etimologik leksik ma'no – leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U **ma'no etimoni** deb ataladi. ("Etimon" bahsiga qarang).

Etimon

Adabiyotlar: 11[28-30], 103[529], 125[136]

100-§. Etimon (yun.: etymon – "haqiqat") – muayyan leksemaning kelib chiqishiga asos bo'lgan so'z (tub yoki yasama) yoxud so'z birikmasi: *qatun>xatun>xotin* (etimon- *qatun*), *bu kun>bukun>bugun* (etimon-"*bu kun*" so'z birikmasi), *qyishlag'>qyishlaq>qishloq* (etimon – *qyishlag'*) kabi. Demak: a) hozirgi o'zbek tilidagi *xotin* leksemasining shakl etimoni **qatun**, ma'no etimoni esa "yuqori martabali kishining umr yo'ldoshi" bo'lgan. Hozir bu so'zning ma'nosi kengaygan: u "biror erkak kishining umr yo'ldoshi"ni va umuman "ayol"ni ham anglatadi;¹⁰⁸ b) *bugun* so'zining shakl etimoni "bu kun" so'z birikmasidir, ma'no etimoni esa "so'z borayotgan paytda kechirilayotgan yoki kechirilgan kun" haqidagi axborot, (121,1-t,144-b.); d)*qishloq* leksemasining shakl etimoni "qyishlag'"dir, u quyidagi morfemalardan tarkib topgan: qyish(fasl)+la(fe'l yasovchi)+g'(ot yasovchi). Keyinchalik etimon tarkibida fonetik o'zgarishlar yuz bergan: qyishlag'>qyishlaq> ("g'" undoshi "q"ga o'tgan)>qishloq ("a" unlisi "o"ga o'tgan, "ы" unlisi qattqlik belgisini yo'qotgan);¹⁰⁹ bu so'zning ma'no etimoni esa "aholi yozda dalalarga ketib, qishda qaytib kelib yashaydigan joy" ma'nosidir. Hozir bu ma'no kuchsizlanib, sezilmas holga kelgan, so'nib qolgan.

Ba'zan bir necha til so'zlarining etimoni bitta bo'ladi. Buni qadimgi hind tilidagi **sakkkxara** (sakkhara) so'zi taqdirida ko'rish mumkin: u *shakar* (o'zbekcha, forscha), *sheker* (turkcha), *suker* (nemischa), *sukor* (ukraincha), *sukkar* (arabcha), *saxar* (ruscha), *sakxaron* (yunoncha), *syukr* (fransuzcha), *sugar* (inglizcha) leksemalari uchun dastlabki "poydevor" bo'lgan; bu so'z (etimon) qadimgi hind tilida "shag'al", "yirik qum" ma'nolarini anglatgan, keyinchalik, u metafora yo'li bilan ma'no ko'chirilishi asosida "shirin ta'mli qumsimon modda", "qumsimon shirinlik" ma'nosiga ega bo'lgan. Demak, **sakkkxara** so'zining "yirik qum" ma'nosi yuqorida keltirilgan barcha so'zlar uchun ma'no etimonidir.

Etimon vazifasini bajargan so'zning shakli va ma'nosi turli omillar ta'sirida ko'pincha o'zgarib ketadi, bu hol uning asl "nusxa"si va "ma'no"sini xiralashtirib qo'yadi, ularni aniqlash va tiklash ishlarini ham qiyinlashtiradi. Hozirgi **kartoshka** leksemasi tarixida xuddi shunday bo'lgan: *tartufolo* (italyancha:tartyfоло- "yer

¹⁰⁷ Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Асарлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Бобирнома.-Т.: "Бадий адабиёт", 1965, 207-б.

¹⁰⁸ Qarang: Раҳматуллаев Ш.Ўзбек тилининг Қисқа этимологик луғати. Тўртинчи қисм. – Т.: "Университет", 1999,8-б.

¹⁰⁹ Раҳматуллаев Ш.Ко'rsatilgan lug'at, 105-196-б.

qo'ziqorini") so'zi nemis tiliga o'tgach, *kartofiel* (Kartofiel) shakliga kirgan, so'ng rus tiliga *kartofel*(картофель) shaklida o'zlashgan, ammo rus dehqonlari uni soddalashtirib *kartoshka* deb qo'llay boshlashgan, o'zbek tiliga ham u shu shaklda kirib kelgan, farqi shundaki, rus tilida *kartofel* adabiy til birligi, *kartoshka* esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti bo'lsa, o'zbek tilida *kartoshka* adabiy til birligi, *kartishka* esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti tarzida ishlatilmoqda. Demak: o'zbek tilidagi *kartoshka* so'zining shakl etimoni italyanча **tartufolo** so'zi, ma'no etimoni (etimologik ma'nosi) esa "yer qo'ziqorini"dir: ma'lumki, kartoshkaning vatani – Janubiy Amerika. U erdagi mahalliy hindlar kartoshkani *patata* deyishgan, shu nom bilan u XVI asrda Ispaniyaga keltirilgan, keyinchalik kartoshka Yevropaning boshqa mamlakatlariga tarqalgan, natijada Yevropadagi ayrim xalqlar kartoshkaga yangi nom qo'yishgan: fransuzlar uni *pom de ter* (pommes de terre –"er olmasi") deb, italyanlar esa *tartufolo* ("yer qo'ziqorini") deb atashgan, bunda uning shakli qo'ziqoriga o'xshash bo'lganligi, ammo qo'ziqorindan farqli ravishda yer ustida emas, tuproq orasida yetilishi nazarda tutilgan.¹¹⁰

Leksemalarning etimonini aniqlash bilan tilshunoslikning *etimologiya* bo'limi shug'ullanadi. Bunday tadqiqot natijalari til sistemasi va strukturasiidagi turli jarayonlarni hamda so'zlarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik lug'atlar tuzishda ahamiyatlidir (Darslikning "Leksikografiya" bo'limiga ham qarang).

So'z etimologiyasining *ilmiy* (faktlar tahliliga asoslangan), *soxta* (g'ayri ilmiy) va *xalq etimologiyasi* (xalqning taxminiga tayangan etimologiya) kabi turlari bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Leksemaning hozirgi va avvalgi ma'nolari qanday farqlanadi?
- 2.Bosh ma'no nima? Hosila ma'no-chi?
- 3.Kontekst talabiga ko'ra ma'noning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
- 4.To'ng'ich bosh ma'no va nisbiy bosh ma'no haqida ma'lumot bering.
- 5.Avvalgi leksik ma'nolarning qanday turlari bor?
- 6.Eski leksik ma'no va etimologik leksik ma'no haqida ma'lumot bering.
- 7.Etimon nima?
- 8.Shakl va ma'no etimnlari haqida ma'lumot bering.
- 9.Tilshunoslikning qaysi bo'limi leksemalarning etimonini aniqlash bilan shug'ullanadi.

Tayanch tushunchalar

Hozirgi leksik ma'no – leksemaning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi.

Avvalgi leksik ma'no – leksemaning o'tmishdagi leksik ma'nosi.

Bosh ma'no – leksemaning semantik tarkibidagi hosila ma'nolarning o'sib chiqishiga asos bo'lgan ma'no.

Hosila ma'no – bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'no.

---

¹¹⁰ Bu haqda qarang : Феллер М. Как рождаются и живут слова.-М.: "Просвещение", 1964,47-48-б.

Eski leksik ma'no – leksemaning hozirgi paytda arxaiklashib qolgan ma'nosi.

Etimologik leksik ma'no – leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U ma'no etimoni deb ham ataladi.

Shakl etimoni – leksemaning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qilgan dastlabki shakl.

Leksik sinonimiya

Adabiyotlar: 4[72-73],11[31-35],19[105-110],26[39-47],27[107-113],32[68-72],93[24-28],124[3-6].

101-§. Leksik sinonimiya leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishidir: *yelka, kift, o'miz* (birinchi guruh); *in, uya, oshyon* (ikkinchi guruh); *nur, shu'la, yog'du, ziyo* (uchinchi guruh) va b.lar. Bunday guruhlar tilshunoslikda *sinonimik qatorlar* deb nomlanadi. Har bir sinonimik qatorda:

a)leksemalarning denotativ ma'nosi bir xil, ifoda semalari (ma'no qirralari, uslubiy bo'yoqlari, subyektiv baho, qo'llanish doirasi) har xil bo'ladi. Masalan, *ozod, erkin, hur, sarbast* leksemalari bitta denotatni – "o'z erki, haq-huquqiga egalik"ni ataydi, biroq ularda o'zaro farqlanuvchi ifoda semalari ham bir: Xususan, **erkin** leksemasi bir qadar betaraf ma'noli bo'lsa, **ozod**, leksemasida ko'tarinki ruhni ifodalash, **hur** leksemasida badiiy uslubga xoslik sezilib turadi, **sarbast** leksemasi esa eskirgan, kitobiydir. Qiyos qiling: *Erkin nafas olmoq* (O'TIL, 2-tom, 451). *Toki, bizdan olis avlodlarga ozod va obod vatan qolsin!* (I.Karimov). *Yashnagan el tillarda doston, Qutlug' nomi hur O'zbekiston* (M.Sh.). *Podshohning nikohida bo'lgan xotinlari posbonlar bilan uncha hisoblashmay, ko'pincha ularni qo'lga olib, sarbast yashaydilar* (O.);

b)ifoda semalari ba'zan darajalanadi: *yuz, bet, aft, bashara, turq* leksemalarining barchasida ("yuz"dan boshqalarida) salbiy bo'yoqli semalar bor, biroq bu semalarda salbiy bo'yoqning ifodalanish darajasi har xil: u "bet"dan "turq"qa tomon ortib, kuchayib boradi. Qiyos qiling: *U betlari yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni o'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga o'xshata olmadi.* (M.Ism.), *Sherbekning ko'ziga Xo'jabekovning aftidan nahs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinib ketdi* (S.An.), *U bir ko'ngli, borib, muttaham qozining tumshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M.Ism.). *Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib, Mulla Norqo'ziga o'xtaldi: "Xu o'l, turqing qursin!"* (A.Q.);

d)ifoda semalari bo'lmagan, betaraf ma'noli leksemalar sinonimik qatorning **dominantasi** sanaladi. Chunonchi, *yuz, bet, aft, bashara, turq* (dominanta - **yuz**); *nur, shu'la, yog'du, ziyo* (dominanta - **nur**); *yolg'iz, yakka, tanho* (dominanta – **yolg'iz**) kabi. Bulardan **yuz** (birinchi qatorda), **nur** (ikkinchi qatorda) va **yolg'iz** (uchinchi qatorda) betaraf ma'nolidir;

e)leksemalarning turkumlik semalari bir xil bo'ladi, bu hol sinonimlarning bir so'z turkumiga birlashishini taqozo qiladi: *bahor* va *ko'klam* (ot), *chiroyli* va *go'zal* (sifat), *so'zlam* va *gapirmoq* (fe'l) kabi.

Yuqoridagi xususiyatlardan, ayniqsa, ifoda semalarining har xilligidan kelib chiqib, leksik sinonimlar quyidagi turlarga ajratiladi:

1. **Ma'no sinonimlari** (ideografik sinonimlar). Bunday sinonimlar ma'no qirralari bilan farqlanadi. Masalan, *achchiqlanmoq*, *g'azablanmoq*, *qahrulanmoq* leksemalari "g'azabi kelmoq" ma'nosi bilan bir sinonimik qatorga birlashadi, ammo ularda shu ma'noni ifodalash darajasi bir xil emas, u "achchiqlanmoq"dan "g'azablanmoq"qa, "g'azablanmoq"dan esa "qahrulanmoq"qa qarab kuchayib boradi.

2. **Uslubiy sinonimlar** (stilistik sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik ma'nosi ijobiy yoki salbiy bo'yoqlar (uslubiy semalar) bilan qoplangan bo'ladi, ayni shu uslubiy semalar sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini belgilaydi. Masalan, *jilmaymoq*, *iljaymoq*, *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarining barchasida bitta leksik ma'no – "ovoz chiqarmay miyig'ida kulish" hodisasini nomlash bor, ammo shu ma'no **jilmaymoq** leksemasida bir oz ijobiy, *iljaymoq* leksemasida esa bir oz salbiy bo'yoq bilan qoplangan, bu salbiy bo'yoq *irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarida yana-da ortib boradi. Qiyos qiling: *U hamisha kulib, j i l m a y i b turadigan mehribon chehrani ko'rmadi* (M.Ism.). *Sho'xroq qiz, yigitlar i l j a y i b, bir-biriga ko'z qisib qo'yishadi* ("Mushtum"). *Fosih afandi bo'lsa... qora duldul ustida kuydirgan kalladay i r j a y i b o'tirar edi* (M.Ism.). *Fazliddin t i r j a y i b, egri-bugri tishlarining oqini ko'rsatdi* (O.) *Lekin Murzin hayron qolib: "U emas-ku!" – degan edi, kommandant: "Adashmang, aynan o'zi", - dedi surbetlarcha i sh sh a y i b.* (Sh.). *Yer yutgurlar, nima qilib i r sh a y i b turibsizlar, huv, ko'zlaring teshilsin! - dedi xotinlardan biri* (M.Os.).

3. **Nutqiy sinonimlar** – nutqning u yoki bu turiga xoslanishi bilan o'zaro farqlanadigan sinonimlar. Masalan, *ozgina*, *picha*, *sal*, *xiyol*, *jinday*, *qittay*, *jichcha* qatoridagi *ozgina* leksemasi nutqning barcha ko'rinishlarida (adabiy nutqda xam, so'zlashuv nutqida ham) qo'llana olgani holda, *picha*, *xiyol*, *jinday*, *qittay*, *jichcha* leksemalari faqat so'zlashuv nutqiga xoslangandir.

102-§. Kontekstual sinonimiya – til birligi sifatida o'zaro sinonim bo'lmagan leksemalarning ma'lum kontekst doirasida (demak, nutq ichida) sinonimik munosabatga kiritilishi. Masalan, **chinni** va **kosa** so'zlarining leksik ma'nolari bir xil emas: **chinni** «idish-oyoq, izolyatsion materiallar yasash uchun ishlatiladigan oq loy»ni, **kosa** esa «piyoladan kattaroq idish»ni ataydi. Demak, biri «material»ni, ikkinchisi esa shu materialdan yasalgan «idish»ni anglatadi, shunga ko'ra ular sinonim hisoblanmaydi, ammo ayrim shevalarda **chinni** leksemasi «kosa» ma'nosida ham qo'llanadi, binobarin, shu shevaga xos kontekst ichida u **kosa** leksemasining sinonimiga aylanadi. Masalan, *Xoljonbika... xitoyi ch i n n i d a moy olib keldi* (J.Sh.)

Kontekst doirasida sinonimlashish hodisasi ayniqsa **muallif** leksemasining nutqdagi qo'llinishida ko'p uchraydi. Ma'lumki, **muallif** leksemasining sememasi tarkibida "yozuvchi", "shoir", "hikoyanavis", "olim", "ixtirochi" kabi qator semalar mujassamlangan. Demak, uning ma'no ko'lami ancha keng. Kontekst ichida esa **muallif** sememasining shu semalaridan biri aktuallashadi, qolganlari reallashmaydi. Masalan, roman, hikoya kabi nasriy asarlar haqida gap ketganda **muallif** leksemasi faqat "yozuvchi" ma'nosida qo'llanadi, demak, **yozuvchi** leksemasining kontekstual sinonimiga aylanadi, kontekstdan tashqarida esa bu ikki so'z sinonim bo'la olmaydi, chunki ularning ma'no ko'lami o'zaro teng emas.

Tilda leksik ma'nolari o'zaro teng bo'lib, farqlovchi semalari bo'lmagan leksemalar ham uchraydi: *so'roq* va *savol*, *xabar* va *darak*, *tema* va *mavzu*, *nom* va *ot* kabi. Tilshunoslikda bu tipdagi leksemalar *absolut sinonimlar* yoki *leksik dubletlar* deb ikki xil nomlanmoqda (27,109-b.).

103-§. Quyidagi holatlarda leksemalar o'zaro sinonim bo'la olmaydi:

1. Turli turkum leksemalari: ot bilan sifat, sifat bilan fe'l va b.lar.

2. Bir turkum leksemalarida keng tushuncha nomlari bilan tor tushuncha nomlari. Bunday holat ko'proq terminologiyaga xosdir. Masalan, botanikada **tur** va **xil** terminlarining tushuncha doirasi teng emas: **tur** termini urug'dosh bo'lgan bir necha *xil* va *navlarni* o'z ichiga olgan takson tushunchasini ifodalaydi, ayni paytda **turlar** **turkumlarga**, **turkumlar** esa **oilalarga** birlashadi. Shunga ko'ra **tur** va **xil**, **tur** va **turkum** kabi sinonimik qatorlar bo'lishi mumkin emas.

3. Ijtimoiy mohiyati teng bo'lmagan hodisa-voqeliklarning nomlari: *qozi* va *sudya*, *mirshab* va *militsioner* kabilar. Bulardan **qozi** va **mirshab** leksemalari feodal tuzumdagi voqelikni, **sudya** va **militsioner** leksemalari esa hozirgi demokratik tuzumga xos voqelikni nomlaydi.

104-§. Sinonimik munosabatda bo'lgan so'zlar o'zbek tili lug'at boyligining turli leksik qatlamlariga mansubdir. Masalan, *anglamoq* (o'zb.) – *tushunmoq* (o'zb.); *go'zal* (umumtil) – *suluv* (dial.); *husn* (ar.) – *chiroy* (f-t.); *xat* (ar.), - *maktub* (ar.) – *noma* (f-t.); *kishi* (o'zb.) – *odam* (ar.); *ko'k* (o'zb.) – *osmon* (t-f.) – *falak* (ar.); *analiz* (r-b.) – *tahlil* (ar.); *tema* (r-b.) – *mavzu* (ar.) kabi.

105-§. Sinonimiya va polisemiya o'rtasida ma'lum bog'lanish bor. Xususan, polisemantik leksema har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorlarga kirishi mumkin: *olov* yoqmoq va *o't* yoqmoq (sinonimlar: *olov* va *o't*), quyosh *olovi* va quyosh *xarorati* (sinonimlar: *olov* va *xarorat*), *olov* yigit va *g'ayratli* yigit (sinonimlar: *olov* va *g'ayratli*) kabi.

Sinonimlar nutqda muhim uslubiy vosita sanaladi: ular nutqning ravon va ta'sirli bo'lishini, fikrning aniq va obrazli chiqishini ta'minlaydi.

I z o h: Sinonimiya hodisasi frazemalar va grammatik birliklar (morfemalar, so'z birikmalari va gaplar) doirasida, shuningdek, leksema va frazema munosabatlarida ham uchraydi. (Bu haqda «Frazeologiya» va «Grammatika» bo'limlariga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Sinonimiya nima?
- 2.Sinonimiya hodisasining so'z turkumlariga munosabati qanday?
- 3.Sinonimik qator va dominanta haqida ma'lumot bering.
- 4.Leksik sinonimlarning qanday turlari bor?
- 5.Ma'no sinonimlari, uslubiy sinonimlar va nutqiy sinonimlar qanday farqlanadi?
- 6.Qanday holatlarda kontekstual sinonimlar yuzaga keladi?
- 7.Absolyut sinonimlar yoki leksik dubletlar haqida ma'lumot bering.

- 8.Qanday holatlarda leksemalar sinonimik munosabatda bo'lmaydi?
 9.Sinonimiya va polisemiya o'rtasida qanday bo'qlanish bor?
 10.Sinonimiya hodisasi tilning qaysi sathlarida uchraydi?
 11.Sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi rolini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Sinonimiya – leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishi.

Sinonimik qator (sinonimik uya) – bir ma'no anglatishiga ko'ra guruhlangan sinonim so'zlar yig'indisi.

Dominanta – sinonimik qatordagi betaraf ma'noli so'z.

Ma'no sinonimlari – bir umumiy ma'noga ega bo'lsa-da, ma'no qirralari bilan farqlanuvchi sinonimlar.

Uslubiy sinonimlar – leksik ma'nolari ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi semalar bilan qoplangan sinonimlar.

Nutqiy sinonimlar – nutqning u yoki bu turiga xoslanganligi bilan farqlanadigan sinonimlar.

Leksik antonimiya

Adabiyotlar: 4[74],11[35-41],26[47-55],27[120-126],32[73-74],73[56-58],113[5-17]

106-§.Leksik antonimiya leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishidir: *oq va qora, qalin va yupqa* kabi.

Antonimiya hodisasi, asosan, bir so'z turkumi leksemalari doirasida yuz beradi.¹¹¹

Sifatlarda: a) hajm belgisiga ko'ra: *katta va kichik, baland va past*; b) harorat belgisiga ko'ra: *issiq va sovuq*; d) yosh belgisiga ko'ra: *yosh va qari*; e) xarakter-xususiyat belgisiga ko'ra: *saxiy va xasis, botir va qo'rqqoq, aqlli va ahmoq*; f) shakl belgisiga ko'ra: *to'g'ri va egri*; g) maza-ta'm belgisiga ko'ra: *achchiq va shirin* kabi.

Payt, holat, miqdor ma'noli leksemalar doirasida ham antonimiya hodisasi keng tarqalgan: a) *kecha va ertaga, avval va keyin* (payt belgisiga ko'ra), b) *tez va sekin, arang va bemalol* (holat belgisiga ko'ra), v) *ko'p va oz, mo'l va kam* (miqdor belgisiga ko'ra) va b.lar. Bunday leksemalarning sifat va ravish turkumiga mansubligi keyingi yillarda bir qadar munozarali bo'lib qolmoqda.

¹¹¹ Antonimlarni tavsiflashda va tasvirlashda ko'proq quyidagi adabiyotlarga tayanildi: Ramatullayev Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати.-Т.: «Ўқитувчи», 1980.
 Турсунов У., Мухторов Ж.,Раҳматуллаев Ш. Ко'rsatilgan asar, 120-126-b.
 Усмонов С. Антонимлар// «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журн., 1958, 2-сон, 38-б.
 Исабеков Б.О.Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД.-Ташкент, 1973.
 Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов. АКД. - Ташкент, 1973. Yana shu muallif: Ўзбек тилида антонимлар – Тошкент, 1977.

Otlarda: a) belgi otlarida: *boylik* va *kambag'allik*, *botirlik* va *qo'rqoqlik*; b) qarama-qarshi tomon nomlarida: *sharq* va *g'arb*, *janub* va *shimol*; d) fasl nomlarida: *yoz* va *qish*, *kuz* va *bahor*; e) sutkaning qarama-qarshi tomonlarini ifodalovchi nomlarda: *kecha* va *kunduz*, *tong* va *shom* kabi.

Fe'llarda: a) qarama-qarshi harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llarda: *bormoq* va *kelmoq*, *kirmoq* va *chiqmoq*; b) sifat yoki ravishdan yasalgan fe'llarda: *kengaymoq* va *toraymoq*, *ko'paymoq* va *ozaymoq*, *sekinlashmoq* va *tezlashmoq* kabi.

Ba'zan fe'lning sifatdosh shakli sifat turkumidagi leksema bilan antonimik munosabatlarga kirishishi mumkin: *o'qigan* va *bilimsiz*, *o'qimagan* va *bilimli* kabi.

Antonimiya hodisasi sifat turkumida keng tarqalgan, ot va fe'llarda bir oz kamroq uchraydi, olmosh va sonlarda esa bo'lmaydi (ayrim kontekstual holatlar bundan mustasno).

107-§.Kontekstual antonimiya o'zaro zid ma'no ifoda etmagan leksemalarning ma'lum kontekst ichida so'zlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishidir. Buni quyidagi she'riy misralar tahlilida ko'rish mumkin:

Ushoq **qand** oq **tuzga** monand erur,
Va lekin biri **tuz**, biri **qand** erur
(A..Navoiy)
Aytur so'zni **ayt**,
Aytmas so'zdan **qayt**!
(A..Navoiy)
Sichqonlarga nisbatan
Poyloqchiman **to'g'riman**.
Ko'rsam tekin go'sht ba'zan
Chidolmayman - **o'g'riman**. (O.Q)

Bu misollarda qo'llangan **qand** va **tuz**, **ayt** va **qayt** hamda **to'g'ri** va **o'g'ri** so'zlari aslida (tilda) antonimlar emas, ammo birinchi misolning ikkinchi misrasida **tuz** va **qand** leksemalari muallifning leksik qo'llashi natijasida «*achchiq*» va «*shirin*» (demak, «*yaxshi*» va «*yomon*») ma'nolarini, ikkinchi misoldagi **ayt** va **qayt** leksemalari «**ayt**» va «aytma» degan zid ma'nolarni, uchinchi misoldagi **to'g'ri** va **o'g'ri** leksemalari esa «o'g'ri emas» va «o'g'ri» ma'nolarini ifoda etib, kontekstual antonimiya hosil qilgan (bunda *to'g'ri* leksemasi otlashgan).

Bunday qo'llanish olmoshlarda va sonlarda ham uchraydi: *Bir u deydi, bir bu deydi*, deganda **u** va **bu** olmoshlarida kontekstual zidlanish bor.

108-§.Antonimik juftlik. Leksik antonimiya ikkita leksema orasida yuz beradi, bu ikki so'z *antonimik juftlikni* hosil qiladi, ammo antonimik juftlik juft so'z degan gap emas. Qiyos qiling: *katta* va *kichik* – antonimik juftlik (undagi har bir so'z - mustaqil leksema), *katta-kichik* – bitta juft so'z, u umumlashgan bitta ma'noga ega. Demak, *katta* va *kichik* zid ma'noli ikkita leksema bo'lganligi uchun, ular bir-biriga nisbatan antonimlardir, *katta-kichik* juft so'zi esa antonimlar ishtirokida yasalgan bitta leksemadir, binobarin, bitta leksemaning yolg'iz o'zi antonim hisoblanmaydi. Shuningdek, **bor** va **borma** kabi so'z shakllari ham antonimlar deb qaralmaydi, chunki antonim bo'lish uchun, yuqorida aytib o'tilganidek, albatta ikkita so'z (leksema) mavjud bo'lishi, bu ikki so'z o'zaro zid ma'no ifodalashi shart, **bor** va **borma** esa ikkita

leksema emas, balki bitta **bor** leksemasining (fe'ning) bo'lishli (*bor*) va bo'lishsiz (*borma*) shakllari, xolos. Demak, bunda ham antonimik juftlik yo'q.

109-§.Enantiosemiya bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit talabiga ko'ra zidlanishning ifodalanishi. Chunonchi, *ofat* so'zining ma'nosi «falokat», «balo»dir, ammo u «Ulug' yo'l» romanidagi bir epizoda shu ma'noga zid ravishda «go'zal», «maftunkor» ma'nolarini anglatgan: «Adibaxon alifday nozik, yuzi tiniq, oq, yirik ko'zlari ustidagi ingichka qoshlari *ofat* ...»¹¹². Tabiiyki, bunday holatda ham antonimiya yuzaga kelmaydi.

110-§.Antonimiya va polisemiya hodisalari o'zaro bog'liqdir: ko'p ma'noli leksema o'zining bosh ma'nosi bilan bitta antonimik juftlikka, hosila ma'nosi bilan esa boshqa antonimik juftlikka kirishi mumkin. Masalan: *achchiq qalampir* va *shirin olma* birikmalarida **achchiq** va **shirin** leksemalari o'zlarining *bosh* ma'nolari orqali antonimik munosabatga kirishgan; *achchiq gap* va *shirin gap* birikmalarida esa *achchiq* va *shirin* leksemalarining hosila (ko'chma) ma'nolari antonimiyaga asos bo'lgan.

111-§.Antonimlarni belgilash mezonlari haqida. Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari bo'yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka*¹¹³ *tog'a* va *xola*¹¹⁴ kabi so'zlar antonimlar deb baholanadi. Shu soha bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan. B.Isabekov esa ularni antonimlar emas, korrelativ so'zlar deb baholaydi, buni yuqoridagi leksemalarning ma'nolari qarama-qarshi emas, balki bir-biriga juda yaqindir deb asoslaydi¹¹⁵.

Fe'ning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari (*bordi* va *bormadi*, *boray* va *bormay*, *ko'rgan* va *ko'rmagan* kabi formalari) ayrim adabiyotlarda «antonimlarning alohida bir tipi...» deb qaraladi¹¹⁶, biroq tilshunos Sh.Rahmatullayev bu fikrga qo'shilmaydi. Uningcha, «Oddiy inkorning o'zi hali antonim emas. Masalan, *ayt* va *aytma*, *aytar* va *aytmas* kabilar biri ikkinchisining inkori. Ammo ularni o'zaro antonimlar deb bo'lmaydi. Asli bular ikki leksema emas, balki ayni bir leksemaning ikki (bo'lishli va bo'lishsiz) shakllaridir. Antonimiya esa ikki leksema orasidagi ma'no munosabatidir...» (27,122-b.). Antonimiyani ayni shunday tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor.¹¹⁷ Mazkur darslikda ham antonimiyaga shu pozitsiyadan yondashildi.

Antonimiya mezonini belgilashda Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov va R.Shukurovlar tomonidan tavsiya etilgan **mantiqiy markaz** prinsipiga tayanish yaxshi natija beradi. Bu printsipga ko'ra ikkita ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi. Maslan, *kuz* bilan *bahor* orasida *qish* bor, demak, *kuz* va *bahor* leksemalari o'zaro antonimlar deb qaraladi, ammo *kuz* bilan *qish* – antonim leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) yo'q; shuningdek, *qish* bilan *bahor* atnonim emas (oraliq tushuncha yo'q), *qish*

¹¹² Ойбек. Асарлар.37 8-том.-Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, 176-б.

¹¹³ Усмонов. С.Ко'rsatilgan maqola, 38-b.

Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ко'rsatilgan asar,121-b.

¹¹⁴ Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-т, 1966, 146-б.

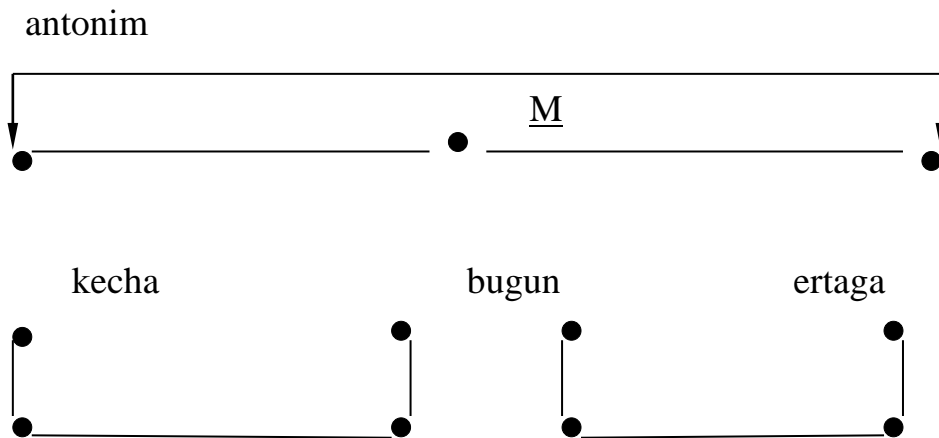
¹¹⁵ Исабеков Б.О. Ко'rsatilgan dissertatsiya avtoreferati , 8-б.

¹¹⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-том. Жамоа.-Т.: «ФАН», 1966, 145-б.

¹¹⁷ Исабеков Б.О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АҚД, Тошкент, 1973, с.4.

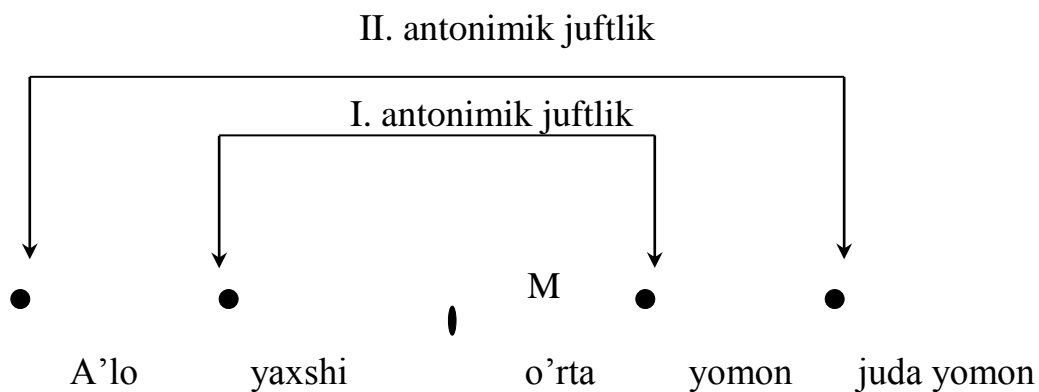
bilan *yoz* – antonimlar (oraliq tushuncha – «bahor»); *kecha* bilan *bugun* – antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q), *kecha* va *ertaga* – antonimlar (oraliq tushuncha – «bugun»); *o'tmish* va *hozir* antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q), *o'tmish* va *kelajak*–antonimlar (oraliq tushuncha-«hozir») kabi. Bunday munosabatlarni quyidagi sxema (chizma) tarzida ifodalash mumkin (mantiqiy markaz o'rnida M harfi qo'llangan).

antonim emas

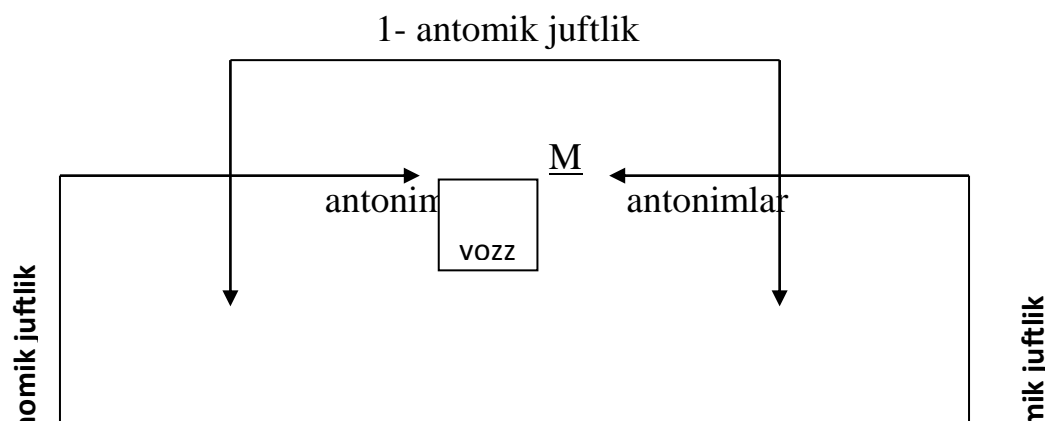
antonim emas

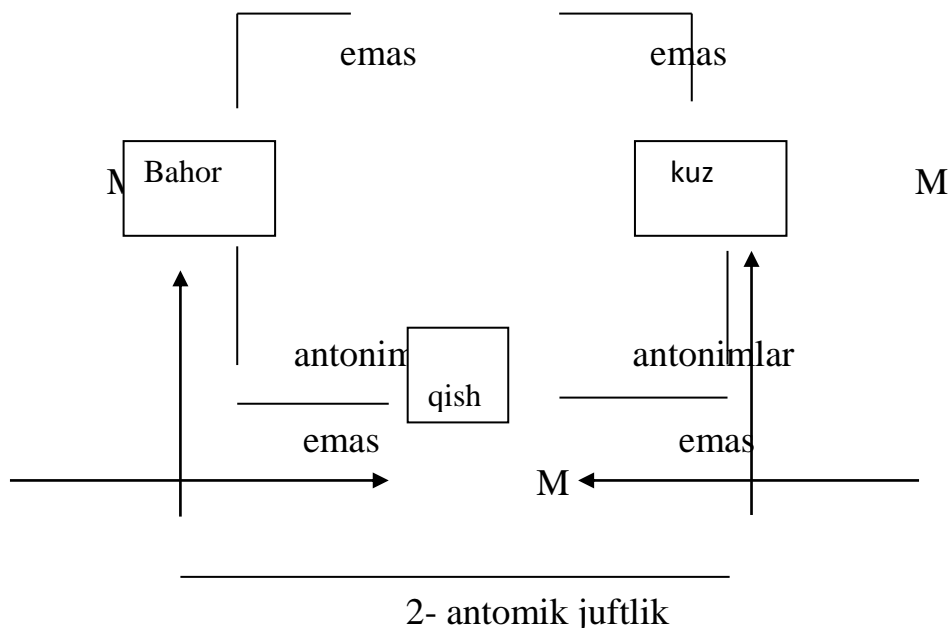
Ba'zan mantiqiy markazning ikki tomonida bir nechtdan antonimik juftliklar bo'ladi: **a'lo** (juda yaxshi)–**yaxshi-o'rta**(M)- **yomon-juda yomon** kabi. Buni sxemada shunday ifodalash mumkin:

Bunday hollarda o'z ma'nosiga ko'ra mantiqiy markazdan teng uzoqlikda joylashadigan so'zlar o'zaro antonimik juftlik hosil qiladi.

Fasl nomlari orasidagi antonimiyani quyidagi sxema tarzida ifodalash mumkin.

Antonimik munosabatda bo'lgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz bo'ladi-yu, ammo uni nomlovchi so'zning o'zi bo'lmaydi. Masalan, *kulgi* va *yig'i* leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus so'z tilda yo'q, ammo oraliq hodisaning o'zi bor: u kishining kulmasdan, yig'lamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat (ekstralingvistik omil) mantiqiy markaz sifatida tasavvur qilinadi. (113,9-12).

112-§Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi. Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshilantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta'minlaydi.

Tinglar edim betinim
 Uzun tunlar yotib jim.
 Seza olardim kuchin,
 Ko'pi **yolg'on**, ko'pi **chin**.

(H.O.)

Ilmli odamga ulug'lik hamdam,
Ilmsiz qozini eshak deb aytma,
 Chunki bu eshakka tuhmatdir beshak.

(H.Deh.).

Jahonning **shodligi** yig'ilsa butun,
 Do'stlar diydoridan bo'lolmas ustun.
 To'lur g'**am-g'ussaga** dilning kosasi,
 Qadrdon do'stlardan judo bo'lgan kun.

(Rud.)

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi - hayotiy tajriba umumlashmalarini maqol va matallar tiliga xos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

Yozgi mehnat - **qishki** rohat.

Mehnatdan **do'st** ortar, g'iybatdan – **dushman**.

Do'st achitib gapirar, **dushman** – kuldirib.

Yaxshi do'st – jon ozig'i,

Yomon do'st – bosh qozig'i.

Donoga ish – shonu shuhrat,

Nodonga ish – g'amu kulfat.

I z o h: Antonimiya hodisasi frazemalar va morfemalar doirasida, shuningdek leksema va frazemalar munosabatida ham uchraydi (Bu haqda «Frazeologiya» va «Morfemika» bo'limlariga qaralsin.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Antonimiya nima? Antonimik juftlik-chi?
2. Antonimiya hodisasining so'z turkumlariga munosabati qanday?
3. Kontekstual antonimiya haqida ma'lumot bering.
4. Qanday holatlarda antonimiya hodisasi yuz bermaydi?
5. Antonimiya va enantiosemiya hodisalarini tushuntiring.
6. Antonimiya va polisemiya o'rtasidagi bog'lanishni tushuntiring.
7. Antonimiya hodisasi bilan bog'liq qanday munozarali masalalarni bilasiz?
8. Antonimiya hodisasining mezoni sifatida qaraladigan *mantiqiy markaz* haqida ma'lumot bering.
9. Antonimlardan qanday uslubiy vosita sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Antonimiya – leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishi.

Antonimik juftlik - o'zaro qarama-qarshi ma'noli ikki so'z.

Kontekstual antonimiya – tilda antonimik munosabatda bo'lmagan so'zlarning ma'lum kontekst doirasida antonimik munosabatga kiritilishi.

Enantiosemiya – bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit taqozosi bilan zidlanishning ifodalanishi.

Mantiqiy markaz – ikki ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha.

Leksik omonimiya

Adabiyotlar: 4[70-72],11[41-45],26[29-39],32[77-81],112[5-15].

113-§.Leksik omonimiya leksemalarning ifoda planidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasi. Masalan, *o't* («olov») - *o't* («maysa»), *kamar* («qayish, ko'ndan ishlangan belbog'»)–*kamar* («daryo, tog'larda suv o'yib ketgan chuqur joy») kabi.

Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar.

1.Omonimlar shakli bir xil, ma'nolari har xil (o'zaro bog'lanmagan) leksemalardir (yuqoridagi misollar). ular *omonim omoleksemalar* deb ham ataladi. (27,128-b.). Bunday omonimlarning ko'pchiligi bir so'z turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari ham bir xil bo'ladi. Qiyos qiling: *ot* («ism») – *otim, oting, oti; otni, otning, otga...*kabi,*ot* («hayvon») – *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi. Yana: *bo'sh* (sifat) – «ichiga hech narsa solinmagan»: *bo'sh chelak* kabi; *bo'sh* (sifat) – «tarang tortilmagan»: *arqonni bo'sh tortib bog'lamoq* kabi.

Bu tipdagi omonimlar (omonim omoleksemalar) turli so'z turkumlariga mansub bo'lishi ham mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan so'zlar shakllanish tizimiga ega bo'lmasliklari kerak. Masalan, *tabiiy* (sifat) va *tabiiy* (modal so'z): 1) *U tabiiy fanlarga ko'proq qiziqadi.* (Bu gapda *tabiiy* - sifat, aniqlovchi); 2) *Co'zamol, badavlat qori tog'aning birdan ko'z yumib sukutga botishining sababini, tabiiy, Yo'lchi tushunmadi* (Bu gapda *tabiiy* – modal so'z, kirish so'z).

2.Omoformalar ayrim grammatik shakllaridagina teng keladigan leksemalardir. Ular *omoforma omoleksemalar* deb ham nomlanadi (27,129-b.). Masalan, *sur* (ot: «qorako'l teri navi») va *sur* (sifat: «och kulrang») leksemalari ayni shu shaklda lug'atga kiritiladi, biroq ot turkumidagi *sur* leksemasi turlanganda (*surni, surning, surga...* kabi) *sur* (ot) va *sur* (sifat) o'rtasidagi shakliy tenglik yo'qoladi. Demak, bu ikki leksema o'rtasidagi shakliy tenglik ot turkumidagi *sur* so'zi bosh kelishik shaklida bo'lgandagina saqlanib, boshqa shakllarida yo'qoladi, shu xususiyati bilan omoforma omoleksemalar omonim omoleksemadan farq qiladi.

O't (ot:"olov") va *o't* (fe'lning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi shakli) munosabatida boshqacharoq holat kuzatiladi: *o't* fe'l shakli lug'atga *o'tmoq* shaklida kiritiladi, binobarin, *o't* (ot) va *o'tmoq* (fe'l) o'rtasidagi shakliy tenglik yo'qligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay fe'lning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi *o't* shakli bilan otning bosh kelishigidagi *o't* shakli omoforma omoleksemalar sanaladi. Bu leksemalardagi omoforma munosabati *o'ting* (sening o'ting) va *o'ting* (siz o'ting) kabi shakliy tenglikda ham yuzaga keladi, ammo *o'tni, o'ting* (otning kelishik shakllari) va *o'tgin, o'tsin* (fe'lning buyruq mayli shakllari) kabi holatlarda omoforma paydo bo'lmaydi. Demak, omoforma bo'lish turli so'z turkumlariga mansub leksemalarning ayrim grammatik shakllarigagina xos.

Omoformalarda negizga qo'shilayotgan affikslar ham shaklan teng bo'ladi, shunga ko'ra bunday qo'shimchalar omoaffikslar sanaladi. Qiyos qiling: *o'ting* («-ing»-otning egalik kategoriyasiga mansub affiks) - *o'ting* («-ing»-fe'lning buyruq mayliga mansub affiks) kabi.

114-§.Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati. Omonim omoleksemalar nutqda turlanib yoki tuslanib turli shakllarga

kiradi. Qiyos qiling: *bog'-1* (ot turkumi: «mevazor, daraxtzor») va *bog'-2* (ot turkumi «beda, o't bog'lami»). Bu ikki ot nutqda turlanib, o'zaro teng bo'lgan so'z formalarini (grammatik shakllarni) hosil qiladi:

bog'-1: bog'ni, bog'ning, bog'ga, bog'lar... kabi.

bog'-2: bog'ni, bog'ning, bog'ga, bog'lar... kabi.

Bunday shakllar so'z formolari sanaladi. So'z formalaridagi tenglik omoforma omoleksemalarga ham xos (yuqorida ko'rib o'tildi). Demak, nutqda omonimlar ham, omoformalar ham *so'zformalar omonimiyasini* yuzaga keltirishi mumkin.

115-§ Omonimlarning yuzaga kelish sabablari har xildir. Xususan:

1. Tilda azaldan mavjud bo'lgan ayrim so'zlarning shakllari tasodifan teng bo'lib qoladi: *baqa* («qurbaqa») va *baqa* («suv tegirmonining parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qismi»).

2. Bir ma'noli so'z leksik ma'noning ko'chishi oqibatida ko'p ma'noli so'zga aylanadi, keyinroq bosh ma'no va hosila ma'no o'rtasidagi bog'lanish unutilib, bir so'z negizida ikkita boshqa-boshqa leksema paydo bo'ladi: *kun* («quyosh»)- *kun* («sutka», «kun chiqqandan yana kun chiqqungacha bo'lgan vaqt») kabi.

3. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim leksemalar o'zbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng bo'lib qoladi: *toy* (o'zb. «otning ikki yashardan kichik bolasi») – *toy* (f-t: «katta to'p qilib taxlab yoki bosib bog'langan mol va shu tarzdagi mol o'lchovi»).

4. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng bo'lgan so'zlarning uchrashi omonimiyaga olib keladi: *rasm* (arabcha: «surat») – *rasm* (arabcha: «urf-odat»).

5. Leksemalar yasalishi ham ba'zan omonimlarni keltirib chiqaradi: *qo'noq* («tariq») - *qo'noq* (qo'n+oq: «mehmon») kabi.

116-§. Omonimiya va polisemiya hodisalari o'rtasida ma'lum o'xshashlik va tafovtlar bor. O'xshashligi: omonimiyada ham, polisemiya ham ifoda plani (shakli) bir xil bo'ladi, har ikki holatda birdan ortiq ma'no ifodalanadi.

Farqlari: omonimiyada shakli bir xil bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'z (leksema) nazarda tutiladi; polisemiya esa bir necha ma'nosi bor bo'lgan bitta leksema haqida gap boradi. Omonim leksemalarning ma'nolari har xil bo'ladi, bu ma'nolar o'rtasida bog'lanish yo'q. Ko'p ma'noli so'zning ma'nolari ham har xildir, ammo ular o'rtasida bog'lanish bor: ular ma'no ko'chishi asosida yuzaga kelgan bo'ladi. Qiyos qiling:

bo'z (1) – «gazlamaning bir turi».

bo'z (2) – «o'simlikning bir turi».

Bular shakli bir xil, ammo ma'nolari har xil bo'lgan ikkita leksema (omoleksemalar) hisoblanadi.

Bel -1) «umurtqa pog'onasining pastki qismi»; 2) «odam gavdasining o'rta qismi»; 3) «biror predmetning o'rta qismi» (*tog'ning beli*)

Bunda bitta *bel* leksemasining uchta ma'nosi berilgan, bu ma'nolar o'rtasida bog'lanish mavjud.

117-§. Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar:

1.**Omofonlar** – talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar: *to'rt* (son turkumidagi so'z) – *tort* (ot turkumidagi so'z: «konditer mahsuloti»), *to'n* («kiyim») – *ton* («tovush toni»), *bob* (talaffuzda: **bop**) - *bop* kabi.

2.**Omograflar** – yozilishi bir xil, talaffuzi har xil bo'lgan leksemalar: *soya* («quyosh nuri tushmaydigan salqin joy») – *soya* («dukkakli o'simlikning bir turi va uning doni»), rom (oyna o'rnatilmagan deraza)- *rom* (spirtli ichimlikning bir turi) kabi.

Tilda urg'usining o'rni bilan farq qiladigan, ammo bir xil yoziladigan leksemalar ham bor: **atlas** («material») – **atlas** («geogr. atlas»), **fizik** («fizik hodisa») – **fizik** (fizika mutaxassisi) kabi. Bular urg'u belgisisiz yozilganda omograflar sanaladi, urg'u belgisi qo'yilganda (*atlas* va *atlas*, *fizik* va *fizik* kabi grafik shakllarga kirganda) esa omograf bo'lmaydi. Biroq bunday holatlar tilshunoslikda maxsus nomga ega emas.

118-§. Omonimlar va omoformalar til va nutqda o'ziga xos uslubiy vositalar rolini bajaradi: misralarning qofiyalanishini, tuyuq va askiya janrlariga xos so'z o'yinini (tajnisni) ta'minlaydi, shu asosda badiiy asarga husn bag'ishlaydi. Masalan:

Bir parcha o't bo'lib bunda **kun**
Paxtasini ishlaydi har **kun**.

(H.O)

Uyimda kunduzi vaqt erdi choq **tush**,
Yotib uyqumda ko'rdim bir ajib **tush**.
Qo'pol do'q qildi bir mansabga mag'rur,
Dedim: o'pkangni bos, bir parda past **tush**.

(Hab.)

Yaxshilar insonning ko'nglini **bezar**,
Yomonlar fe'lidan odamlar **bezar**,

Insonga oy olib bergandan ko'ra,
Kishi ko'nglini to'ldir, bekumush **bezar**.

(V.Sa'd.)

Tushma qallob **to'riga**,
O'tqizsa ham **to'riga**.
Odam qovun emasdir
Qarab bilsang **to'riga**.

(Z.Sh.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Omonimiya nima?
- 2.Lug'aviy omonimiyaning qanday turlari bor?
- 3.Leksik omonimiyaning turlari haqida ma'lumot bering.
- 4.Omonimlar va omoformalar (omonim omoleksemalar va omoforma omoleksemalar) qanday farqlanadi?

5. Omonimlarning soʻz turkumlariga munosabati haqida maʼlumot bering.
6. Omonimlar qanday yuzaga kelgan?
7. Omonimiya va polisemiya qanday farqlanadi?
8. Omonimlarga yondosh boʻlgan qanday hodisalar bor?
9. Omonim va omofomalarining uslubiy vosita sifatidagi roli haqida gapiring.

Tayanch tushunchalar

Omonimiya – til birliklarining ifoda planidagi tenglik hodisasi.

Leksik omonimiya – omonimiya hodisasining leksemalar doirasidagi koʻrinishi.

Omofomalar – ayrim grammatik shakllari oʻzaro teng boʻlgan leksemalar.

Omofonlar – talaffuzi bir xil, yozilishi har xil boʻlgan leksemalar.

Omograflar – yozilishi bir xil, talaffuzi har xil boʻlgan leksemalar.

PARONIMIYA

Adabiyotlar: 26[55-59], 27[141-142], 32[81]

119-§. Paronimiya (yun. para – “yonida”+ onyma – “nom”) – ikki yoki undan ortiq leksemalarning talaffuzda oʻzaro oʻxshash, ohangdosh boʻlishi. Bunday oʻxshashlik, odatda, har ikki (yoki uch) leksema tarkibidagi tovushlarning fizik-akustik yaqinligidan kelib chiqadi. Masalan, *arqon* va *arkon*. Bu ikki soʻz tarkibidagi 5 ta tovushdan 4 tasi ayni bir xil fonemalardir, ammo ulardan birinchisida «q», ikkinchisida esa «k» fonemalari qatnashgan. Bu ikki fonemaning biri («q») chuqur til orqa, ikkinchisi («k») esa sayoz til orqa, ikkalasi ham jarangsiz, portlovchi undoshlardir, demak, ulardagi fizik-akustik va artikulyatsion belgilar bir-biriga juda yaqin, shuning uchun *arqon* va *arkon* leksemalari talaffuzida bir-biriga oʻxshashlik bor. *Taqya* («sidirgʻa matodan tayyorlangan doʻppi») va *takya* («odamlar toʻplanib ulfatchilik qiladigan joy»), *sallox* (qassob) va *saloh* («toʻgʻrilik», «vijdonlilik») soʻzlarida ham shunday; *bayon* va *boyon* soʻzlarida esa «a» va «o» unlilarining quyi keng ekanligi, urʻgusiz boʻgʻinda qoʻllanganligi bu ikki soʻzning talaffuzidagi oʻxshashlikka, demak, paronimiyaga sabab boʻlgan. Biroq *arpa* va *arfa* soʻzlarida bunday oʻxshashlik, ohangdoshlik yoʻq, chunki ulardagi «p» va «f» undoshlarining «portlash («p»da) va sirʻgalish («f»da) belgilari talaffuzda sezilarli darajada farqlanadi, buning ustiga bu leksemalarning soʻz urgʻusi ham har xil joylashgan (*arpa* va *arfa* kabi). Demak, soʻz tarkibidagi bir tovush bilan farqlanish doimo paronimiyaga olib kelavermaydi. Aks holda tildagi kvaziomonimlarning (minimal juftliklarning) barchasini paronimlar deb baholashga toʻgʻri kelardi: *boy-poy-toy*, *bosh-tosh-mosh*, *til-tish*, *ish-in-ip* kabi. Bunday soʻzlar qatori koʻp boʻgʻinli soʻzlar hisobiga yana-da ortadi: *daraxt-karaxt*, *paxta-taxta*, *tomon-somon* kabi. Bu hol, tabiiyki, paronimiya hodisasini cheksiz qilib qoʻyadi.

Yuqoridagi mezonni (tovushlardagi fizik-akustik va artikulyatsion yaqinlikni hamda aksentologik umumiylikni) yasama soʻzlar paronimiyasiga ham tatbiq etsa boʻladi. Xususan, *yolqin* va *yorqin* soʻzlarida tovushlar oʻxshashligi (oʻzakdagi «l» va «r»ning ikkalasi ham til oldi va sonor ekanligi) bu ikki leksema talaffuzining bir-biriga yaqinligini taʼminlagan, ammo *yon* va *yoq* oʻzak soʻzlaridan yasalgan *yonilgʻi* va *yoqilgʻi* leksemalarini, *yoʻq* va *yoq* oʻzak soʻzlaridan yasalgan *yoʻqlamoq* va *yoqlamoq* soʻzlarini paronimlar deyish qiyin, chunki bu soʻzlarning oʻzagidagi tovushlar artikulyatsiyasida hamda fizik-akustik belgilarida sezilarli tafovutlar bor: «yon» va «yoq»dagi «n» - til oldi, sonor, jarangli; «q» - chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz; «yoʻq» va «yoq»dagi «oʻ» - oʻrta keng, lablashgan; «o» - quyi keng, kuchsiz lablashgan. Ayni shu tafovutli belgilar tufayli *yonilgʻi* va *yoqilgʻi*, *yoʻqlamoq* va *yoqlamoq* leksemalarining talaffuzi paronimiya mezoniga mos emas. Qolaversa, turli oʻzakdan bir xil affiks bilan soʻz yasash paronimiyaga olib keladi deb qarash¹¹⁸ «bogʻ», «dogʻ», «yoʻg» oʻzak soʻzlaridan yasalgan *bogʻlamoq*, *dogʻlamoq*, *yogʻlamoq* soʻzlarini, shuningdek, «qora» va «qada» oʻzak soʻzlaridan yasalgan *qaroqchi* va *qadoqchi* leksemalarini ham paronimlar deb tan olishga majbur qiladi, vaholonki, ularning birortasida paronimlik darajasidagi talaffuz uygʻunligi yoʻq.

Paronimiyada baʼzan leksemalar tarkibidagi fonemalar miqdori teng boʻlmasligi ham mumkin, ammo ularning talaffuzida bir-biriga yaqinlik, ohangdoshlik boʻlishi shart: *boʻsa* (4 ta fonema) – *boʻlsa* (5 ta fonema), *amr* (3 ta fonema)- *amir* (4 ta fonema), *asr* (3 ta fonema), - *asir* (4 ta fonema), *abonent* (7 ta fonema) – *obonement* (9 ta fonema) *diplomat* (8 fonema), *dimlomant* (9ta fonema) kabi.

Paronimlar omonimlar va omofonlardan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

1.Paronimlarning talaffuzi bir–biriga yaqin, oʻxshash boʻladi (yuqoridagi misollar). Omonimlarning esa talaffuzi va yozilishi bir xil boʻladi: oʻt – (« maysa») va oʻt («olov») kabi.

2.Omofonlarda ham talaffuz bir xildir:*tub* va *tup*(yozuvda) – *tup* va *tup* (talaffuzda). Paronimlarda esa talaffuz teng emas, oʻxshash boʻladi: *ganj* va *ganch* kabi.

Omofonlarda fonemalar miqdori teng boʻladi, paronimlarda esa ular teng boʻlishi ham, teng boʻlmasligi ham mumkin. Qiyos qiling: *toʻn* – «kiyim» (3 ta fonema) – ton «tovush toni» (3 ta fonema)-omofonlar; *asr* (3 ta fonema) – *asir* (4 ta fonema)-paronimlar kabi.

3.Paronimlarni soʻz variantlari bilan qorishtirmaslik kerak: paronimlar bir soʻz turkumiga mansub bir necha leksemalardir: *sanʼat* va *sanoat* kabi. Variatsiyalar esa bir leksemaning turli koʻrinishlari, xolos: *tomosha* va *tamosho*, *doʻppi* va *toʻppi*, *gado* va *gadoy*, *shohi* va *shoyi* kabi.

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, tilshunoslikda paronimiya xodisasining izchil mezonlari yetarli darajada ishlanmagan, shuning uchun bir xil hodisaga har xil baho berish holatlari tez-tez uchrab turadi. Demak, masalaning muammoli jihatlari hali anchagina bor, ularni maxsus tadqiq qilish tilshunoslikning navbatdagi vazifalaridan biri boʻlmogʻi kerak.

¹¹⁸ Qarang: Ўзбек тили лексикологияси. Жамоа – Т.: «Фан», 1981, 258 – бет.

120-§. Paronimlarning nutqda, ayniqsa, badiiy nutqda o'ziga xos uslubiy ahamiyati bor: paronimlarning tovush tarkibidagi o'xshashlik, bir-biriga yaqinlik ba'zan, qisman bo'lsa-da, shakl neytralizatsiyasiga olib keladi, oqibatda ayrim kishilar nutqida ularni farqlay olmaslik holatlari yuz beradi. Bunday holatni payqagan yozuvchilar, shoirlar yoki dramaturglar paronimlardan obraz yoki personajlarning ma'naviy dunyosini, nutqiy saviyasini obrazli qilib ifodalash maqsadida foydalanadilar. Bu hodisa tilshunoslikda *paronomaziya* deb nomlanadi. «Charxpalak» videofilmidan keltirilgan quyidagi epizodda buni yaqqol sezish mumkin. Unda atrofiga laganbardor yugurdaklarni to'plab olgan bir obro'talab, mansabdor shaxs aroq ichishdan bosh tortgan raqqosa qiz Zulxumor Hamidovaga qarata shunday deydi: «Mayli, majbur qilmaymiz, bizga bu qizning *sanoati* juda ma'qul.» Bu nutqiy parchada *sanoat* so'zi *san'at* leksemasi o'rnida qo'llangan bo'lib, u jamiyatda uchrab turadigan ayrim shaxslarning ma'naviy qashshoqligini, tilga befarqligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Demak, asar muallifi (Sharof Boshbekov) shu epizodni tasvirlashda *san'at* va *sanoat* so'zlarining paronimlik munosabatidan juda o'rinli foydalangan.

Atoqli yozuvchi Abdulla Qahhorning «San'atkor» hikoyasida **bo'sa** va **bo'lsa** paronimlaridan uslubiy figura sifatida foydalanilganligining guvohi bo'lamiz. Hikoyada nomi chiqqan ashulachi san'atkorning «bo'sa» so'zini «bo'lsa» deb qo'llagani zalda o'tirgan bir traktorchi tomonidan tanqid qilinadi. Bundan darg'azab bo'lgan san'atkor o'ziga-o'zi deydi: «labingdan *bo'lsa* olsam, e, shakarlab» deganim u kishiga yoqmapti, «bo'lsa» emas, «bo'sa» emish! O'zi bilmaydi-yu, menga o'rgatganiga kuyaman! Senga o'xshagan savodsizlar «bo'sa, bo'masa» deydi. Artist kulturniy odam – gapni adabiy qilib aytadi – «bo'lsa, bo'lmasa» deydi».

Hikoyadan keltirilgan bu parchada *bo'sa* va *bo'lsa* paronimlaridan mohirona foydalanish «taniqli ashulachi san'atkorning» istehzoli obrazini yaratishga xizmat qilgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Qanday hodisa paronimiya sanaladi?
- 2.Paronimlar va kvaziomonimlar qanday farqlanadi?
- 3.Paronimlar va omonimlar qanday farqlanadi?
- 4.Paronimlar va omofonlar qanday farqlanadi?
- 5.Paronimlar va so'z variantlari qanday farqlanadi?
- 6.Paronimiyaga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda?
- 7.Paronimiya hodisasining nutqqa ta'siri bormi?
- 8.Paronomaziya nima?

Tayanch tushunchalar

Paronimiya – ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda o'zaro o'xshash, ohangdosh bo'lishi.

Kvaziomonimlar – bir fonemasi bilan farqlanadigan ikkita so'z (minimal juftlik).

So'z variantlari – bir leksemaning tildagi turli ko'rinishlari.

Paronomaziya – jonli so'zlashuvda paronim so'zlarni qorishtirish hodisasidan badiiy nutqda uslubiy maqsadlarda foydalanish.

Giponimiya, graduonimiya, partonimiya

Adabiyotlar: 11[49-51],19[22-23,118-120],32[75-77].

121-§.Giponimiya lug'at boyligidagi leksemalarning pog'onali (ierarxik) aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari. Bunday munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (giperonim) aloqasida bo'ladi, bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, *lola* leksemasining ma'nosi *gul* leksemasining ma'no tarkibiga, *mushuk* leksemasining ma'nosi *hayvon* leksemasining ma'no tarkibiga kiradi. Bunday po'gonali (bosqichma-bosqich) munosabat, ayniqsa, u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan. Chunonchi, botanikada *tur* tushunchasi *turkum* tushunchasi tarkibiga, *turkum* tushunchasi *oila* tushunchasi tarkibiga, *oila* tushunchasi *qabila* tushunchasi tarkibiga, *qabila* tushunchasi *sinf* tushunchasi tarkibiga, *sinf* tushunchasi esa eng katta taksonomik kategoriya bo'lgan *tip* tushunchasi tarkibiga kiradi. Leksemalar ma'nosidagi ana shunday bog'lanish **gipo-giperonimik** (tur-jins), **partonimik** (butun-bo'lak) munosabati deb qaraladi. Bunday munosabatlar lug'at boyligining yoxud undagi ayrim terminologik tizimlarning qurilishini belgilaydigan muhim omillardan sanaladi. Shu yo'l bilan tildagi leksemalarning paradigmalari (leksemalarning ma'no to'dalari yoki ma'no guruhlari) aniqlanadi. Masalan, "kiyim" mazmunli guruh a'zolari: *telpak, ko'ylak, kostum, shim, tufli* va h.k.lar; «o'simlik» mazmunli guruh a'zolari: *daraxt, buta, o't, suvo't* va b.lar; «daraxt» mazmunli guruh a'zolari: *terak, tol, qayrag'och, archa, qarag'ay* va b.lar kabi.

Tilning lug'at boyligini tizim (sistema) sifatida o'rganishda leksemalarning gipo-giperonimik munosabatlariga tayanish muhim ahamiyatga ega: u tabiat va jamiyatdagi narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning tildagi nomlari bo'lgan leksemalarning ma'nolarini va shu ma'nolar orqali borliqdagi narsa-hodisalarning o'zlari haqidagi tushuncha-tasavvurlarni umumlashtirish va farqlash imkonini beradi¹¹⁹.

122-§.Graduonimiya- leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi. Bunday darajalanish oppozitsiyaning (zidlanishning) bir turi deb qaraladi¹²⁰ va shu qatordagi bosh so'zga nisbatan belgilanadi. Masalan: «yosh» belgisiga ko'ra (bosh so'z ajratib ko'rsatilgan): **buzoq**-tana-g'unajin-sigir; qiz-juvon-**ayol**, «Belgi»dagi darajalanish asosida: **chiroyli**-suluv-ko'rkam-zebo; «siljish sur'ati» belgisiga ko'ra: **yurmoq**-chopmoq-yugurmoq-yelmoq kabi.

¹¹⁹ Bu haqda qarang: Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: «Высшая школа», 1982, с.136 – 142.

Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. – Т.: «Ўқитувчи», 1995, 111–123–б. Қўчқортоев И. Сўзларнинг лексик–семантик тўдалари ҳақида. // ТошДУ илмий асарлари, 359–чи қиши. – Тошкент, 1969. Расулов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. – Тошкент, 1991. Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке. АКД. – Тошкент, 1990

¹²⁰ Qarang: Неъматов Х., Расулов Р. Ко'rsatilgan asar, 108-б.

Graduonimiya hodisasini o'z vaqtida Alisher Navoiy ham payqagan va uni turkiy (o'zbek) tilining boylik ko'rsatkichlaridan biri sifatida izohlagan edi. U o'zining «Muhokamatul-lug'atayn» asarida «yig'lamoq» ma'noli so'zlar guruhini ayni shu darajalanish aspektida talqin qiladi: *yig'lamsinmoq-ingramoq-singramoq-o'kurmoq-hoy-hoy yig'lamoq* kabi¹²¹. Demak, Alisher Navoiyni shu hodisaning ilk tadqiqotchisi desak bo'ladi.

Keyingi 20-30 yil ichida o'zbek tilshunosligida bu masalaga alohida e'tibor berilmoqda.¹²²

Leksemalarning ma'no munosabatlarida darajalanish hodisasining o'rganilishi ko'p jihatdan ahamiyatlidir: lug'at boyligining tizim sifatidagi tavsifini berishda, sinonimlar va antonimlar lug'atini tuzishda, lug'aviy birliklarning uslubiy vosita (stilistik figura) sifatidagi qiymatini belgilashda graduonimik tadqiqotlar natijasidan foydalanish mumkin.

123-§.Partonimiya leksemalarning ma'no guruhlarida butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishi. Masalan, avtomobil (butun) – kuzov (bo'lak) – motor (bo'lak) – g'ildirak (bo'lak) va b.lar. Yana: uy (butun) – xona (bo'lak) – ayvon (bo'lak) – koridor (bo'lak). Bularda *avtomobil* (birinchi qatorda) va *uy* (ikkinchi qatorda) leksemalari bosh so'zlardir. Ayni paytda kuzov (butun) – eshik (bo'lak) – yukdon (bo'lak) – oyna (bo'lak) – bamfer (bo'lak)qatorida *kuzov* leksemasi; xona (butun) – oyna (bo'lak) – eshik (bo'lak) qatorida esa *xona* leksemasi bosh so'z sanaladi.

Ma'lumki, leksemaning ma'nosida borliqdagi voqea-hodisalarning inson ongidagi in'ikosi ifodalanadi, demak, ma'nolar tizimidagi butun-bo'lak munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-bo'lak munosabatlarini tilda ifodalash zarurati yotadi.

Partonimiya hodisasini o'rganish lu'gat boyligi tizimining «sir»larini ochish, so'z ma'nolarini aniq va to'g'ri izohlash nuqtai nazardan ahamiyatlidir.

Bu hodisa Ne'matov H., Rasulov R., Qilichev E., Qilichev B. kabi tilshunoslarning ishlarida ma'lum darajada o'z talqinini topgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Giponimiya nima?
- 2.Gipo-giperonimik munosabatlarni qanday tushunasiz?
- 3.Graduonimiya hodisasi haqida ma'lumot bering.
- 4.Partonimiya hodisasini tushuntiring.
- 5.Giponimiya, graduonimiya va partonimiya hodisalarini tadqiq etishning qanday amaliy ahamiyati bor?

---

¹²¹ Qarang: Аlisher Navoiy. Мукаммал асарлар тўплами.Йигирма томлик.Ўн олтинчи том.- Т.:»Фан», 2000,14-15-б.

¹²² Qarang: Неъматов Х.,Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: «Ўқитувчи», 1995, 17,108-110; Орифжонова Шоира. Ўзбек тилида лулавий градуонимия. НДА, Тошкент, 1996. Yana shu muallif: Даражаланиш (градуонимия). Республика ёш филолог олимларининг тантанали илмий анжумани материаллари. Тошкент, 1991. Нарзиева М. Шахси ёш белгисига кўра атовчи сўзлар группасининг ички классификацияси Жақида. ўзбек тилини синхроник ўрганиш масалалари. Тошкент, 1987. Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Маъруза матнлари. – Бухоро: «Бухоро университети» нашриёти, 2001, 75-76-б. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. АКД, Тошкент, 1983

Tayanch tushunchalar

Giponimiya – lu'gat boyligidagi leksemalarning pog'onali aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari.

Giponim – tur tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Giperonim – jins (turkum) tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Graduonimiya – leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi.

Partonimiya – leksemalarning ma'no guruhlari butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishi.

O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti

Adabiyotlar:3[12-26],10[8-16],11[51-59],17[4-158],27[173-175], 29[69-174].

124-§. Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bog'liqligi. O'zbek xalqi, ma'lumki, eng qadimgi turkiy urug' va qabilalardan o'sib chiqqan, demak, uning tili ham shu urug' va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, mo'g'ullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirg'iz, turkman, tojik xalqlari bilan qo'shnichilik munosabatlari ham o'zbek tili taraqqiyotiga jiddiy ta'sir o'tkazgan, bunda, ayniqsa, turkiy-arab, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-qozoq, o'zbek-qirg'iz va o'zbek-turkman bilingvizmi kabi omillarning roli katta bo'lgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtai nazaridan qaralganda, hozirgi o'zbek tilining lug'at boyligida ikkita yirik qatlam - o'z va o'zlashgan qatlamlar borligi ma'lum bo'ladi.

125-§. O'z qatlam - o'zbek tili leksikasining umumturkiy so'zlar va sof o'zbek so'zlaridan iborat qismlari.

1. U m u m t u r k i y s o'z l a r o'zbek tili leksikasining eng qadimgi luQaviy biriklaridir. Ularning aksariyati hozirgi qozoq, qirg'iz, turkman, ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Qiyos qiling: *bosh* (o'zb.) – *bas* (qoz.qoraq.) – *bash* (qirg', turkm.); *til* (o'zb., qoz., qirg'.) – *dil* (turkm., ozarb., gagauz.); *tog'* (o'zb.) – *too* (qirg'.) – *tav, tau* (qoraq, qoz.) – *dag'* (turkm., ozarb.) kabi.

O'zbek tili leksikasidagi umumturkiy so'zlarning o'ziga xos fonetik va semantik belgilari bor.

Fonetik belgilari: a) so'zlarning ko'pchiligi bir yoki ikki bo'g'inlidir. Bir bo'g'inli so'zlar: *qo'l, ko'z, bosh, tosh, bir, uch*; ikki bo'ginli so'zlar: *ikki, olti, oltin, yetti, ota, ona* va b.lar. Uch bo'g'inli so'zlar juda kam: *qo'rg'oshin, qumursqa, yigirma* kabi; b) so'z yoki bo'qin boshida undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; d) so'z oxirida undosh tovushlar yonma-yon qo'llanishi mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi: *ort, ost, ust, to'rt, qirq* kabi; e) ikki bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'ini to'la ochiq (**o**-na, **o**-ta), boshi yopiq (**ku**-mush, **bo**-la), oxiri yopiq (**ol**-tin, **o'r**-dak), to'la yopiq (**bay**-ram, **bay**-roq), ikkinchi bo'g'ini esa boshi yopiq (**o**-ta, **o**-na) va to'la yopiq

(ol-**tin**, ku-**mush**, si-**gir**) strukturali bo'ladi; f) ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari keng tarqalgan: ik-**ki**, yet-**ti**, bo-**la**, ar-**pa**, bol-**ta** kabi; g) so'z tarkibida ikki unli yonma-yon kelmaydi; f,h,j,j(dj),ts undoshlari esa umuman qo'llanmaydi; h) r,l,v,ng, g,(g),d,z undoshlari so'z boshida uchramaydi; i) e,o' unli'lari so'z oxirida ishlatilmaydi (ayrim undov so'zlar bundan mustasno);j) urg'u ko'pincha so'z oxiriga tushadi.

Semantik belgilari: umumturkiy so'zlarning aksariyati ko'p ma'nolidir: *bosh* – 1) «odamning boshi», 2) «ko'chaning boshi», 3) «ishning boshi», 4) «bosh agronom»; *ko'z* – 1) «odamning ko'zi», 2) «uzukning ko'zi», 3) «taxtaning ko'zi», 4) «derazaning ko'zi» kabi.

Bu qatlamda «qon-qarindoshlik», «inson a'zolari», «uy hayvonlari», «yovvoyi hayvonlar», «parrandalar», «mehnat faoliyati», «uy-ro'zg'or buyumlari», «rang-tus», «maza-ta'm», «miqdor», «sanoq», «harakat», «holat», «urf-odat» ma'noli so'zlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Morfologik belgilari: a) umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tilining barcha so'z turkumlarida uchraydi; b) turlanadi va tuslanadi; d) o'zak va affiks morfemalar erkin va standart bo'ladi: *ko'zim*, *ko'zing*, *ko'zi*, *ko'zni*, *ko'zning*, *boraman*, *borasan*, *boramiz* kabi; e) so'z tarkibida prefikslar qo'llanmaydi;

2. *S o f o' z b e k s o' z l a r i* - o'zbek tilining o'zida yasalgan leksemalar. Ular o'z qatlamning ikkinchi (nisbatan yangi) qismini tashkil qiladi. Bunday yasalişning quyidagi turlari bor:

a) *semantik usul* – ma'no taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi leksemaning yuzaga kelishi: *ko'k* («rang») – *ko'k* («osmon»), *yetti* («son»)– *yetti* («ma'raka nomi»), *yupqa* (sifat) – *yupqa* (ot: «ovqatning bir turi») kabi;

b) *affiksatsiya usuli*. Bunda o'zak va affikslar turli til materiallari bo'lishi mumkin, ammo ularning qo'shilishi o'zbek tili tarkibida yuz beradi, o'zbek tilining so'z yasash qoliplariga asoslanadi, shu sababli bunday yasama so'zlar o'zbek tilining o'z qatlami birligi sanaladi. Masalan: *bosh* (umumturkiy)+ «-la» (o'zb.)-*boshla* (o'zb.), *temir* (umumturkiy)+ «-chilik» (o'zb.)-*temirchilik* (o'zb.), *jang* (f-t.)+«-chi» (o'zb.)- *jangchi* (o'zb.), *madaniyat* (ar.)+«-li» (o'zb.)-*madaniyatli* (o'zb.), *obuna* (r-b.)+«-chi» (o'zb.)-*obunachi* (o'zb.), *axta* (mo'g'.)+«-chi» (o'zb.)-*axtachi* (o'zb.),«be-» (f-t.)+*bosh* (umumturkiy)-*bebosh* (o'zb.)+ «-lik» (o'zb.)-*beboshlik* (o'zb.), *bil* (f-t.)+ «-im» (o'zb.)-*bilim* (o'zb.)+ «-don» (f-t.)-*bilimdon* (o'zb.) kabi.

Sof o'zbek so'zlarining yasovchi asosi arabcha yoki ruscha-baynalmilal bo'lganda, yasalmaning o'zagi yoki asosida ikki unli yonma-yon kelishi, so'z boshida ikki-uch undosh qatorlashishi mumkin: *maorifchi*, *matbaachi*, *doirachi*, *saodatli*, *manfaatli*, *dramnavislik*, *drenajlanmoq*, *plakatbop*, *planbozlik*.

126-§.O'zlashgan qatlam - o'zbek tili leksikasining boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan: *maktab*, *oila* (ar.), *daraxt*, *gul* (f-t.), *axta*, *bahodir* (mo'g'.), *afandi* (turk.), *ravshan* (sug'd.), *traktor*, *avtobus* (r-b.) va b.lar. Bu qismda arab, tojik-fors va rus tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

1. Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar. Bunday so'zlarning o'zlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX-X asrlarda ancha faollashgan. Arab tilidan so'z o'zlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol o'ynagan: a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalishi; d) arab yozuvining qo'llana boshlanganligi; e) madrasalarda arab tilining o'qitilishi; f) turkiy-arab ikki tilliligining (bilingvizmning) tarkib topganligi; g) olimu fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va b.lar.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning ko'pchiligi ot, sifat va ravish turkumlariga mansubdir: otlar – *adabiyot, axborot, avlod, ayol, maktab, maorif, ma'naviyat, hosil, hukumat, odam, haqiqat, intizom, inshoot* va b.lar; sifatlar – *adabiy, ajnabiy, aziz, azim, ayyor, aqliy, badiiy* va b.lar; ravishlar – *avval, ba'zan, bil'aks, ta'ziman* kabi. Bulardan tashqari, bog'lovchilar (*balki, ammo, lekin, va, vaholonki*), undovlar (*ajabo, barakalla, salom, xayr*), modal so'zlar (*albatta, ehtimol, avvalo*), yuklamalar (*faqat, xuddi*), ko'makchilar (*binoan*) ham o'zlashtirilgan.

Arab tilidan so'z o'zlashtirilishi o'tmishda faol bo'lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to'xtagan. Ayrim arabcha so'zlar hatto eskirib, tarixiy so'zlar yoki arxaizmlar qatoriga o'tib qolgan: *adad* (sanoq so'z), *ajam* ("arablardan boshqa xalqlar"), *akbar* ("katta", "buyuk", "ulkan"), *alam* (bayroq), *bayoz* ("she'riy to'plam"), *sallox* ("qassob"), *saloh* ("to'g'rilik", "vijdonlilik"), *sanad* ("hujjat") va b.lar.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi ko'zga tashlanadi: a) so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon qo'llanish hollari uchraydi: *matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rais* kabi; b) *ra'no, da'vo, ta'na, e'lon, me'mor, ta'lim, e'tibor, mo'tabar* kabi so'zlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi; d) *jur'at, sur'at, bid'at, qal'a, san'at* so'zlarida bo'g'inlar ayirib talaffuz qilinadi; e) semantik jihatdan: ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: *avliyo, aza, azon, vahiy, avrat, axloq, axloqiy, xulq, fikr, tafakkur* kabi; ilmga, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: *amal* (matematikada hisob turi), *rukn, vazn* (adabiyotshunoslik atamallari), *riyoziyot* ("matematika"), *adabiyot, san'at, tabiiyot* (fan va soha nomlari) kabi; f) so'zlarning lug'aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo'lib, o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: *ilm, muallim, olim, ulamo; fikr, tafakkur, mutafakkir* kabi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar orasida tarixan yasama bo'lgan *adabiy, badiiy, g'olibiyat, voqeiy, voqean, oilaviy* kabi leksemalar ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o'zlashtirilgan "-iy", "-viy", "-an" affikslari o'zbek tilida so'z yasovchi affikslar darajasiga ko'tarilgan, natijada o'zbek tilida so'z yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o'zbek tilida shu affikslar vositasida yasalgan juda ko'p yangi leksemalar mavjud: *texnikaviy, fizikaviy, tuban, turkiy* kabi. Bulardan tashqari, arabcha leksik o'zlashmalar o'zbekcha yoki tojikcha so'zlar bilan ma'no munosabatiga kirishib, o'zbek tilining sinonimik qatorlarini boyitgan: *o'rinbosar* (o'zb.)- *muovin* (a.), *guvoh* (f-t.)- *shohid* (a.), *aniq* (a) – *ravshan* (so'g'd.) kabi

2. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar. Bunday so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik

va tojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'alarining uzoq yillar davom etganligi; e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; d) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar orasida otlar (*sartarosh, avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, daraxtzor, hunar, hunarmand*), sifatlar (*badbo'y, badjahl, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, toza*), ravishlar (*bajonidil, banogoh, do'stona, tez, bazo'r, astoydil, chunon*), bog'lovchilar (*chunki, yoki, agar, garchi, ham*), undovlar (*balli, dod*), yuklamalar (*xo'sh, xuddi*), modal so'zlar (*chunonchi, binobarin*) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda: a) so'z oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: *g'isht, go'sht, daraxt, karaxt, do'st, past, kaft, farzand* kabi. (Umumturkiy so'zlarda bu holat kam uchraydi); b) kuchsiz lablangan "o" unlisi so'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *ohang, nobud, bahor, obodon, peshona* kabi.

Tojik-fors tillaridan o'zbek tiliga bir qator prefiks va suffikslar ham o'zlashgan: prefikslar – "be-", "ba-", "no-", "ham-", "bar-", "kam-", "xush-"; suffikslar "-kor", "-zor", "-xo'r", "-parvar", "-kash", "-bop", "-boz", "-do'z", "-namo", "-paz", "-furush" va b.lar. Ular dastlab tojik-fors so'zlari tarkibida qo'llangan, keyinchalik o'zbek tilining so'z yasovchi affikslari qatoridan o'rin olib, yangi so'zlarning yasashida ishtirok etgan, shu yo'l bilan o'zbek tili leksikasini yana-da boyitgan. Masalan: *badavlat, beayov, bebosh, beboshlik, nosog', noto'g'ri, hamyotoq, hamkurs, hamyurt, barkamol, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xushbichim, xushyoqmas, o'rikzor, olmazor, to'qayzor, bug'doyzor, bug'doykor, nafaqaxo'r, tekinoxo'r, adolatparvar, chizmakash, somsapaz, yubkabop, kostumbop, gruppaboz, buyruqboz, maxsido'z, telbanamo, ipakfurush* kabi. Bulardan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan *xona, noma* so'zlari o'zbek tilida affiksoid vazifasida qo'llanib, *yilnoma, oynoma, ishxona, bosmaxona* kabi so'zlarning yasashida ishtirok etgan.

Tojik tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga o'zbek tilining so'z yasovchi qo'shimchalarini qo'shib leksema yasash hollari ham anchagina bor (bu haqda "O'z qatlam" bahsiga qarang).

Tojik tilidan so'z o'zlashtirilishi o'zbek tilining lug'at tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: *qirov(o'zb.) – shabnam(toj.), yaproq(o'zb.) – barg(toj.), oltin(umumturkiy) – tilla(toj.), buloq(o'zb.) – chashma(toj.)* kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko'ramiz: *do'zax(f-t.) –jannat(ar.), yirik(o'zb.)-mayda(f-t.)* kabi.

3. R u s ch a-b a y n a l m i l a l s o' z l a r - o'zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar: *gazeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, sujet, geometriya, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya* va b.lar.

Rus tilidan so'z o'zlashtirilishiga ko'proq quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) Chor Rossiyasining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqeiga ega bo'lishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi; d) o'zbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi; e) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o'rin berilishi; d) maktab-maorif tizimida, oliy o'quv yurtlarida rus tilining maxsus

o'qitilishi;f) ilm-fan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga ko'proq tayanish; g) ma'muriy-idoraviy ish qog'ozlarining asosan rus tilida yozilishi va b.lar.

Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: *institut, universitet, drama, zavod, fabrika* (otlar), *million, milliard, trillion* (sonlar), *gramm, kilogramm, litr, millimetr, santimetr, kilometr, sekund, tonna* kabi. Bu qatlamda kalka usulida o'zlashtirilgan sifatlar ham bor: *simmetrichnyy>simmetrik, psixologicheskii>psixologik, biologicheskii>biologik* kabi.

Semantik jihatdan ruscha-baynalmilal so'zlar orasida ishlab chiqarishga (*zavod, fabrika, sex, stanok*), ilm-fanga (*sema, semema, nomema* – tilshunoslikda; *teorema, aksioma, romba, kvadrat* – matematikada; *spora, gameta, flora*-botanikada; *fauna, reptiliya* - zoologiyada va b.lar); transportga (*mashina, avtomobil, avtobus, poezd, trolleybus, tramvay*), san'atga (*teatr, spektakl, rejissor, opera, drama*), radio va televideniye (*radio, televizor, lampa, detal, videomagnitofon*), harbiy tizimga (*artilleriya, avtomat, tank, raketa, vzvod, rota, batalon*) oid so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Fonetik jihatdan qaralganda ruscha-baynalmilal so'zlarda quyidagi belgi-xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

a) so'z urg'usi erkindir: u so'zning turli (birinchi, ikkinchi va oxirgi) bo'g'inlarida bo'lishi mumkin: abajur *avantura, proféssor, standart, drama* kabi;

b)urg'uli bo'g'indagi unli o'zbek tili so'zlarining urg'uli bo'g'inidagi unli cho'ziqroq talaffuz etiladi: *oltin*(o'zb., umumturkiy) – *karantin* (r-b.), *ovsin* (o'zb.) – *apelsin* (r-b.), *orzu* (f-t.) – *meduza* (r.-b.) kabi;

d)bir bo'g'inli so'zlarda unli ruscha so'zlarda cho'ziqroq, o'zbekcha va tojikcha so'zlarda esa qisqaroq talaffuz qilinadi: *biz* (o'zb.)-*bis>bi:s* (“bis”ga chaqirmoq), *tep* (fe'l shakli) – *temp*, *pul* (f-t<yun.) – *puls* (r-b.);

e)ruscha **o** o'zbekcha **o'** unlisidan kengroq va orqaroqda talaffuz qilinadi: *to'n* (o'zb.)-*ton* (r-b.), *to'rt* (o'zb.<umumturkiy)-*tort*(r-b.) kabi;

f)ruscha o'zlashmalarining birinchi urg'uli bo'g'inidagi unli o'zbek so'zlarining birinchi bo'g'inidagi unli ancha cho'ziq va kuchli talaffuz qilinadi (chunki o'zbek tili so'zlarining birinchi bo'g'ini ko'pincha urg'usiz bo'ladi). Qiyos qiling: *imlo* (o'zb.<ar.)-*impuls*(r-b.), *indin*(o'zb.)-*indeks*(r-b.), *etik*(o'zb.)-*etik*(“etikaga oid”), *ellik*(o'zb.)-*ellips*(r.b.) kabi.

Yuqoridagi kabi tafovutli belgi-xususiyatlar so'z tarkibidagi undoshlarda ham uchraydi. Xususan: a) ruscha o'zlashmalar tarkibida undoshlarning qattqlik va yumshoqlik ziddiyati o'zbek tilida ham saqlanadi: *ukol* va *parol* (*укол ва пароль*), *feodal* va *medal* (*феодал ва медаль*), *parad* va *naryad* (*парад ва наряд*) kabi; b) ruscha so'zlardagi lab-tish “v” so'z oxirida jarangsiz “f” tarzida talaffuz qilinadi, o'zbek tili so'zlarida esa lab-lab “v” jarangsizlanmaydi. Qiyos qiling: *nav*(o'zb.<f-t)-*ustav>ustaf*(r.-b.),*birov*(o'zb.)-*aktiv>aktif* (r.-b.) va b.lar; v) so'z va bo'g'in boshida bir necha undoshning qatorlashib kelishi keng tarqalgan (umumturkiy so'zlarda bu hol uchramaydi): *shkaf, tramvay, trolleybus* kabi.

Morfologik belgilari: ruscha-baynalmilal leksemalarda prefiks+o'zak(*a+morf, de+duksiya*), o'zak+suffiks (*bronx+it, jurnal+ist*), prefiks+o'zak+suffiks (*a+simmetr+iya*) tarkibli so'zlar uchraydi.

Ruscha-baynalmilal soʻzlar tarkibidagi affikslar oʻzbek tilida soʻz yasamaydi (*mikrooʻgʻit, mikroiqlim, ultratovush* kabi kalkalar bundan mustasno).

Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, sobiq ittifoq tuzumiga xos bir qator ruscha-baynalmilal soʻzlar (*raykom, partkom, gorkom, kolxoz* kabilar) eskirib, oʻzbek tili leksikasining eskirgan soʻzlari (istorizmlar) qatoriga oʻtib qoldi, ayni paytda yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozosi bilan hamda iqtisoddagi va taʼlimdagi islohotlar tufayli oʻzbek tili leksikasida yangi ruscha-baynalmilal oʻzlashmalar paydo boʻldi: *investitsiya, marketing, minimarket, supermarket, test, reyting, litsey, kollej* va boshqalar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1.Oʻzbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti jarayonida soʻz va leksemalarning qanday qatlamlari yuzaga kelgan?

2.Oʻz qatlam qanday soʻzlardan tarkib topgan?

3.Qanday soʻzlar umumturkiy leksemalar sanaladi? Buning sababi?

4.Umumturkiy leksemalarning fonetik, semantik va grammatik belgi-xususiyatlari haqida maʼlumot bering.

5.Qanday soʻzlar sof oʻzbek tili lugʻaviy birliklari hisoblanadi?

6.Sof oʻzbek soʻzlari qanday yuzaga kelgan? Nima uchun ular oʻz qatlam birliklari sanaladi?

7.Sof oʻzbek soʻzlarining fonetik va morfemik tarkibi haqida maʼlumot bering.

8.Oʻzlashgan qatlam qanday soʻzlardan tarkib topgan?

9.Arab tilidan soʻz oʻzlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida maʼlumot bering.

10.Arabcha oʻzlashmalarning fonetik, semantik va morfemik belgi-xususiyatlarini tushuntiring.

11.Arab tilidan oʻzbek tiliga leksemalardan tashqari yana qanday soʻzlar va morfemalar oʻzlashtirilgan?

12.Arabcha oʻzlashmalarning soʻz turkumlari boʻyicha taqsimoti qanday?

13.Oʻzbek tili leksikasining boyishida arab tilidan oʻzlashtirilgan soʻz va morfemalarning qanday ishtiroki bor?

14.Fors-tojik tillaridan soʻz oʻzlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida maʼlumot bering.

15.Fors-tojik tillaridan oʻzlashtirilgan soʻzlarning soʻz turkumlariga munosabati?

16.Fors-tojik tillaridan oʻzlashtirilgan soʻzlarning fonetik va morfemik tarkibi haqida maʼlumot bering.

17.Fors-tojik tillaridan oʻzlashtirilgan soʻz yasovchi prefiks va suffikslarning oʻzbek tilidagi soʻz yasashida tutgan oʻrni haqida gapiring.

18.Oʻzbek tili lugʻat boyligidagi sinonimiya hodisasining rivojlanishida fors-tojik tillaridan soʻz oʻzlashtirishning qanday roli bor?

19.Rus tilidan soʻz oʻzlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida gapiring.

20.Ruscha-baynalmilal soʻzlarning soʻz turkumlariga munosabatini tushuntiring.

21.Ruscha-baynalmilal soʻzlarning semantik xususiyatlari hamda fonetik va morfemik tarkibi haqida maʼlumot bering.

22.Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, oʻzbek tiliga rus tilidan oʻzlashgan leksikada qanday oʻzgarishlar yuz berdi? Buning sabablari?

Tayanch tushunchalar

Oʻz qatlam - oʻzbek tili leksikasining umumturkiy va sof oʻzbekcha soʻzlardan iborat qismi.

Oʻzlashgan qatlam – boshqa tillardan olingan leksik oʻzlashmalar qatlami.

Umumturkiy soʻzlar - oʻzbek tili lugʻat boyligidagi eng qadimgi lugʻaviy birliklar.

Sof oʻzbekcha soʻzlar - oʻzbek tilining oʻzida yasalgan (nisbatan yangi) leksemalar.

Arabcha oʻzlashmalar – arab tilidan oʻzlashtirilgan soʻzlar.

Fors-tojik soʻzlari – fors-tojik tillaridan oʻzlashtirilgan soʻzlar.

Ruscha-baynalmilal oʻzlashmalar – rus tilidan va u orqali boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻz va terminlar.

Soʻz oʻzlashtirish

Adabiyotlar: 11[59-61],27[175-180],32[96-104].

127-§. Soʻz oʻzlashtirish boshqa til soʻzlarining oʻzbek tiliga olinishidir. Bu jarayon, yuqorida koʻrilganidek, oʻzbek tili leksikasining oʻzlashgan qatlamini yuzaga keltirgan.

Soʻz oʻzlashtirish til taraqqiyotining qonuniy koʻrinishidir: xalqlar oʻrtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maʼrifiy va ilmiy aloqalar bir tildan ikkinchi tilga soʻz va atamalarning oʻtib turishini taqozo qiladi. Oʻzbek tiliga arab, tojik-fors va rus tillaridan soʻz oʻzlashtirishi ham ana shunday ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli sodir boʻlgan. (Bu haqda “Oʻzlashgan qatlam” mavzuiga qaralsin).

128-§. Soʻz oʻzlashtirishning ikki yoʻli bor:

1.**Jonli soʻzlashuv orqali soʻz oʻzlashtiriladi.** Bunda boshqa til soʻzlari oʻzbek tiliga mahalliy aholining ogʻzaki nutqi orqali oʻtadi. Masalan, ruscha *rami(рамы), klubnika, podnos* soʻzlari oʻzbek tilining jonli soʻzlashuvida *rom, qulubnay* va *patnis* deb talaffuz qilingan, keyinchalik oʻzbek adabiy tiliga ham shu shaklda oʻzlashgan.

2.**Bosma manbalar orqali soʻz oʻzlashtiriladi.** Bunda boshqa tildagi matnni oʻzbek tiliga tarjima qilish yoki oʻzbek tilida yozilgan

maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til soʻzlarini (ayniqsa, termin va atamalarni) ishlatish orqali boʻladigan oʻzlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet*, *gipotenuza*, adabiyotshunoslikdagi *kulminatsiya*, *suje*t kabi terminlar, *ocherk*, *roman*, *povest* kabi soʻzlar shu yoʻl bilan oʻzlashtirilgandir.

129- §. Soʻz oʻzlashtirish usullari ham ikki xil boʻladi:

1. Oʻz i ch a o l i sh. Bunda boshqa tildan oʻzlashtirilayotgan soʻz hech qanday oʻzgarishsiz yoki ayrim (juzʻiy) fonetik oʻzgarishlar bilan olinadi. Mas., *gʻoʻza*(**f-t.**), *gul*(**f-t.**), *poya*(**f-t.**), *kaptar*(**<f-t:kabutar**); *balo*(**ar.**), *bilʻaks*(**ar.**), *davlat*(**ar.**), *muallim*(**<ar.muaʻllim**); *direktor* (**r-b.**), *rektor*(**r-b.**), *institut*(**r-b.**), *metro*(**r-b.**), *choʻt*(**<rus.счеты**), *choʻtka*(**<rus.щетка**) kabi.

2. K a l k a l a b o l i sh. Bunda boshqa tildagi (mas., rus tilidagi) soʻzning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa olish orqali oʻzbekcha soʻz yasaladi va shu soʻz bilan boshqa til (mas., rus tili) leksemasining maʼnosi ifodalanadi. Qiyos qiling: *yarimoʻtkazgich***<rus.полупроводник**, *ilmiy-omtabor***<rus.научно- популярный** kabi. Kalkalashning bu turi toʻliq kalka sanaladi, chunki unda boshqa til soʻzining ifoda materiali oʻzbek tili materiali bilan toʻliq almashtirilgandir. Baʼzan boshqa til soʻzining bir qismi oʻzgarishsiz olinadi, qolgan qismi esa oʻzbek tili materiali bilan almashtiriladi. Qiyos qiling: *mikrooʻgʻit***<rus. микроудобрение**, *ultratovush* **<rus.ультразвук**, *rekordli***<rus.рекордный**, *meshchanlik***<rus. мецанство** kabi. Kalkalashning bu turi yarim kalka hisoblanadi.

Toʻliq va yarim kalkalar soʻz oʻzlashtirishning *grammatik usuli* deb ham qaraladi, chunki bunda boshqa til soʻzlarining maʼnoli qismlaridan nusxa koʻchirilishi orqali soʻz yasaladi. Ammo tilda baʼzan yangi soʻz yasalmay, azaldan mavjud boʻlgan birorta leksemaga boshqa til leksemasining birorta maʼnosini yuklash orqali ham maʼno oʻzlashtirilishi taʼminlanadi. Oʻzlashtirishning bu turi *semantik kalka* sanaladi. Masalan, **til** soʻzi "soʻzlashuv quroli" nomi sifatida ruscha **ЯЗЫК** soʻziga ekvivalentdir. Ayni shu holat rus tilidagi **ЯЗЫК** soʻzining "asr" maʼnosini oʻzbek tilidagi **til** soʻzi bilan ifodalashga turtki boʻlgan: "Qoʻmondonlik Ostonaqullar keltirgan "til"dan hujum jangining planini tuzish uchun eng kerakli maʼlumotlarni oldi". (A.Rahm. Ellik bir bahodir.)

Oʻzbek tilidagi **oʻzak** leksemasida "soʻzning oʻzagi" maʼnosining paydo boʻlganligi ham ruscha **корень** leksemasining "корень слово" maʼnosiga asoslangandir.

130-§. Soʻz oʻzlashtirishning chet soʻzlarni qoʻllashdan farqlari. Soʻz yoki maʼno oʻzlashtirilishini chet soʻzlarni qoʻllashdan farq qilish kerak. Soʻz yoki maʼno oʻzlashtirilishi muayyan til leksikasini boyituvchi qonuniy hodisadir, chunki bir til boshqa tildan oʻzi uchun zarur boʻlgan leksik-semantik birliklarni oʻzlashtiradi. Chet soʻzlarni ishlatish hodisasi esa gʻayri qonuniydir, chunki oʻzbek tilining oʻzida biror soʻz mavjud boʻlgani holda, uning oʻrnida chet soʻzni ehtiyojsiz, maqsadsiz qoʻllash tilni boyitmaydi, aksincha, ayrim shaxslarning oʻz nutqiga eʼtiborsiz qarashinigina aks ettiradi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Soʻz oʻzlashtirishga olib keladigan qanday omillarni bilasiz?

2. Soʻz oʻzlashtirishning qanday yoʻllari va usullari bor?
3. Jonli soʻzlashuv orqali va bosma manbalar orqali soʻz oʻzlashtirish qanday farqlanadi?
4. Leksemalarni oʻzicha olish va kalkalab olish haqida maʼlumot bering.
5. Kalkaning qanday turlari bor?
6. Toʻliq kalka, yarim kalka va semantik kalka haqida maʼlumot bering.
7. Soʻz oʻzlashtirish va chet soʻzlarni qoʻllash hodisalari qanday baholanadi?

Tayanch tushunchalar

Soʻz oʻzlashtirish – boshqa til soʻzlarining oʻzbek tiliga olinishi.

Oʻzicha olish – boshqa til leksemasining oʻzgarishsiz yoki juzʼiy oʻzgarish bilan oʻzlashtirilishi.

Kalkalab olish – boshqa tildagi soʻzning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa koʻchirish orqali soʻz yasalishi, bu soʻzda boshqa til leksemasi maʼnosining ifodalanishi.

Semantik kalka – tilda azaldan mavjud boʻlgan soʻzga boshqa til leksemasining maʼnosini yuklash.

Leksemalarning ishlatilish doirasi

Adabiyotlar: 11[61-67],27[143-151],32[112-118]

131-§. Leksemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan boʻlishi mumkin. Bunday ikki guruhga ajralish asosan ot, sifat, ravish va feʼl turkumlaridagi leksemalarga xosdir. Son va olmosh turkumlarida, shuningdek, bogʻlovchi, yuklama, koʻmakchi va undovlarda ishlatilish doirasi chegaralangan soʻzlar yoʻq.

I. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar oʻzbek tilida soʻzlashuvchilarning barchasi uchun umumiy boʻlgan, hammaga tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qoʻllanadigan soʻzlardir: *bosh, qoʻl, koʻz, daraxt, meva* (otlar); *oq, qora, qizil, katta, kichik, yaxshi, yomon* (sifatlar); *tez, oz, koʻp, joʻrttaga, atayin* (sifat-ravishlar); *yurmoq, ishlamoq, oʻqimoq, yozmoq* (feʼllar) va b.lar. Bunday leksemalar *umumxalq lugʻaviy birliklar* deb ham yuritiladi.

II. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar dialektga, kasb-hunar leksikasiga va jargon-argolarga xos soʻzlardir. Jonli soʻzlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qoʻllanishi chegaralangan lugʻaviy birliklar sanaladi.

132-§. Dialektlarga xos soʻzlar qoʻllanishi territoriyaga koʻra chegaralangan leksemalardir. Bunday soʻzlar *leksik dialektizmlar* sanaladi. Ular ikki xil boʻladi:

a) *dialektizm-soʻz*. Bunda soʻzning ifoda plani, demak, nomemasi shevaga xos boʻladi: *buzogʻ* - Toshk.sh., *goʻsala* – Bux.sh., *oʻdjak* – Xorazm.sh. (ad.-orf.*buzoq*); *rayhon* - Toshk.sh., *nozvoy* – Sam.sh. (ad.-orf.*rayhon*); *yostiqlik* - Toshk.sh., *taka* - oʻgʻiz dial, *bolish* – Bux.sh.(ad.-orf.*yostiqlik*); *doʻppi* - Toshk.sh., *qalpoq*-Sam.sh., *kallapoʻsh* – Bux.sh. (ad.-orf.*doʻppi*) kabi;

b) *dialektizm-ma'no*. Bunda leksemaning ifoda plani (nomemasi) emas, ma'nosi (sememasi) shevaga xos bo'ladi, nomema esa adabiy tilda ham qo'llanadi. Masalan, *chopqi* (Toshk.sh.)-*chopqi* (Sam.sh.)-*chopqi* (ad.tilda). Demak, *chopqi* nomemasi dialektizm-so'z sanalmaydi, ammo uning shevalardagi ma'nolari bir xil emas. Qiyos qiling: *chopqi* (Toshk.shevasida - «shox-shabba qirqish, go'sht, piyoz qiymalash va sh.k.ishlarda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob») - *chopqi* (Sam.shevasida - «tig'i sopi ichiga qayirib yopib qo'yiladigan pichoqcha, qalamtarosh») - *chopqi* (ad.tilda - «shox-shabba qirqish, go'sht qiymalashda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob»). Demak, *chopqi* leksemasining semantik tarkibida ikkita semema (leksik ma'no) bor: 1) Toshkent shevasi va adabiy tildagi ma'nosi. Bular dialektizm emas; 2) Samarqand shevasidagi ma'nosi. Bu ma'no faqat shevaga xos bo'lib, adabiy tilga o'tmagan, shuning uchun u dialektizm-ma'no (dialektizm-semema) sanaladi. Bunday holni *lagan* leksemasida ham ko'ramiz. Bu leksema adabiy tilda «quyuq ovqatlar solinadigan, tarelkadan katta yassi idish» ma'nosini anglatadi. Demak, u shu shaklda va shu ma'nosida dialektizm emas, ammo *lagan* leksemasining shevalarda «katta chuqur to'garak idish», «kir yuviladigan tog'ora» ma'nolari ham bor, *lagan* so'zining ayni shu ma'nolari dialektizm-sememalar sanaladi.

Tilning lug'at boyligida leksik dialektizmlardan tashqari, *frazeologik dialektizm* ham uchraydi. (Bu haqda darslikning «Frazeologiya» bo'limiga qarang.) Leksik va frazeologik dialektizmlar birgalikda lug'aviy dialektizmlar hisoblanadi.

Dialektizm hodisasi tilning fonetik va grammatik sathlarida ham bor:

a) *fonetik dialektizmlar* dialektga xos nutq tovushlari yoxud so'zning u yoki bu shevadagi fonetik tarkibi. Masalan, o'zbek tilining qipchoq lahjasi shevalarida 9 ta unli fonema bor: i-ы, ə-a, y-u, ɵ-o va e. Bunday zidlanishning har bir a'zosi so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi. Qiyos qiling: *tish* («odamning tishi»)-*tyish* («tashqari»), *ыs* («qurum»)-*is* («hid»), *сыz* («chiz»)-*siz* («siz»)¹²³, *ot* (o't:«olov», «o'simlik») - *θt* (o't: «o'tishga buyruq»), *or* (o'r: «bedani o'r») - *θr* (o'r: «sochni o'r»), *tur* («turishga buyruq») - *tür* («xil», «jins»)¹²⁴ kabi. Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik tizimida unli fonemalarning bunday zidlanishi («yo'g'onlik» va «ingichkalik» belgilari bilan farqlanish) yo'q, demak, yuqoridagi so'zlarning har biridagi unli fonema faqat shevaning o'zigagina xos, shunga ko'ra ular *fonetik dialektizmlar* sanaladi.

Sirg'aluvchi y va qorishiq dj undoshlari shevalarda ham, adabiy tilda ham bor. Demak, ular dialektizm emas, ammo bu tovushlarning shevada va adabiy tilda qo'llanishi farqlanadigan o'rinlar uchraydi. Xususan, so'zning boshida adabiy tildagi y o'rnida qipchoq lahjasining «dj»-lovchi shevalarida qorishiq dj ishlatiladi: *yo'q* (ad.-orf.)-(*djoq*) (shevada), *yigit* (ad.orf.)- *jigit* (shevada), *yilon* («y»-lovchi shevalarda) - *jilan* («j»-lovchi shevalarda) kabi. Bu hodisa k va g, t va

d undoshlarining qo'llanishida ham yuz beradi: *ko'z* (ad.-orf.)-*go'z* (göz: Xorazm sh.), *kel* (ad.-orf.)-*gəl* (Xorazm sh.), *til* (ad.-orf.)-*dil* (o'zb.tilining o'g'uz lahjasida) kabi.¹²⁵ Bu hodisa *leksik-fonetik dialektizm* deb baholanadi (115,96-b);

¹²³Qarang: Тўйчибоев Б.Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари.-Т.: «Ўқитувчи», 1996, 7-б.

¹²⁴ Тўйчибоев Б. Ко'rsatilgan asar,23-24-б.

¹²⁵ Qarang: Решетов В.В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси.-Т.: «Ўқитувчи», 1978,42-б.

b) *grammatik dialektizmlar* – biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari. Mas., adabiy tildagi – «-miz»(shaxs-son affiksi) o'rnida Toshkent shevasida «-vuz» affiksi ishlatiladi: *boramiz*(ad-orf.)-*borovuz* (Tosh.sh.) kabi. Adabiy tildagi «-da» (o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi) o'rnida Samarqand shevasida «-ga» qo'llanadi: *Toshkentda o'qiyapman* (ad.tilda.) – *Toshkentga o'qopman* (Sam.sh.) kabi. Hozirgi zamon davom fe'li shakllari shevalarda «-vot» (Toshk.) – «-op» (Sam.) – «-utti» (Nam.) affikslari bilan ifodalanadi: *borvotti, boropti, borutti* kabi. Keltirilgan misollarning shevalardagi turlari *grammatik dealektizmlar* sanaladi.

133-§. Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlardan badaiiy asar tilida uslubiy vosita (uslubiy figura) sifatida foydalanish hollari ham uchraydi. Yozuvchi J.Abdullaxonovning «To'fon» romanidan keltirilgan quyidagi matn parchasiga nazar tashlaylik:

Shu vaqt ko'cha eshik taraqlab ochildi-yu, ostonada o'n yoshlardagi maykachan, qop-qora bola paydo bo'ldi. U nihoyatda hansirar, ko'p yugurib toliqqanidan nafasini rostlay olmasdi:

-Akamullo, akamullo, sizni yo'qloshopti, idoraga yo'qloshopti.

-Nima gap?

-Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan... Qaytib kelmopti... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti.

Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi.

Yuqoridagi nutqiy parcha muallif tili va personajlar tilidan tarkib topgan bo'lib, unda nutqning dialogik shakli qatnashgan. Personaj tilida o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalari so'zlaridan (*akamullo, bacha, duxtor, so'g'in* kabi leksik dialektizmlardan), shu shevalarga xos grammatik shakllardan (*yo'qloshopti, kelmopti*) va leksik-fonetik dialektizmlardan (*aka* so'zining *ako* shaklidan) unumli foydalanilgan, natijada obraz nutqining tipik va ta'sirchan bo'lishiga erishilgan.

Yozuvchi Erkin Samandarovning «Daryosini yo'qotgan qirg'oq» romanidan keltirilgan quyidagi dialogda esa dialektizmlarning uslubiy vosita sifatidagi roli, personajlar nutqini tipiklashtirishdagi ahamiyati yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi.

Ichkaridan Anvar chiqdi. Nima bo'layotganini angshara olmay serrayib turdi.

- Voy, anavi olvolini ko'ring, - dedi Qumrixon o'rnidan turib.

- Olvoling nimasi?

- Olvoli de, huv ana.

- Chiyani aytasanmi?

Qumrixon bog'istoncha chiya so'ziga tushunmadi.

- Olchami?

- Ha, olvoli egum kelutti.

- Ma, Qumri, -dedi Ganja bir hovuch olchani uzib. («Sharq yulduzi» j-li, 1989, №1,39-b.)

Yuqoridagi dialog epizodida mevaning bir turi uch xil nom bilan – *olvoli, chiya* va *olcha* leksemalari vositasida atalgan, bu hol ikki (Namangan va Bo'ston) sheva vakillari o'rtasidagi nutqiy muloqotning jonli, hayotiy chiqishiga xizmat qilgan.

134-§.Kasb-hunar leksikasi ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adabiyot-san'at va hokazo sohalarga oid narsa-hodisa hamda

tushuncha nomlaridir: *degrez*-«qozon, omoch tishi va boshqa cho'yan asboblari quyuvchi usta», *kavshar*-«metall buyum, detal va sh.k.ni bir-biriga ulash uchun ishlatiladigan metall yoki qotishma», *changchi*, *urug'chi*, *gultoj* (botanikaga oid tushuncha nomlari) kabi. Bular tilshunoslikda *professionalizmlar* yoki *professional leksika* deb ham ataladi. Professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyotga oid qismi *terminlar* deb ham nomlanadi: *fonema*, *morfema*, *semema* (tilshunoslik terminlari), *tangens*, *sinus*, *teorema*, *katet* (matematika terminlari) kabi. («Terminlar» mavzuiga ham qarang.).

Kasb-hunar leksikasi (professionalizmlar), asosan, muayyan sohaga oid og'zaki va yozma matnlarda faol qo'llanadi, umumtil doirasida esa ular ancha passiv bo'ladi. Bunday qatlam leksemalarining ishlatilish doirasidagi chegaralanish shu bilan belgilanadi.

135-§. Kasb-hunar leksikadan badiiy asar tilida ma'lum uslubiy maqsadlarda foydalanish holatlari ham uchraydi. Masalan:

Payshanba – maosh kuni edi. Peshindan keyin atrofi taxta devor bilan omonat o'ralgan qurilish hovlisiga chang-to'zon ko'tarib «ZIL» mashinasi kirib keldi. Chekkadagi ko'chma vagoncha oldida voshillab to'xtadi. Kabina eshigi ochilib, qo'ltig'iga qora sumka qistirgan kassir qiz – Faya sakrab tushdi. Vagoncha zinasiga pildirab chiqib, baqirdi:

-Yigitlar, kelig'iz, zarplata olig'iz!

Betonchi Safar aka ayiqdek lapanglab vagoncha tomonga birinchi bo'lib yurdi. Ketidan payvandchimiz Ikrom aka. Uning ketidan Erkin degan takellajchi yigit. (O'.H.)

Yuqoridagi matn parchasida qurilishdagi bir epizod yoritilganligi tufayli, unda *betonchi*, *vagoncha*, *payvandchi*, *takellajchi* kabi qurilish leksikasiga oid so'zlar ishlatilgan.

136-§. Argotizm va jargonizmlar – biror argo yoki jargonga xos leksemalar. Argo va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki toifalarning, masalan, sportchilar, o'g'rilar, olibsolarlar, poraxo'rlar va boshqalarning «yasama tili»dir. Shuning uchun argo va jargonlar *ijtimoiy dialektlar* deb ham yuritiladi.

Argotizmlar yashirin ma'no ifodalaydi. Masalan, otarchilar orasida–*yakan*(«pul»), ichuvchilar orasida–*novcha* («araq»), *qizil* («vino») kabi.

Jargonizmlarda yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatlarini bo'rttirib baholash ottenkalari ham mavjud bo'ladi. Masalan, talabalar jargonida: *dum*-«topshirilmagan imtihon», «qarz»; jonli so'zlashuvda: *yo'rg'a*-«yengil tabiatli», «buzuq» va b.lar.

Argotizm va jargonizmlar, asosan, jonli so'zlashuvda, tor doirada ishlatiladi. Ulardan badiiy asarda obraz va personajlarni tipiklashtirish maqsadida foydalanish hollari ham uchraydi. Masalan: *Bu qora er yutkurning yo'rg'a chiqarishini yetti uxlab tushida kim ko'ribdi.* (Hamza. Paranchi sirlari.) *Gapni aylantirmang. Yog'liq joy. Yakan katta bo'ladi!* («Mushtum», 1960, №2).

Bir maktabda gap mish-mish,
Turg'unning **dumi** bormish.
Xo'sh, bu ajab, qanday **dum**,
Hech kimda yo'q-ku bu **dum**?

Bilsam voqea o'zga,
Ilinmas qo'lga, ko'zga!
«Ikki»degan oti bor,
na o'zi, na zoti bor...

(Q.M.)

137-§. Vulgarizmlar - haqorat ma'nosida qo'llanadigan so'zlar: *xunasa*, *dayus*, *so'tak*, *to'nka* kabilar. Bunday leksemalar yoki ularning vulgar ma'nolari adabiy til birligi sanalmaydi, ularni qo'llash nutq madaniyatiga xilof deb qaraladi, ammo badiiy asar tilida bunday so'zlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan: *U qizig'ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi.* (T.M.). *Yolg'on gapirasan, xunasa, uyida bo'lmagansan. Ayvoni yo'q uning* (T.M.). *Dayus, dayus Vali tog'a, Mirvali tog'a dayus...*(S.Ahm.). *Hosilboyvachchaga aytib qo'y: senikini artkuncha, o'zinikini eplasini. Kelib-kelib o'shandan panoh izladingmi, e so'tak!* (T.M.). *Anavi to'nkani nima qilamiz? – dedi Asadbek, jahlidan tushib...*(T.M.).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Ishlatilish doirasiga ko'ra leksemalar qanday guruhlanadi?
2. Qanday so'zlarning ishlatilish doirasi chegaralanmaydi?
3. Qaysi so'z turkumlarida ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar bor?

Ularning turlari?

4. Dialektizmlar nima? Uning qanday turlari bor?
5. Dialektizm-so'z va dialektizm-ma'no qanday farqlanadi?
6. Fonetik dialektizm va leksik-fonetik dialektizmning farqlarini tushuntiring.
7. Grammatik dialektizm haqida ma'lumot bering.
8. Dialektizmlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladimi?
9. Kasb-hunar leksikasi qanday so'zlarni o'z ichiga oladi?
10. Terminlar qo'llanishi chegaralangan leksikaning qaysi turiga kiradi?
11. Argotizm va jargonizmlar nima? Vulgarizmlar-chi?
12. Dialektizm, professionalizm, argotizm, jargonizm va vulgarizmlardan nutqning qaysi turlarida uslubiy vositalar sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Umumxalq lug'aviy birliklar – ishlatilish doirasi chegaralanmagan so'z va iboralar.

Dialektizmlar - qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan til birliklari.

Dialektizm-so'z – shevaga xos so'z.

Dialektizm-ma'no – so'zning shevadagi ma'nosi.

Fonetik dialektizmlar – dialekt yoki shevaga xos fonetik birliklar tizimi.

Leksik-fonetik dialektizm – adabiy tilda bor bo'lgan so'zning biror shevadagi fonetik tarkibi.

Grammatik dialektizmlar – biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari.

Kasb-hunar leksikasi – ijtimoiy mehnatning, ilm-fan yoki san’atning, ishlab chiqarishning u yoki bu turiga mansub maxsus tushunchalarning nomlari.

Professionalizmlar – kasb-hunar leksikasining o’zi.

Terminlar - professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyot yoki san’atga oid bir turi.

Argotizmlar – yashirin ma’noli so’zlar.

Jargonizmlar – yashirin ma’no bilan birga tinglovchini yoki o’zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatini bo’rttirib baholash xususiyatiga ega so’zlar.

Vulgarizmlar - haqorat ma’nosida qo’llanadigan so’zlar.

O’zbek tili leksikasida eskirish va yangilanish jarayonlari

Adabiyotlar: 11[67-73],27[151-164],32[106-114].

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo’lib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o’rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta’sirini belgilaydi – jamiyatda bo’lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma’rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug’at boyligida yangi-yangi so’z va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma’lum so’z-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug’at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi.

138-§. Leksik istorizmlar o’tmish voqeligi bo’lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Masalan: *botmon*-«O’zbekistonning turli yerlarida turli salmoqqa ega bo’lgan (ikki puddan o’n bir pudgacha) og’irlik o’lchovi»; *chaqirim*-«1,06 kilometr teng uzunlik o’lchovi»; *cho’ri*-«qul xotin», «tutqunlikdagi ayol»; *mingboshi*-«daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi»; *omoch*-«ulovga qo’shib yer haydaydigan metall tishli primitiv yog’och asbob» va b.lar.

Istorizmlar, odatda, uzoq tarixiy jarayonlar davomida yuz beradigan eskirishning mahsuli bo’ladi, ammo ular, ba’zan, qisqa vaqtda paydo bo’lishlari ham mumkin: yaqin o’tmishda (1991 yilgacha) o’zbek tilining faol so’zlari bo’lgan ayrim leksemalarning (*partkom, raykom, gorkom, obkom, kolxoz, sovxoz* kabilarning) hozirgi kunda eskirib, istorizmlar qatoriga qo’shilgani buning dalilidir.

Istorizmning muhim belgilaridan biri shuki, uning ifoda plani (nomemasi) va mazmun plani (sememasi) birga eskiradi, binobarin, leksema yaxlit holda hozirgi til birligi bo’lmay qoladi.

139-§. Leksik arxaizmlar - hozirgi paytda mavjud bo’lgan voqelikning eskirgan nomi yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo’lgan leksemaning eskirgan ma’nosi (sememasi). Demak, eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (ma’nolaridan biriga) aloqador bo’ladi, shunga ko’ra leksik arxaizm ikki turga bo’linadi.

1. **A r x a i z m – l e k s e m a** - hozirgi paytda mavjud bo’lgan voqelikning eskirgan nomi: *lab* (odam organizmidagi a’zoldan birining hozirgi nomi) – *dudoq* (shu a’zoning eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Yo’lchining kuchli, erkak nafasini, dudoqlarida uning bo’sasining jonli olovini bir lahza sezdi*». O.); *qassob* («mol so’yuvchi»-hozirgi ma’no) – *sallox* («mol so’yuvchi»ma’nosidagi eskirgan so’z,

arxaizm-leksema: «*Tikka oldiga borib, devkor salloxlarday shoxidan ushlab «bismillohu ollohu akbar», deb...bo'g'ziga pichoq tortib yubordim, - dedi Shum bola»*.G'.G'.); *elchixon*a («bir davlatning boshqa davlatdagi diplomatik vakolatxonasi») – *saforat* («...diplomatik vakolatxona»)ning eskirgan nomi, arxaizm-leksema); *qo'shin* («askar», «armiya») – *cherik* («askar», «armiya») tushunchalarining eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Andoq qalin cherikka ne ish qila olg'ay edi. So'ngicha qovg'unchi bordi, o'zini daryog'a soldi, g'arq bo'ldi*». «Boburnoma»dan; *parol* («maxfiy shartli so'z») - *o'ron* («parol»), «maxfiy shartli so'z» ma'nosidagi arxaizm-leksema: «Ul yurushta ma'hud o'ron alfazi «Toshkand» bila «Sayram» edi. Toshkand desa, Sayram deyilgay, Sayram desa Toshkand». – «Boburnoma»dan) kabi.

2. **A r x a i z m – s e m e m a** - hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi. Masalan: *g'am* so'zi hozirgi o'zbek tilida «qayg'u», «xasrat», «alam», «tashvish», «kulfat» ma'nolarida qo'llanadi, o'tmishda (eski o'zbek tilida) esa bu so'z «ishq», «muhabbat», «sevgi» ma'nolarini ham ifodalagan: «*Bir yuzi gulgun g'amidin yuz tugon ko'nglumdudur, Xor-xorinning iloji bodan gulgun dengiz*». – «Xazoyinul-maoniy»dan. Hozir *g'am* so'zining «ishq», «muhabbat» ma'nolari eskirgan bo'lib, arxaizm-semema sanaladi. Bunday holni *harf* so'zi ma'nolarida ham ko'ramiz. Bu so'z hozirgi o'zbek tilida «alifbodagi grafik belgi» ma'nosini anglatadi, eski o'zbek tilida esa harf so'zining «so'z», «nutq» ma'nolari ham bo'lgan: «*Har harfi oning tanimda jon bo'ldi yana, Har lafzi hayoti jovidon bo'ldi yana*» - «Xazoyinul-maoniy»dan. «...Ul masal borkim, «*On guzarro burd*». *Aning davlatining va navkarining intiqomida bu harfni aning tiliga tengri soldi*». - «Boburnoma»dan. *Harf* so'zining ana shu ikki gapdagi ma'nosi hozirgi o'zbek tiliga nisbatan arxaizm-semema hisoblanadi.

Ba'zan so'zning o'zi yoki uning ma'nolaridan biri emas, balki talaffuzi eskiradi, natijada shu so'zning eskirgan talaffuz varianti, demak, leksik-fonetik (yoki fonetik-leksik) arxaizm yuzaga keladi. Qiyos qiling: *qo'biz* (g'ijjakka o'xshash cholg'u asbobi) - *qo'buz* (shu asbob nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*yana biri Sayid Yusuf o'g'loqchi edi... Mardonalig'i ham bor edi. Qo'buzni yaxshi cholur edi*». – «Boburnoma»dan; *bugun* (payt ravishi)- *bukun* (shu so'zning eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: *Bukun sendin xabar topa olmaduq*. – «Holoti Sayyid Hasan Ardasher»dan; *ilon* («sudraluvchi jonivorning bir turi») – *yilon* (shu jonivor nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*Muloyim takallum vahshiylarni ulfat sari boshqarur, fusungar afsun bila yilonni to'shukdin chiqarur*» - «Mahbubul-qulub»dan.

Talaffuzdagi arxaiklashish leksemalardagina emas, balki leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlarda (olmoshlarda, ko'makchilarda) ham uchraydi. Masalan: *u, bu, shu, o'sha* (kishilik va ko'rsatish olmoshlarining hozirgi fonetik-orfoepik shakllari) – *ul, bul, shul, o'shal, o'shul* (shu olmoshlarning eskirgan talaffuz variantlari). **M i s o l l a r:** *Ahli irfon soliki atvori ul, Ma'rifat bozorining Attori ul* («Lisonut-tayr»dan); *Bul Rustamdurkim, amirul-mo'minin Umar ... Madoying'a Sa'd Vaqqosni arab cherikin boshlatib yibarganda...* («Tarixi mulki ajam»dan); *Janobi o'shal Hodixo'ja eshon, Olur o'zlarin ag'niyon zamon.* (Muq.); *Fath tolibg'a yetishmas, agar ermas muxlis, Kim o'shul fotihaning lozimasidur ixlos* («Xazoyinul-maoniy»dan). Bunday arxaiklashish bilan ko'makchisida ham kuzatiladi: *Xoh tanobingni duchandon qilay, Xoh karam birla*

boshingni silay. (Muq.). Bu gapdagi *birla* hozirgi *bilan* so'zining arxaiklashgan talaffuz variantidir.

140-§. Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi.

Arxaiklashish hodisasi tilning grammatik birliklarida, xususan, affiksial morfemalarda va shu morfemalar ishtirokida shakllangan grammatik formalarda ham uchraydi. Masalan: fe'lining sifatdosh shakllari qadimgi turkiy tilda «-mish» va «-мыш» (*Tənridə bolмыш turk Bilgə qag'an.* – «Tangridan bo'lgan turk Bilga xoqon»), «-duq» va «-dük», «-tuq» va «-tük» (*barduq yerdə* – «borgan yerda», *boltuqda* – «bo'lganda») morfemalari vositasida yasalgan¹²⁶, hozir esa bu funksiyada, asosan, «-gan» affiksi qo'llanadi: (*bo'lgan, borgan* kabi), «-duq» va «-dük», «-tuq» va «-tük» morfemalari esa *grammatik (affiksial) arxaizmga* aylangan. Ba'zi morfemalar hozirgi tilda bor bo'lsa-da, ularning talaffuzi eskirgan bo'ladi: «*Yana bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindur. Sulton Abusaiy Mirzo qoshida ham bek edi. Sulton Abusaid Mirzog'a Iroq viloyati musaxxar bo'lg'onda Kirmonni Mahmud barlosg'a berib edi...*» («Boburnoma»dan). Bu gapda qo'llangan «-din», «-dur», «-g'a», «-g'on» morfemalari hozirgi «-dan», «-dir», «-ga», «-gan» morfemalarining eskirgan talaffuz variantlaridir, bunday variantlar tilshunoslikda *fonetik-grammatik arxaizmlar* deb ham yuritiladi.

141-§. Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari.

1. Leksik arxaizm hozirgi paytda mavjud bo'lgan narsa-hodisaning eskirgan nomidir. Istorizm esa o'tmish voqeligining nomi.

2. Voqelikning hozir mavjudligi uning eski nomi (leksik arxaizmi) o'rnida yangi nomi bo'lishini taqozo qiladi: *yuz* (hozirgi nom) – *yonoq* (arxaizm), *lab* (hozirgi nom) – *dudoq* (arxaizm), *dushman* (hozirgi so'z) – *yog'iy* (arxaizm), *qo'shin* (hozirgi so'z) – *cherik* (arxaizm) kabi. Bu hol tilning lug'at boyligida sinonimik qatorlarni shakllantiradi.

Istorizmlar tomonidan nomlangan o'tmish voqeligi hozir yo'q, binobarin, ularning (istorizmlarning) hozirgi tilda sinonimlari ham bo'lmaydi.

3. Leksik arxaizmlarning yuzaga kelishida sinonim so'zlar orasidagi uslubiy munosabatlar muhim rol o'ynaydi: birining faollashuvi ikkinchisining passivlashuviga, arxaiklashuviga olib keladi. Istorizmlarda esa bunday munosabat bo'lmaydi: voqelikning yo'qolishi shu voqelik nomi bo'lgan so'zning (leksemaning) lug'atdan butunlay tushib qolishiga sabab bo'ladi.

142-§. Leksik neologizmlar tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan so'zlar: *internet, marketing, litsenziya* va b.

Har qanday neologizm dastlab ayrim shaxs nutqida voqe bo'ladi, bunday paytda u individual nutq neologizmi sanaladi. Masalan; «*Bek akang ko'rinmay goldi-ku? dedi qesakpolvon labiga sigaret qistirib. Humkalla cho'ntagidan chaqqonlik bilan yoqqich olib unga olov tutdi...*» (T.M.) Bu gapda *yoqqich* so'zi ruscha *zajigalka* so'zining kalkasi tarzida qo'llangan, uni asar muallifi (Tohir Malik) o'zi yasagan va o'zi individual nutq neologizmi sifatida birinchi bo'lib ishlatgan. Demak, bu so'z hozircha umumtil neologizmi darajasiga ko'tarilmagan, chunki u nutq ixtiyoridan til ixtiyoriga o'tmagan. Ba'zan ancha ilgari yaratilgan individual nutq neologizmlari ham umumnutq neologizmiga aylanmay qolib ketadi. Buni atoqli yozuvchi Abdulhamid Cho'lpon

¹²⁶ Bu haqda qarang: Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. -Т.: «Ўқитувчи», 1996, 126-б.

tomonidan o'z vaqtida yasalgan *ozitqi* so'zi misolida yaqqol ko'rsa bo'ladi: «...*Har bir ona suti og'zidan ketmagan tentak gimnazistni bir «ozitqi» deb bilardi*». ¹²⁷ Abdulhamid Cho'lpon bu gapdagi *ozitqi* so'zini *achitqi*, *qichitqi* tipidagi yasalmalar modeliga (qolipiga) suyanib yasagan va uni «yo'ldan ozdiruvchi» (ruscha «soblaznitel») ma'nosida qo'llagan. Bu nutqiy parchada *ozitqi* so'zining yangi lisoniy-badiiy topildiq sifatida alohida estetik qimmat kasb etganligi shubhasiz, ammo u shu matndan tashqariga, umumtil doirasiga chiqqan emas, demak, umumtil neologizmi holatiga o'tmagan. Bunday holat Oybekning «Nur qidirib» povestidan keltirilgan quyidagi gapda ham kuzatiladi: «... chorrahada, balandlikda qizil sallali, qisqa ishtonli qopqora regulirovshchik-yo'lbon qo'llarini ohangdor o'ynatib, ko'cha harakatini boshqaradi». (22-bet) (individual neologizm – **yo'lbon**, regulirovshchik-**yo'lbon**)

Umumtil neologizmi til hodisasi, individual neologizm esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiyada, asosan, umumtil neologizmi o'rganiladi.

Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir: til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida neologizm bo'lgan so'z keyinroq neologizmlik «bo'yog'i»ni yo'qotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanishi mumkin. Masalan, *telefon*, *televizor*, *trolleybus*, *radio* so'zlari dastlabki paytlarda neologizm bo'lgan, hozir esa ularning birortasida yangilik bo'yog'i saqlanmagan, demak, bu so'zlar allaqachon neologizmlik holatidan chiqib, qo'llanishi odat tusiga kirgan leksemalarga aylangan. Bunday holat ba'zan qisqa davr ichida ham yuz berishi mumkin: keyingi 5-10 yil ichida o'zbek tili leksikasida paydo bo'lgan *test*, *litsey*, *ball*, *grant*, *kontrakt* kabi yangi so'zlarda, shuningdek, *hokim*, *tadbirkor*, *ishbilarmon* so'zlarining yangi ma'nolarida «yangilik bo'yog'ini yo'qotish», «odat tusidagi so'zga yoki ma'noga aylanish» sur'ati shu daraja tezlashganki, natijada ularni ko'pchilik qiynalmay anglaydigan va qo'llaydigan bo'lib qolgan. Demak, bu so'zlar neologizmlik holatidan zamonaviy qatlam birligi holatiga o'tib bo'lgan yoki o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda.

143-§. Leksik neologizm turlari. So'zning neologizmlik belgisi leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (mas., ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik neologizm quyidagi ikki turga bo'linadi:

N e o l o g i z m - l e k s e m a. Bunda leksema yaxlitligicha neologizm bo'ladi: *devident*, *internet*, *faks*, *interfaks* kabi.

N e o l o g i z m - s e m e m a. Bunda leksemaning o'zi emas, uning ma'nolaridan biri neologizm sanaladi. Bunga *ko'k* so'zining hozirgi tilda paydo bo'lgan «dollar» ma'nosini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Neologizmning yuzaga kelishi quyidagi omillarga tayanadi:

1. Jamiyatda yangi voqelik paydo bo'ladi, bu voqelikni nomlash zarurati esa tilda yangi so'z yoki atamaning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bunda: a) voqelikning nomi boshqa tildan o'zlashtiriladi: *komputer*, *monitoring*, *slayd* kabi; b) voqelikning nomi o'zbek tilining o'zida yasaladi: *MDH* (mustaqil davlatlar hamdo'stligi) kabi.

---

¹²⁷ Bu haqda qarang: Йўлдошев Маъруф Муҳаммаджонович. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати («Кеча ва кундуз» романи мисолида). НДА, Тошкент, 2000, 12 - 13-б.

2. Jamiyatda yoki tabiatda mavjud bo'lgan voqelikning nomiga sinonim tarzida yangi so'z yasaladi: *eskirtma* (*arxaizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi), *yangirtma* (*neologizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi) kabi.

Neologizm hodisasi frazemalar va grammatik birliklar doirasida ham uchraydi. (Bu haqda tegishli bo'limlarga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Tilning lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari qanday omillar ta'sirida yuz beradi?

2. Eskirish jarayonining natijalari nimalarda namoyon bo'ladi?

3. Leksik istorizmlar nima?

4. Leksik arxaizmlar nima? Uning qanday turlari bor?

5. Leksik istorizm va leksik arxaizmlar qanday farqlanadi?

6. Leksik neologizm nima? Uning qanday turlari bor?

7. Individual nutq neologizmi va umumtil neologizmi haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik istorizmlar - o'tmish voqeligining nomlari.

Leksik arxaizmlar - hozirgi paytda bor bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi.

Arxaizm-leksema – leksik arxaizmning bir turi. Unda leksema yaxlit holda eskirgan bo'ladi.

Arxaizm-semema – leksik arxaizmning ikkinchi turi. Bunda leksema yaxlit holda emas, qisman (semantik tarkibidagi ma'nolaridan biri) eskiradi.

Leksik-fonetik arxaizm – talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirish yuz beradi.

Leksik neologizm – yangilik bo'yog'i bor bo'lgan leksemalar.

Individual nutq neologizmi – ayrim shaxs nutqida voqe bo'lgan neologizm.

Umumtil neologizmi – nutqiy hodisadan til hodisasiga aylangan neologizm.

Neologizm-leksema – yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan leksema.

Neologizm-semema – tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaning semantik tarkibida yangi paydo bo'lgan ma'no (semema).

O'zbek tili leksikasining emotsional-ekspressiv jihatdan qatlamlanishi

Adabiyotlar: 11[73-75],27[67-71],32[119-121].

144-§. So'zning uslubiy bo'yog'i. O'zbek tili leksikasida so'zlar emotsional-ekspressiv jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar. Bunday so'zlarning semantik tarkibida faqat denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) mavjud bo'ladi: *yuz*, *oriq*, *ozg'in*, *jilmaymoq* kabi.

2. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlar. Bunday so'zlarning semantik tarkibida denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) bilan birga uslubiy bo'yoqlar (ifoda semalari, konnotativ semalar) ham mavjud bo'ladi: *turq* (denotativ ma'no+uslubiy bo'yoq), *dirdov* (denotativ ma'no+uslubiy bo'yoq), *qiltiriq*, *ipiltiriq* (denotativ ma'no +uslubiy bo'yoq), *irshaymoq* (denotativ ma'no +uslubiy bo'yoq) kabi.

I z o h: *yaxshi* va *yomon*, *g'azab* va *nafrat* kabi so'zlarda uslubiy bo'yoq bordek tuyuladi, aslida esa ularda uslubiy bo'yoq yo'q, bu so'zlar belgi yoki voqelikni atash (nomlash) bilan cheklanadi, shunga ko'ra emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlar sanalmaydi.¹²⁸

145-§. Emotsional-ekspressiv bo'yoqdor so'zlarning nutqda qo'llanishi. Uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'zlardan nutqda his-tuyg'ularni, so'zlovchining voqelikka nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Masalan: *Mamlakat bizlarga ishonsin! Biz shalvirab ishni xurjun qilaylik!..* (Uyg'). *Tursang-chi, muncha shalpayasan!* (H.SH.). Bu misollarda *bo'shshamoq* leksemasi o'rnida *shalviramoq* va *shalpaymoq* so'zlari qo'llangan va shu so'zlarning mazmun planidagi uslubiy bo'yoqlar ("kinoya", "mazax", "kesatq" semalari) hisobiga nutqda ekspressivlik ta'minlangan.

Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi quyidagi usullarga tayanadi:

1. L e k s i k u s u l. Bunda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'z nutqqa kiritiladi (yuqoridagi misollar).

2. K o n t e k s t u a l u s u l. Bunda uslubiy bo'yog'i yo'q bo'lgan so'z ma'lum kontekst yoki nutqiy muhit ta'sirida uslubiy buyoqdor so'zga aylantiriladi. (bu haqda "Ifoda semalari" bahsiga qarang).

3. A f f i k s a t s i y a u s u l i. Bunda betaraf ma'noli so'zlarga sub'yektiv baho ifodalovchi affiksial morfemalar qo'shiladi. (Bu haqda ham "Ifoda semalari" bahsiga qarang).

4. F o n e t i k u s u l. Bunda so'z tarkibidagi undoshlardan biri qavatlantiriladi (geminatsiya), unlilar cho'ziladi, urg'uning o'zni o'zgartiriladi, shular hisobiga ekspressivlik ta'minlanadi. M i s o l l a r: *Ishqilib, Zamira bechora uyatga chidayolmay ketib qolgan. Yashshamagurlar...* (P.Q.). Akam bechora go'shangada ko'rib, **xayro-o-o-on** bo'lib qolganlar. (Mirm.).

5. S o' z n i m e t a f o r i k q o' l l a s h u s u l i. Bunda ko'p ma'noli so'zning metaforaga asoslangan majoziy (hosila) ma'nosidan uslubiy figura sifatida foydalaniladi: *Muhtaram qayin otamizga! Siz bilan meni qorong'i zindonlarga tushirib, dor ostlarigacha tortgan... Homid ismli bir to'ng'izni, nihoyat ikki yillik sargardonlik so'ngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq bo'ldim.* (A.Qod.). Bu gapda *to'ng'iz* so'zi ko'chma ma'noda Homidga nisbatan qo'llangan, shu bilan Otabekning bu shaxsga nisbatan salbiy his-tuyg'usi, nafrati ifodalagan. Yana: *Mamajon lochin yigit, Serharakat, betinim.* (Q.M.). Bu gapda *lochin* so'zi o'z ma'nosida emas, ko'chma ma'noda- yigitning epchilligini, chaqqon va jasurligini baholash maqsadida qo'llangan.

¹²⁸ Bu haqda qarang: Ўзбек тили лексикологияси. Жамоа.-Тошкент: "Фан", 1981,160-161-б.

Yana qarang: Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А, Современный русский язык. -М.: "Айрис Пресс Рольф",2001,с.100-102.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uslubiy bo'yoqdorlik jihatdan so'zlar qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so'zlar va betaraf bo'lmagan (bo'yoqdor) so'zlar qanday farqlanadi?
3. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor so'zlardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
4. Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi qanday usullarga asoslanadi?
5. Ekspressivlikni ifodalashning quyidagi usullari haqida ma'lumot bering:
  - a) leksik usul;
  - b) kontekstual usul;
  - d) affiksatsiya usuli;
  - e) fonetik usul;
  - f) so'zni metaforik qo'llash usuli.

Tayanch tushunchalar

Uslubiy bo'yoq - so'zning leksik ma'nosiga qo'shimcha tarzda orttirilgan uslubiy ottenka, ifoda semasi.

Emotsional-ekspressivlik – ekspressiyaga (ta'sirchanlikka) egalik.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli- nutqda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'zning qo'llanishi hisobiga ta'sirchanlikning ifodalanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning affiksatsiya usuli- betaraf ma'noli so'zlarga sub'yektiv baho ifodalovchi affikslarni qo'shish orqali nutqda ta'sirchanlikka erishish.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli - uslubiy bo'yog'i bo'lmagan so'zning ma'lum kontekst ta'sirida uslubiy bo'yoqdor so'zga aylantirilishi orqali nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli- turli fonetik hodisalar (geminatsiya, unlilarni cho'zish, urg'uning o'rnini o'zgartirish) hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

So'zni metaforik qo'llash - so'zning metafora usulida ko'chirilgan ma'nosi hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi

Adabiyotlar: 11[75-78], 27[165-173]

146-§. Nutq, uning ko'rinishlari. Nutq so'zlovchining til birliklari vositasida fikrni shakllantirishi (ichki nutq) va ifodalashi (tashqi nutq) jarayonidir. U adabiy nutq va so'zlashuv nutqi ko'rinishlarida namoyon bo'ladi:

Adabiy nutq adabiy til me'yorlariga bo'ysundirilgan, demak, ishlov berilgan bo'ladi.

So'zlashuv nutqi nutqning ma'lum me'yorlarga kiritilmagan, ishlov berilmagan ko'rinishidir. U ko'proq erkin muloqot paytida ishlatiladi.

147-§. Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksik qatlamlar. Nutqning yuqoridagi ikki ko'rinishiga munosabat jihatidan lug'at boyligidagi so'zlar ikki xil qatlamga birlashadi:

I. U m u m n u t q q a t l a m s o' z l a r i. Bunday so'zlar adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham bir xil darajada ishlatiladi. Lug'at boyligidagi so'zlarning ko'pchiligi shu qatlamga mansubdir: zamonaviy qatlam so'zlari, ishlatilishi chegaralanmagan leksikaning aksariyati, shuningdek sinonimik qatordagi dominantalar, uslubiy bo'yog'i bo'lmagan betaraf ma'noli so'zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi.

II. N u t q n i n g m a ' l u m k o' r i n i s h i g a x o s l a n g a n s o' z l a r. Bunday so'zlar nutqning faqat bir ko'rinishiga (mas., adabiy nutqqa) xoslangan bo'lib, boshqa ko'rinishida (mas., so'zlashuv nutqida) ishlatilmaydi yoki, aksincha, so'zlashuv nutqida qo'llanib, adabiy nutqda ishlatilmaydi.

1. A d a b i y n u t q n i n g o'z i ham ikki xildir: rasmiy nutq va badiiy nutq.

- *rasmiy nutqda* fikrning ifodalanishi isbotlarga, faktlar ta'kidlanishiga tayanadi, shuning uchun unda tasviriy vositalar, uslubiy bo'yoqdor so'zlar ishlatilmaydi: to'g'ri ma'nodagi so'zlarning va soha terminlarining qo'llanishi ko'proq adabiy nutqning shu ko'rinishiga xosdir;

- *badiiy nutqda* ko'chma ma'noli so'zlar, ijobiy baho semalari bo'lgan leksemalar (*tabassum, mardonavor, chehra* kabilar) faol qatnashadi.

2. S o' z l a s h u v n u t q i d a fikr ifodasi ancha erkin bo'ladi, unda adabiy nutqqa xos bo'lmagan oddiy so'zlar (*qittay, ketvorgan...*), dialektizmlar (*opoqi, opog'oyi, kallapo'sh...*), jargonizmlar (*loy, yakan, satil...*), salbiy emotsiya ifodalovchi so'zlar (*bashara, tirjaymoq...*), vulgarizmlar (*go'rso'xta, to'nka, so'tak, qizig'ar...*), laqablar (*Bo'tqa, Burun, Qilich...*), ba'zan, hatto o'zbek tiliga o'zlashmagan, demak, o'zbek tili birligi darajasiga yetmagan boshqa til so'zlari (*alkash, bratan, molodets* kabi varvarizmlar) ham keng qo'llanadi.

148-§. Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qo'llanishi. Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanishi haqida gap ketganda, ularning badiiy asar tilida qo'llanishini alohida baholash kerak, chunki badiiy nutq bilan badiiy asar tili bir hodisa emas: badiiy nutq adabiy nutqning bir ko'rinishi, u albatta adabiy til me'yorlariga bo'ysundiriladi; badiiy asar tilida esa adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi: badiiy asardagi obraz va personajlar tilining tipiklashtirilishi shuni taqozo qiladi, demak, badiiy nutq badiiy asar tilining yetakchi komponenti, ammo yagona komponent emas. Unda badiiy nutq bilan parallel ravishda, asardagi maqsad va vazifalardan kelib chiqib, so'zlashuv nutqi qoliplari va elementlaridan, umumnutq qatlam so'zlaridan ham foydalaniladi: muallif nutqi, muallif tili shaklida berilayotgan bayon va izohlar, asosan, adabiy nutq me'yorlariga tayanadi (so'zlarning tanlanishi ham shunga asoslanadi), obraz va personajlar tilida esa funksional uslubning barcha turlaridan foydalaniladi.

149-§. So'zlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq ko'rinishlariga xoslanish:

1. So'zlashuv nutqida, ayniqsa, oddiy (jonli) so'zlashuvda:

a)soʻz, soʻz formalari va soʻz birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (baʼzan bir necha tovush) tushib qoladi: *obor* (<olib bor), *aytvor* (<aytib yubor), *pasqam* (pastqam), *bolla* (bolalar), *mashu* (<mana shu) kabi;

b)baʼzi tovushlarning soʻz tarkibidagi oʻrni almashadi (soʻzning metatezaga uchragan shakli qoʻllanadi): *turpoq* (<tuproq), *tervat* (tebrat), *toʻrgʻamoq* (<toʻgʻramoq) kabi;

d)bir tovush oʻrnida boshqa tovush (fonemaning fakulʼtativ varianti) qoʻllanadi: *kegin* (<keyin), *shoyi* (<shohi), *koʻynak* (<koʻylak), *qalmoq* (<qarmoq) kabi;

e)soʻz boshida, oʻrtasida yoki oxirida tovush orttiriladi: *oʻris* (<rus), *ishkop* (<shkaf), *tanka* (<tank), *banka* (<bank) kabi;

f)soʻz tarkibidagi ayrim unlilar uslubiy maqsadda choʻziladi: *ho-o-zir*, *ka-a-atta*, *ayta qo-o-l*, *jo-o-onim* kabi;

g)soʻz tarkibida bir xil undoshlar qavatlantiriladi, bunda soʻz urgʻusining oʻrni ham koʻpincha oʻzgartiriladi, shu tariqa leksemaning maʼnosida taʼkidlash, erkalatish, yalinish, maʼnoni koʻchaytirish kabi ottenkalar ifodalanadi: *mazá-mázza*, *yashá-yashsha* kabi;

h)soʻzlashuv nutqida kishi nomlarining, soʻz yoki soʻz birikmalarining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchrab turadi: *Dilor*(<Dilorom), *Muqad*(<Muqaddas), *Guli*(<Gulnora), *Dilfuz*(<Dilfuza), *kilo* (kilogramm), *marshrutka* (<marshrutli taksi), *metro* (<metropolitan) kabi;

i) soʻzlashuv nutqida intonatsiyaning ham oʻziga xos oʻrni bor: nutqiy vaziyatga qarab u tez-tez oʻzgarib turishi, bunda xabar-darak, soʻroq, buyruq mazmuni, taajjub, gumon, qatʼiylik kabi maʼnolar ifodalanishi mumkin;

j) feʼlning *-b(-ib)* affiksi bilan yasalgan ravishdosh shakli hamda "-gan" affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakli *edi* toʻliqsiz feʼli bilan birga kelganda "-uvdi", "-ovdi", "-gandi" shakllarida qoʻllanadi: *aytuvdi* (<aytib edi), *boruvdi* (<borib edi), *yozuvdi* (<yozib edi), *aytgandi* (<aytgan edi), *borgandi* (<borgan edi), *yozgandi* (<yozgan edi) kabi;

k) soʻzlarning subʼyektiv baho shakllariga keng oʻrin beriladi: *akajon*, *Lolaxon*, *dadamlar*, *yigitcha*, *qizaloq* kabi.

2.*Rasmiy nutqda* qonun, qaror, ariza, bildirgi, buyruq, nizom, yoʻriqnoma (instruksiya), eʼlon, hisobot, akt, shartnoma, tilxat kabi turli hujjatlar va ish qogʻozlari yoziladi. Bunday hujjat matnlarida avvaldan shakllanib, maʼlum qolipga tushgan konstruksiya, formulirovka va soʻz birikmalaridan keng foydalaniladi: *...ni qaror qiladi; ...lar taʼminlanadi; ...ga egadir; ...lar eʼtiborga olinsin; ...ga chora koʻrilsin; ...qoniqarli deb topilsin; biz, quyida qoʻl qoʻyuvchilar...; ...ni hisobga olib buyuraman; ...maʼlum qilaman; ...maʼlum qilamiz, ...ni soʻrayman, ...ning bajarilishini oʻz zimmamizga olamiz* kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Nutq nima? Uning qanday turlari bor?
- 2.Adabiy va soʻzlashuv nutqlari qanday farqlanadi?
- 3.Qanday soʻzlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi?
- 4.Qanday soʻzlar nutqning maʼlum turiga xoslangan hisoblanadi?

5. Rasmiy va badiiy nutqlarda qo'llanishga xoslangan so'zlar qanday farqlanadi?
6. So'zlashuv nutqida qo'llanishga xoslangan so'zlar, ularning ma'no xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
7. Badiiy nutq va badiiy asar tili qanday farqlanadi?
8. Nutqning u yoki bu turiga xos bo'lgan fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar haqida gapiring.

Frazeologiya

Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot

Adabiyotlar: 11[78-81],27[55-61,74-79],32[82-88],110[3-5]

150-§. Frazeologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning lug'at tarkibidagi frazemalar haqida ma'lumot beradi.

Frazema ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyadir. Masalan, *zo'raymoq* (leksema)-*avj olmoq* (frazema), *qiynalmoq* (leksema)-*azob chekmoq* (frazema) kabi. Demak, frazema ham leksema kabi lug'aviy birlik sanaladi, ammo o'zining ifoda va mazmun planlaridagi qator belgilari bilan leksemadan farqlanadi.

151-§. Frazemaning ifoda plani deganda uning tovush tomoni, leksik tarkibi, birikmaga yoki gapga teng konstruksiyasi nazarda tutiladi. Masalan: *ko'nglini olmoq* (birikmaga teng), *ko'zlari qinidan chiqib ketdi* (gapga teng), *boshi qotdi* (gapga teng), *ensasi qotdi* (gapga teng) kabi. Frazemalar orasida qo'shma gapga teng qurilishli turg'un konstruksiyalar ham uchraydi: *"g'or yog'ib, izlar bosildi"* kabi.

Frazemalar tarkibidagi so'zlarning bog'lanishi erkin birikma yoki gap tarkibidagi so'zlarning bog'lanishidan farq qilmaydi: ularning barchasida so'zlar tobelanish asosida bog'lanadi, biroq: a) erkin birikmadagi yoki gapdagi bog'lanish nutq jarayonida, nutq bilan bir paytda sodir bo'ladi; frazemadagi bog'lanish esa nutq paytidan ancha avval yuzaga kelib, turg'unlashib qoladi, inson xotirasida va tilda yaxlitligicha saqlanadi; b) erkin birikmadagi yoki gapdagi so'zlarni so'zlovchi o'z ixtiyori bilan almashtira oladi: *"keng ko'cha"* birikmasi o'rnida *"tor ko'cha"* birikmasini, *"men o'qiyman"* gapi o'rnida *"men ishlayman"* gapini qo'llashi mumkin, ammo *"yulduzni benarvon urmoq"* birikmasi o'rnida *"yulduzni narvonsiz urmoq"*, *"yulduzni shotisiz urmoq"*, *"yulduzni beshoti urmoq"* birikmalari qo'llanmaydi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, har qanday turg'un birikma frazema bo'lavermaydi. Masalan, *Birlashgan Milllatlar Tashkiloti* birikmasi turg'un konstruksiyadir, ammo to'g'ri ma'noli turg'un konstruktsiya bo'lganligidan frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda ko'chma ma'no ifodalashi shart.

Frazemalarning ifoda planida leksemalardan tashqari, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) va turli forma yasovchi morfemalar qatnashishi mumkin. Masalan, *ochiq yuz bilan* (bu frazemaning ifoda planida *"bilan"* ko'makchisi qatnashgan), *dam olmoq* (bu frazemaning ifoda planida *"-moq"* morfemasi ishtirok etgan). Keltirilgan misollarda ko'makchi va affiksial morfema frazemalarning doimiy belgilari hisoblanadi, chunki ular shu frazemalarning ichki grammatik qurilishiga mansubdir, ammo *dam oldim*, *dam olgin*, *dam olsin* kabi bog'lanishlarda qo'llangan *"-di+m"*, *"-gin"*, *"-sin"* morfemalari

(zamon, shaxs-son, mayl ko'rsatkichlari) shu frazemalarning ifoda planiga kirmaydi, chunki bu morfemalar nutq talabiga ko'ra qo'shiladi.

152-§. Frazemaning mazmun plani uning nimanidir nomlashi, ifodalashi, anglatishidir. Masalan, *og'zi-qulog'ida* frazemasining mazmun planida "xursand" ma'nosi ifodalangan.

Frazemaning mazmun plani albatta ko'chma ma'noga asoslanadi, aks holda uning to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan (*elektron hisoblash mashinasi, kvadrat uyalab ekish* kabi sostavli terminlardan) farqi qolmaydi.

Frazemaning mazmun planidagi ma'no *frazeologik ma'no* hisoblanadi. Qiyos qiling: leksemaning mazmun planida-"leksik ma'no"; frazemaning mazmun planida-"frazeologik ma'no". Frazeologik ma'no leksik ma'nodan murakkabroqdir, chunki u frazema tarkibidagi so'zlar bog'lanishidan kelib chiqadi va umumlashgan bo'ladi.

Frazemaning semantik tarkibida frazeologik ma'nodan tashqari, uslubiy bo'yoq ham mavjud bo'ladi. Masalan, *to'nini teskari kiymoq* frazemasining semantik tarkibida "o'chakishmoq" (frazeologik ma'no) bilan birga "qaysarlik" semasi (uslubiy bo'yoq) ham bor. *To'rt tomoni qibla* frazemasida "qayoqqa xohlasa ketaversin" ma'nosi bilan birga salbiy baho (uslubiy bo'yoq) ham ifodalangan. *Chehrasi ochiq* frazemasining semantik tarkibida esa "xushtabiat" ma'nosi ijobiy baho (uslubiy bo'yoq) semasi bilan qoplangan.

Salbiy yoki ijobiy baho semalari, odatda, frazemalarning mazmun planida bo'rtib turadi, bu omil frazemalardan nutqiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi uslubiy vosita sifatida foydalanish imkonini beradi, ayniqsa, badiiy asar tilida bunday birliklarning roli katta. **M i s o l l a r:** *Bir umr qulingiz bo'lmasam, kalomullo ursin, ko'zim ochildi, aka!* (T.M.) *Rangi quv o'chib, yupqa lablari titrab, ko'zlarining paxtasi chiqib ketdi.* (H.N)

Ba'zi frazemalarda qonun hujjatlari tiliga ixtisoslashish, terminlashish ham uchraydi. Bunday paytlarda frazema ma'nosida neytrallashish yuz beradi, uslubiy bo'yoq sustlashib, oxiri tushib qoladi. Buni jinoyat-protsessual kodeksida qo'llanadigan *aybini bo'yniga qo'ymoq, aybiga iqror bo'lmoq* kabi termin "frazemalar"da ko'rish mumkin.

153-§. Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari. Bu semalar frazeologik ma'noga tayanadi. Masalan: *aravani quruq olib qochmoq* (fe'l frazema), *arpasini xom o'rmoq* (fe'l frazema), *ammamning buzog'iday* (sifat frazema), *bag'ri qattiq* (sifat frazema), *bir og'iz* (ravish frazema), *bir og'izdan* (ravish frazema), *to'rt ko'z bilan* (ravish frazema), *tomdan tarasha tushganday* (ravish frazema) kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Frazema nima?
- 2.Nima uchun frazema ko'chma ma'noli turg'un konstruksiya sanaladi?
- 3.Frazemaning ifoda planini qanday tushunasiz?
- 4.Frazemalar erkin birikmalardan va to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan qanday farqlanadi?
- 5.Frazemaning mazmun plani haqida ma'lumot bering.
- 6.Frazeologik ma'no nima? U leksik ma'nodan nimasi bilan farqlanadi?

7. Frazemaning semantik tarkibidagi uslubiy baho (stilistik bo'yoq) haqida gapiring.

8. Frazemalardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?

9. Frazemalarning semantik tarkibida turkumlik semalari bo'ladimi?

Tayanch tushunchalar

Frazeologiya – tilshunoslikning frazemalar bilan shug'ullanuvchi bo'limi.

Frazema – ko'chma ma'noli turg'un konstruksiya.

Frazemaning ifoda plani – frazemaning moddiy-material tomoni: shakli, tuzilishi, leksik va fonetik tarkibi.

Frazemaning mazmun plani – frazemaning frazeologik ma'no va uslubiy bo'yoqdan iborat semantik tarkibi.

Frazeologik monosemiya va polisemiya

Frazemalarning semantik turlari

Adabiyotlar: 11[81-83], 27[101-107], 32[86-88], 110[5-6]

154-§. Frazeologik monosemiya – frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma'noning bo'lishidir. Chunonchi, *ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining semantik tarkibida "yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq" ma'nosidan boshqa frazeologik ma'no yo'q: "*Rizaning yuragiga qo'l solib ko'rgan Muhiddin uning javobidan xursand bo'ldi.*" (R.F.). "*Kechagi ishdan maqsadim u erdagi xotinlarning ko'ngliga qo'l solib ko'rish, undan keyin o'zimga ba'zi bir ishonchliroqlarini tanlab olish edi.*" (S.Z.). Keltirilgan gaplarning birinchisida *ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining variatsiyasi – "*yuragiga qo'l solib ko'rmoq*" ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no – "yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq" nazarda tutilgan.

155-§. Frazeologik polisemiya – frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma'noning bo'lishi. Masalan: *boshi(m) aylandi* frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma'no bor: 1) "Behud bo'lmoq" ma'nosi: "*stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi.*" "Muncha darmonsiz bo'lmasam",- o'yladi u". (S.Z.); 2) "Esankiramoq" ma'nosi: "*...muloyim qarab qo'yishlarini, ...jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi.*" (O.Yo.)

Leksemalarda bo'lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma'no ko'chish qonuniyatlariga asoslanadi.

156-§. Frazemalarning semantik turlari. Frazema ma'nosi bilan uning tarkibida qo'llangan leksemalar ma'nosi o'rtasidagi munosabat asosida frazemaning ikki semantik turi farqlanadi:

1. **F r a z e o l o g i k b u t u n l i k.** Bunday frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosi frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan izohlanadi. Masalan, *tepa sochi tikka bo'lmoq* frazemasini yaxlit holda "g'azablanmoq" ma'nosini –umumlashgan ko'chma ma'noni anglatadi. Bunday ko'chma ma'noga esa kishi darg'azab bo'lganida uning badanidagi tuklarning sezilar-sezilmas harakatga kelishi (psixo-fiziologik holat) asos bo'lgan, demak, frazemaning ko'chma ma'nosini frazema tarkibidagi so'zlarning

o'z ma'nolari bilan izohlash mumkin. Ya n a: *Ona suti og'zida* frazemasi yaxlit holda "hali yosh", "tajribasiz" ma'nosini anglatadi, bunday ko'chma ma'noni esa frazema tarkibidagi so'zlar ma'nosi bilan izohlash mumkin: *"Mahmadona, shumsan-da. Ona suting og'zingda-yu, soqolimning oqiga qaramay aql o'rgataman deysan"*. (O.)

2. F r a z e o l o g i k c h a t i s h m a. Bunday frazema ifodalagan ko'chma ma'no frazema tarkibidagi so'zlar anglatgan leksik ma'nolar bilan izohlanmaydi. Masalan, *ikki qo'lini burniga tiqib* frazemasi "quruqdan quruq, evaziga hech narsa olmay" ma'nosini ifodalaydi, bu ma'noni frazema tarkibidagi so'zlarning ma'nolari bilan izohlab bo'lmaydi: *"Kelmagandan keyin, domlaga "ozodlik" olib kelish kerak-da. Bu bo'lsa shumshayib, ikki qo'lini burniga tiqib keldi"*. (P.T.) "...Senga ish yo'q!"-deb, *bizni quvib yubordi. Katta o'g'lim bilan ikki qo'limizni burnimizga suqib o'z uyimizga bordik"*. (S.A.)

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma orasida ma'lum umumiylik va tafovutlar bor. Ularni quyidagicha izohlash mumkin:

Umumiylik: 1) ikkalasi ham turg'un konstruksiya sanaladi; 2) ikkalasida ham umumlashgan yaxlit bir ma'no (ko'chma ma'no) ifodalanadi; 3) ikkalasida ham uslubiy bo'yoq (uslubiy sema) bo'ladi, chunki frazemalarning barchasi voqelikni nomlash bilan cheklanmaydi, uni baholash xususiyatiga ham ega; 4) ikkalasi ham nutqda yaxlit holda bitta sintaktik vazifada qo'llanadi.

Farqlari: 1) Frazeologik butunlik tarkibidagi so'zlarning ma'nolari frazemaning ko'chma ma'nosini izohlaydi. Frazeologik chatishmada esa so'zlar ma'nosi bilan frazema ma'nosi (frazeologik ma'no) o'rtasida bunday aloqa yo'q; 2) frazeologik butunlikning ma'nosida ichki obraz saqlanadi: tarkibidagi so'zlarga xos ma'nolar sezilib turganligidan frazemaning ma'nosi ko'p qirrali, boy bo'ladi. Frazeologik chatishma ma'nosining gavdalanishida esa frazema tarkibidagi so'zlarning ma'nolari ishtirok etmaydi, shuning uchun unda ichki obraz so'nggan bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Frazemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Frazeologik monosemiya va polisemiya hodisalari qanday farqlanadi?
3. Frazemaning qanday semantik turlari bor?
4. Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma qanday farqlanadi?
5. Polisemantik frazemalarning uslubiy xususiyatlarini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Frazeologik monosemiya – frazemalarda bir ma'nolilik hodisasi.

Frazeologik polisemiya – frazemalarda ko'p ma'nolilik hodisasi.

Frazeologik butunlik – frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosini shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlash mumkin bo'lgan ibora.

Frazeologik chatishma – frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosi shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlanmaydigan ibora.

Frazemalarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari

Adabiyotlar: 11[83-87], 27[113-115, 123-125, 127-128, 137-141, 142-143], 32[88], 110[6-9].

157-§. Frazemalarning shakl munosabati asosida frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya yuzaga keladi:

I. Frazeologik omonimiya frazemalarning ifoda planidagi (shakldagi, tuzilishdagi) tenglik hodisasidir.

Q i y o s q i l i n g: 1. *Jon bermoq* - «barhayot qilmoq»: ... *Odamzodga jon bergan ham, jonini oladigan ham yaratganning o'zi* (P.T.)

2. *Jon bermoq* - «o'lmoq» «so'nggi marta nafas chiqarmoq»: *Semiz va hamisha yurak kasalidan qiynalib yurgan xotin arava ustida yulduz to'la osmonga termilib jon berdi.* (Sh.R.) Yana: 1. *Ustidan chiqmoq* - «Biror narsa qilinayotganda tepasiga borib qolmoq»: *Qaynanangiz rosa sevar ekan, rais, - dedi Ro'zi polvon hazil aralash, - ovqatning ustidan chiqdingiz* (Sh.R.). 2. *Ustidan chiqmoq* - «Bajarmoq»: *Demak, Hakimov telefonda bergan so'zining ustidan chiqibdi* (P.Q.).

Shaklan teng bo'lgan frazemalar tilshunoslikda omofrazemalar deb nomlanadi.¹²⁹

Erkin birikma bilan frazema (turg'un birikma) o'rtasidagi shakliy tenglik hodisasi frazeologik omonimiya emas, *frazeologik omonimlik* sanaladi. Demak, bunday holatlarda «*Omonimiya*» va «*omonimlik*» atamaları o'zaro farqlanadi. Chunonchi: 1. *Ko'z yummoq* (erkin birikma) – «Ko'zini yumib olmoq» ma'nosida; 2) *Ko'z yummoq* (turg'un birikma, frazema) – «ko'ra-bila turib e'tiborsiz qoldirmoq» ma'nosida; 3) *ko'z yummoq* (turg'un birikma, frazema) – «vafot etmoq» ma'nosida. Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida erkin va turg'un birikmalar, ikkinchi va uchinchisida esa turg'un birikmalar (frazemalar) o'rtasida shakliy tenglik borligini ko'ramiz. Birinchi va ikkinchi misollardagi shakliy tenglik omonimlik sirasiga, ikkinchi va uchinchi misollardagi shakliy tenglik esa omonimiya sirasiga kiradi.

II. Frazeologik paronimiya - tarkibidagi biror leksik komponent bilangina farq qiluvchi frazemalar. Bunday leksik komponentlar bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak: 1. *Yetti uxlab tushiga kirmaslik* – «mutlaqo o'ylamaslik, kutmaslik» - 2. *Yetti uxlab tushida ham ko'rmaslik* – «hech qachon ko'rmaslik» kabi. Bu ikki frazemaning tarkibidagi «kirmaslik» va "ko'rmaslik" so'zlari talaffuzida (ma'nosida emas, albatta) o'xshashlik bor, bunday frazemalar tilshunoslikda parafrzemalar deb nomlanadi. (27, 142 - b).

158-§. Frazemalarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari. Bunday munosabat asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi.

I. Frazeologik sinonimiya bir necha frazemaning bitta frazeologik ma'no atrofida birlashishidir. Masalan: 1) *pixini yorgan* – «ayyor», 2) *ilonning yog'ini yalagan* – «ayyor» kabi. Yana: 1) *yer bilan osmoncha* – «Juda katta farq», 2) *ot bilan tuyacha* – «Juda katta farq» kabi.

¹²⁹ Qarang: Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ko'rsatilgan asar, 138-6.

Leksik sinonimiyada bo'lganidek, frazeologik sinonimiyada ham sinonimik qatorlar yuzaga keladi: birinchi misoldagi *pixini yorgan* va *ilonning yog'ini yalagan* frazemalari «ayyor» ma'nosi bilan bitta sinonimik qatorni; ikkinchi misoldagi *yer bilan osmoncha* va *ot bilan tuyacha* frazemalari esa «juda katta farq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorni hosil qilmoqda.

Frazeologik sinonimlarda uslubiy bo'yoq, odatda, bo'rtib turadi. Aslida, frazeologik birliklar (frazemalar) xuddi shu maqsadda – voqelikni nomlashda uni o'tkir baholab berish uchun, shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning ta'sirchan, obrazli bo'lishini ta'minlovchi muhim uslubiy vosita sanaladi. Misollar: 1. *Bunga Botirning achchig'i keldi, buni Bo'ston sezdi* (S.N.). 2) *Keyingi nasihatimiz gapi qonini qaynatib yubordi.* (S. An.).

Frazeologik sinonimiya hodisasi ko'proq har bir tilning o'z frazemalari doirasida uchraydi: *Qilidan quyrug'igacha.* – *Ipidan ignasigacha; Quvonchi olamga sig'maydi.* – *Sevinchi ichiga sig'maydi* kabi. Boshqa tildan frazema o'zlashtirish juda passiv bo'lganligidan, o'zlashma iboralarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi.

Frazeologik sinonimiya hodisasini *frazeologik variatsiyadan* farqlash kerak: frazeologik sinonimiyada bir necha frazema bir ma'no atrofida birlashadi, demak, bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; frazeologik variatsiyada esa bitta frazemaning ichki ko'rinishlari nazarda tutiladi, bunday ko'rinishlar sinonimik qator hosil qilmaydi. Masalan: 1) *ko'zini yummoq*; 2) *bandalikni bajo keltirmoq*; 3) *jon bermoq*. Bu uch frazema bitta ma'noni – «vafot etmoq» ni bildiradi, shunga ko'ra bitta sinonimik qatorga birlashadi. *Qo'lini bigiz qilmoq* va *barmog'ini bigiz qilmoq* qo'shilmalari esa ikkita frazema emas: ular bitta frazemaning ikkita ko'rinishi, xolos. Bu frazema tarkibidagi "qo'l" va "barmoq" so'zlari o'rtasida sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'chishi (butun va qism munosabati) bor, bu hol "qo'l" so'zi o'rnida "barmoq" so'zining qo'llanishiga yo'l ochgan, ammo bir frazema o'rnida butunlay boshqa frazema yuzaga kelmagan, shunga ko'ra ular bitta frazemaning ichki ko'rinishlari – variatsiyalari sanaladi. Demak, variatsiyalar bir obrazga asoslanadi. Yana misollar: *Kiprik qoqmaslik.* - *Mijja qoqmaslik* (bir frazemaning ikki varianti, chunki "kiprik" va "mijja" so'zlarida bitta obraz mujassam).

Ba'zan leksema bilan frazema bir sinonimik qatorga birlashadi: *qaramoq* (leksema) – *ko'z qirini tashlamoq* (frazema), *xursand* (leksema) – *boshi osmonda* (frazema) kabi. Bular leksik-frazeologik sinonimlardir. Leksik-frazeologik sinonimlar qatorida leksema dominanta sanaladi. Demak, lug'aviy sinonimlar uch xil bo'ladi: 1) leksik sinonimlar (sinonimik qator faqat so'zlar birlashadi); 2) frazeologik sinonimlar (sinonimik qator faqat frazemalar birlashadi); 3) leksik-frazeologik sinonimlar (sinonimik qator so'z va frazemalar birlashadi).

II. Frazeologik antonimiya ikki frazemaning o'zaro zid ma'no ifodalashidir: *oshig'i olchi* va *ishi o'ngidan kelmaslik*; *boshi ko'kka yetmoq* va *fig'oni falakka* chiqmoq kabi.

Antonimiya hodisasi ikki frazema o'rtasidagina emas, leksema bilan frazema o'rtasida ham yuzaga kelishi mumkin: *xursand* (leksema)-*dili siyoh* (frazema), *landavur* (leksema)-*yulduzni benarvon uradigan* (frazema) kabi. Bular lug'aviy antonimlarning leksik-frazeologik turi sanaladi. Demak, lug'aviy birliklar o'zaro zid ma'no anglatishiga

ko'ra leksik antonimlar (so'z bilan so'z o'rtasida), frazeologik antonimlar (frazema bilan frazema o'rtasida) va leksik-frazeologik antonimlar (so'z bilan frazema o'rtasida) kabi mikrosistemalarni hosil qilishlari mumkin.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazemalarning shakl munosabatini qanday tushunasiz? Ma'no munosabatini-chi?
2. Frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya qanday farqlanadi?
3. Frazeologik sinonimiya va frazeologik variatsiyaning farqlarini tushuntiring.
4. Frazeologik antonimlar haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Frazeologik omonimiya – omonimlar doirasidagi shakli tenglik hodisasi.

Frazeologik paronimiya – tarkibidagi birorta leksema bilangina farqlanuvchi frazemalar.

Omofrazemalar – shaklan teng bo'lgan frazemalar.

Parafrazemalar – paronimik munosabatda bo'lgan frazemalar.

Frazeologik sinonimlar – bir ma'no asosida birlashgan sinonimlar.

Uslubiy bo'yoq - frazemalarning ijobiy yoki salbiy baho ifodalovchi semalari.

Frazeologik variatsiya – bitta frazemaning ikki xil ko'rinishi.

Leksik-frazeologik sinonimlar – so'z va frazemalar o'rtasidagi ma'no birligiga asoslangan sinonimlar.

Leksik-frazeologik antonimlar – so'z va frazema orasidagi ma'no ziddiyatiga asoslangan antonimlar.

O'z va o'zlashgan qatlam frazemalari

Adabiyotlar: 11[87] 27[180-183]

159-§. O'zbek tili frazemalari tarixan ikki qatlamga ajratilishi mumkin: o'z qatlam frazemalari va o'zlashgan qatlam frazemalari.

1. O'z qatlam frazemalari o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan yoki umumturkiy manbaga mansub frazemalardir. Bunday frazemalar asosida bevosita o'zbek xalqi (yoki turkiy xalqlar) hayotiga xos voqelik va shunga suyangan obraz yotadi: *ikki ko'zi to'rt bo'lmoq* (varianti: *ko'zi to'rt bo'lmoq*)-ma'nosi: "intizor bo'lmoq"; *bel bog'lamoq* (varianti: *bel(i)ni bog'lamoq*)-ma'nosi: "shaylanmoq", "otlanmoq";

2. O'zlashgan qatlam frazemalari - o'zbek tiliga boshqa tillardan o'tib, o'zlashib qolgan frazemalar. Bunday frazemalarning aksariyati kalka usulida o'zlashtirilgandir: *pashshaga ozor bermaslik* (ruscha *мухи не обидеть* frazemasining kalkasi)-ma'nosi: "beozor"; *pashshadan fil yasamoq* (ruscha *из мухи делать слона*

frazemasining ijodiy kalkasi)-ma'nosi: "bo'rttirib yubormoq", "oshirib yubormoq", "mubolag'a qilmoq".

Boshqa tillardan frazemalarning o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilishi o'zbek tilida juda kam uchraydi: *dardi bedavo* (tojik tilidan); *sukut-alomati rizo* (tojik tilidan) kabi.

Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyligi

Adabiyotlar: 11[87-89] 27[143-151]

160-§.Frazemalarning ishlatilish doirasiga ko'ra tavsifi. O'zbek tili frazemalarining ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan bo'lishi mumkin.

1.Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar millat vakillarining barchasi uchun umumiydir, ular barchaning nutqida bir xil darajada qo'llanadi, barchaga tushunarli bo'ladi: *ikki gapning birida, ko'ngliga qil sig'maydi, ter to'kmoq, g'azabi kelmoq* kabilar shular jumlasidandir.

2.Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar, asosan, muayyan dialekt yoki sheva birligi bo'lib, umumtil va adabiy til doiralarida qo'llanmaydi. Masalan, qipchoq lahjasi shevalarida *qo'lini moylab kelmoq* (ma'nosi: "xohlamay, loqayd ishlamoq"), *ayroni achimas* (ma'nosi: "loqayd", "beparvo"), *jiydaning ostidan o'tmoq* (ma'nosi: "esini yo'qotmoq", "miyasi aynimoq"), *qulog'i ostida qolmoq* (ma'nosi: "o'lmoq", "vafot etmoq") frazemalari uchraydi.¹³⁰

Ba'zan, umumtil frazemalarining u yoki bu shevadagi varianti (ko'rinishi) ham uchraydi: *Qo'yniga qo'l solib ko'rmoq* (umumtil frazemasini)-*ichiga qo'l solib ko'rmoq* (dialektal variant), *chillaki chillakini ko'rib chumak uradi* (umumtil frazema)-*chilgi chilgini ko'rib chumak uradi* (dialektal variant) kabi.

161-§.Ishlatilishi kasb-hunarga ko'ra chegaralanish frazemalarga xos emas, ammo frazemalarning kelib chiqishi va shakllanishida ijtimoiy mehnatning u yoki bu turi nolisoniy omil sifatida ishtirok etganligi shubhasiz: ko'pchilik frazemalar ijtimoiy mehnat bilan bog'liq voqeliklarga tayangan holda yuzaga kelgan. Masalan: *arpasini xom o'rmoq* (dehqonchilikka tayanilgan), *astar-avrasini ag'darmoq* (tikuvchilikka tayanilgan), *bo'zchining mokisiday* (to'quvchilikka tayanilgan), *temirni qizig'ida bosmoq* (temirchilikka tayanilgan), *misi chiqmoq* (zargarlikka tayanilgan) kabi.

162-§. Zamoniylig belgisiga ko'ra frazemalarning turlari.

1.Istorizm-frazemalar o'tmish voqeligiga xos iboralardir: *qo'sh qilich bir qinga sig'mas* (DLT, I,340), *taqdirga tan bermoq* kabi. Istorizm-frazemalar tilda juda kamdir.

2.Arxaizm-frazemalar - hozirgi tilda leksik yoki frazeologik sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazemalar. Masalan: *tengri rahmatig'a bormoq* (arxaizm-frazema) – *dunyodan o'tmoq, vafot etmoq, ko'z yummoq, o'lmoq* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari); *daqyonusdan qolgan*, varianti: *doqiyunusdan*

---

¹³⁰ Bu haqda qarang : Данияров Х. Опыт изучения диалектов в сравнении с узбекским литературным языком.- Ташкент: "ФАН", 1975,стр.214-215.

qolgan (arxaizm-frazema)- *almisoqdan qolgan, eski, qadimgi* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari) kabi.

3.Neologizm-frazemalar – yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan iboralar. Masalan: *tomi ketgan* (ma'nosi: "aqldan ozgan", "esi past"), *yangi o'zbeklar* (ma'nosi: "hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yuzaga kelgan yangi ishbilarmonlar") kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.O'zbek tili frazemalari tarixan qanday qatlamlarga ajratiladi?
- 2.O'z va o'zlashgan frazemalar haqida ma'lumot bering.
- 3.Boshqa tillardan frazema o'zlashtirishning qanday usullari bor?
- 4.Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan?
- 5.Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan?
- 6.Dialektizm-frazema haqida ma'lumot bering.
- 7.Frazemalarning yuzaga kelishida kasb-hunar bilan bog'liq omillar ta'siri bo'ladimi?
- 8.Zamoniylik belgisiga ko'ra frazemalarning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
- 9.Istorizm-frazema, arxaizm-frazema, neologizm-frazema haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam frazemalari - o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan frazemalar.

O'zlashgan qatlam frazemalari – boshqa tillardan kalka usulida yoki o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilgan frazemalar.

Dialektizm-frazema – biror dialekt yoki shevaga mansub frazema.

Istorizm-frazema - o'tmish voqeligiga asoslangan frazema.

Arxaizm-frazema - hozirgi o'zbek tilida sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazema.

Neologizm-frazema – yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan neologizm.

LEKSIKOGRAFIYA

Leksikografiya haqida ma'lumot

Adabiyotlar: 4[82-89],11[90-94],27[183-186]

163-§.Leksikografiya tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasidir.

Lug'atlar tildagi so'zlarni, iboralar, maqol-matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda o'z ichiga olgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'l yozma shaklida ham bo'lgan.

Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lug'at tuzish printsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lug'at tiplari va turlarini aniqlash;
- d) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;
- e) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- f) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- g) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

164-§. Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra dastlab ikki tipga bo'linadi: 1. Ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar; 2. Lisoniy (lingvistik) lug'atlar.

1. Ensiklopedik lug'atlarda tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor tildagi so'zlarga emas, balki shu so'zlar yoki so'z birikmalari vositasida nomlangan hodisalarga qaratiladi.

Ensiklopedik lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi.

U n i v e r s a l e n s i k l o p e d i y a l a r. Bunday lug'atlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk shaxslar (olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, san'atkorlar) haqida ma'lumot beriladi. "O'zbek... ensiklopediyasi" (14-jildlik, 1971-1980), shu kunlarda yaratilayotgan "O'zbek milliy ensiklopediyasi" (uning bir necha jildi nashrdan chiqdi) bunga misol bo'ladi.

S o h a e n s i k l o p e d i y a l a r i. Bunday ensiklopediya-larda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi: "Zoologiya ensiklopediyasi" (3-jildlik. Tesha Zohidov, 1960-1969), Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensiklopedik lug'at (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) shular jumlasidandir.

2. Lisoniy lug'atlarda so'z ma'nolari, imlosi, talaffuzi, iboralar (frazemalar), xalq maqollari, xullas, til birliklari va filologik tushunchalarga oid ma'lumotlar beriladi. Demak, lisoniy lug'atlarda til va nutq birliklari, til kategoriyalari haqida ma'lumot berish, maqol va matal kabi janr boyliklarini to'plash maqsad qilinadi.

Lisoniy lug'atlar ham dastlab ikki turga – umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlarga bo'linadi.

U m u m i y l u g ' a t l a r d a umumtil birliklari, ularning ma'nolari va qo'llanish xususiyatlari izohlanadi. Bunday lug'atlar bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli, izohli, izohsiz bo'lishi mumkin. "O'zbek tilining izohli lug'ati" (ikki tomli, 1981-y.), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (1959), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (besh tomli, 1950-1955) va boshqalar shular jumlasidandir.

X u s u s i y (m a x s u s) l u g ' a t l a r d a tilning lug'at boyligidagi birliklar ma'lum sohalar bo'yicha yoki shu tildagi ma'lum mikrosistemalar, guruhlar bo'yicha tanlab izohlanadi. "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.Yagudev, R.X.Mallin, 1952), "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiyev, 1974), "Tilshunoslik terminlarning izohli lug'ati" (A.Hojiyev, 2002), "O'zbek tilining izohli frazeologik

lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1978), "Imlo lug'ati" (Olim Usmon, 1949), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.A.Ahmedov, 1976), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1984), "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" (Sh.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.Shukurov, 1980), "Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q.Zokirov, M.M.Nabiyev, O'.Pratov, H.Jamolxonov, 1963) va boshqalar shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda o'zbek tilida yana bir qator yangi lug'atlar yuzaga keldi: "Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma" (N.Mahmudov, 1990), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 2000-y.), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, A. Hojiyev, 1995), "O'zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati" (R.Rasulov, I.Umirov, 1997), Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati (A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov, 2001), "Turkcha-o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at" (Nizomiddin Mahmud, Ertug'ul Yaman, 1993) shular jumlasidandir.

165-§. Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'atlar bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli bo'ladi: "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati" (H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimova, 1967) bir tilli; "Ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha geografiya terminlari lug'ati" (H.H.Hasanov, 1964), "Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at" (N.T.Hotamov, 1969), "Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q.Z.Zokirov, M.N.Nabiyev, O'.Pratov, H.A.Jamolxonov, 1963), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (V.V.Reshetovning umumiy rahbarligida, 1972) kabilar ikki tilli; "Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal anatomiya lug'ati" (A.A.Asqarov, H.Z.Zohidov, 1964). "Botanikadan ruscha-o'zbekcha entsikopedik lug'at"ga (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov) ilova qilingan "Botanik nom va terminlarning o'zbekcha-ruscha-lotincha so'zligi" (201- 254-betlar) hamda "Botanik nom va terminlarning lotincha-ruscha-o'zbekcha so'zligi" (255-294-betlar), "Zoologiya ensiklopediyasi"ga (T.Z.Zohidov) ilova qilingan "Sut emizuvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari" (1960, 210-228-betlar) hamda "Suvda va quruqlikda yashovchilar va sudralib yuruvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari" (1969, 195-226-betlar) esa ko'p tilli lug'atlardir.

Ikki tilli va ko'p tilli lug'atlardan asosan tarjimachilikda foydalaniladi. Shu sababli ular tarjima lug'atlari deb ham yuritiladi.

166-§.So'z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'atlar izohli va izohsiz turlarga bo'linadi: so'z yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lug'atlar *izohsiz lug'atlar* deb, shunday so'z yoki terminlarning ma'nolariga izoh beradigan lug'atlar *izohli lug'atlar* deb ataladi. Chunonchi: "O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati" (F.Kamolov va Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), "O'zbek tilining chappa lug'ati" (R.Qo'ng'irov, A.Tixonov, 1968) kabilar izohsiz lug'atlar, "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (Azim Hojiev, 1974), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (Bosh muharrir-prof.A.K.Borovkov, 1959), "O'zbek tilining izohli lug'ati", ikki tomli (1981-y.) kabilar izohli lug'atlardir.

167-§.Ob'yekti va predmetiga ko'ra ham lug'atlar xilma-xil bo'ladi. Chunonchi:

a) **terminologik lug'atlar:** "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.Yagudaev, R.X.Mallin, 1952). "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologiya lug'ati" (Sh.Boyburova, N.Takanaev, 1963), "Qisqacha ruscha-o'zbekcha iqtisodiy terminlar lug'ati" (O.Aminov, J.Do'stmuhamedov, A.Usmonov, 1971), "Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari" (I.Ismoilov, 1966) va h.k;

b) **frazeologik lug'atlar:** "O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1964); "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1978); "Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at" (M.Sodiqova, 1972); "Фразеологический словарь "Хазоин-ул Маоний" Алишера Наваи" (E.A.Umarov, 1971)

d) **orfografik lug'atlar:** "O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1940), "Imlo lug'ati" (Olim Usmon, 1941, 1949); "O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1956), "O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati" (F.Kamolov, Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), "Imlo lug'ati" (Y.Abdullayev, M.Omilxonova, S.Zufarova, 1970-1976), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (S.I.Ibrohimov, E.A.Begmatov, A.A.Ahmedov. (1976); "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, 1995);

e) **orfoepik lug'atlar:** "Talaffuz madaniyati" (O'.Usmonova, 1976). Ushbu risolaning 29-58-betlarida ayrim so'zlar talaffuzi (lug'ati) berilgan:

f) **antroponimik lug'atlar:** "O'zbek ismlari imlosi" (E.A.Begmatov, 1972); "O'zbek ismlari" (E.A.Begmatov, 1991);

g) **toponimik lug'atlar:** "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" (S.Qorayev, 1970);

h) **sinonimlar lug'ati:** "O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati" (A.Hojiyev, 1963), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiyev, 1974);

i) **chastota lug'ati:** "Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка" (I.A.Kissen, 1972). Bu tipdagi lug'atlarda o'zbek tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi;

j) **dialektologik lug'atlar:** "Xorazm shevalari", 1-kitob, (F.Abdullayev, 1961-yil), "O'zbek shevalari leksikasi" (kollektiv, 1966). Bu kitoblarda dialektologik tadqiqotlar natijasi bilan birga, sheva so'zlarining lug'atlari ham berilgan;

k) **tarixiy lug'atlar:** "O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at" (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1953), "Navoiy asarlari lug'ati" (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1972), "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 4 tomlik. O'zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi (hozir-akademik) E.I.Fozilov tahriri ostida. –Toshkent,1983 (I-II tomlar), 1984 (III tom), 1985 (IVtom); "Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug'at" (X.Nazarova, 1972), "Древнетюркский словарь" (kollektiv, 1969);

l) **internatsional so'zlar lug'ati** "Internatsional so'zlar lug'ati" (O.Usmon, 1959). "Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati" (Olim Usmon, Renat Doniyorov, 1965);

m) **teskari lug'at:** "O'zbek tilining chappa lug'ati" (R.Qo'ng'irov, A.Tixonov, 1968). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so'z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashtiriladi. "Chappa

lug'at" bir xil tovush yoki bir xil bo'g'in bilan tugagan qofiyadosh so'zlarni topishda juda qulay praktik qo'llanma hisoblanadi;

n)**etimologik lug'atlar:** "Этимологический словарь тюркских языков" (E.V.Sevortyan, 1974). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi; "O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev, M.Qodirov, 1997); "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 2000);

o)**maqol va matallar lug'ati:** "O'zbek xalq maqollari" (To'plovchi va tuzuvchilar: Mansur Afzalov, Saidahmad Xudoyberganov, Malik Rahmonov, Sobirjon Ibrohimov, Husayn Shams va Rustam Komilovlar, 1958, 1965); "Keng uyning kelinchagi" (Sh.Shomaqsudov, S.Dolimov, 1961).

Tekshirish savollari

- 1.Leksikografiya nima?
- 2.Leksikografiyaning vazifa doirasiga nimalar kiradi?
- 3.Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
4. Ensiklopedik va lisoniy lug'atlar qanday farqlanadi?
- 5.Umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlar qanday farqlanadi?
- 6.Lug'atlarning yana qanday turlarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Leksikografiya – tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasi.

Ensiklopedik lug'atlar – tabiat va jamiyatdagi muhim hodisalar, tarixiy-ilmiy voqealiklar, buyuk shaxslar haqida ma'lumot beruvchi lug'at tiplari.

Lisoniy lug'atlar – til birliklari, til tizimiga xos kategoriyalar haqida ma'lumot beruvchi lug'atlar.

Universal ensiklopediyalar – tabiat va jamiyatning barcha sohalariga oid muhim voqelik-hodisalar haqida ma'lumot beruvchi qomusiy lug'atlar.

Soha ensiklopediyalari – faqat bir sohaga oid ma'lumotlar beriladigan qomusiy lug'atlar.

Bir tilli lug'atlar – bir til materialiga asoslangan lug'atlar.

Ko'p tilli lug'atlar – bir necha til materiallariga asoslangan lug'atlar.

Izohli lug'atlar – so'z ma'nolari izohlangan, sharhlangan lug'atlar.

Izohsiz lug'atlar – so'z yoki termin ma'nolari izohlanmagan lug'atlar.

Terminologik lug'atlar – u yoki bu sohaga oid terminlar haqida ma'lumot beruvchi lug'atlar.

Lug'at maqolalarining joylashtirilish tartibi va maqola sxemalari

Adabiyotlar: 11[95-99]

168-§. Lug'atlarda so'zlar (maqola nomlari)ni joylashtirish tartibi quyidagi uch printsipga tayanadi:

- 1) tashqi tartib;
- 2) ichki tartib;
- 3) ma'no tartibi (semantik prinsip).

1. Tashqi tartib so'zning (yoki maqola nomining) birinchi harfiga – shu harfning alifbodagi o'rniga qarab belgilanadi

Arpa
Banoras
Vazir
Gavda

2. Ichki tartib so'zning (yoki maqola nomining) birinchi harfidan keyingi (ikkinchi, uchinchi va h.k.) harflariga – shu harflarning alifbodagi o'rniga qarab belgilanadi. Bu tartibga birinchi harfi bir xil bo'lgan so'zlarni joylashtirishda amal qilinadi:

Arpa
Arra
Asal
Astar
Banoras
Baraban

3. Ma'no tartibi omonim yoki polisemantik so'zlarni (yoxud omonim birikmalarni) joylashtirishda ishlatiladi. Bu tartibga ko'proq qomusiy (ensiklopedik) lug'atlarda va shunga yaqin turgan lug'atlar-spravochniklarda duch kelinadi. Chunonchi:

a) *Ohangaron* – daryo...
Ohangaron- shahar...
Chirchiq-daryo...
Chirchiq-shahar...

I z o h: **Ohangaron** va **Chirchiq** so'zlari dastlab daryo nomi bo'lgan, keyinchalik shu daryolar yoqasida yuzaga kelgan shaharlarni atay boshlagan. Bu hol daryo nomini oldin, shahar nomini esa keyin qo'yishga asos bo'lgan;

b) ba'zan bir nom bilan atalgan bir necha ob'ekt yoki predmet o'rtasida yuqoridagi singari bog'lanish bo'lmaydi yoki bunday bog'lanish aniqlanmagan bo'ladi. Bunday paytda ularning xo'jalikda, ilmda, umuman jamiyatda tutgan o'rni, mavqei hisobga olinadi:

Andijon – shahar...
Andijon – Andijon viloyatidagi posyolka

I z o h: Shahar viloyatning ma'muriy, ilmiy va madaniy markazi bo'lganligidan birinchi o'rinda berilgan:

d) shahar nomi bilan kishi nomi bir bo'lganda, kishi nomi oldin beriladi:
Beruniy – xorazmlik buyuk olim. (Q.: Abu Rayhon Beruniy).
Beruniy - Qoraqalpog'istondagi shahar...;

e) ixtirochining nomi o'zi ixtiro qilgan kashfiyot nomidan oldin yoziladi:
Veber Vilgelm Eduard (1804-1891)-nemis fizigi...
Veber Ernst Genrix (1795-1878)-nemis anatomi va fiziologi...

Veber - ...o'lchov birligi. V.E.Veber nomi bilan atalgan;

f) shahar yoki boshqa biror geografik ob'ekt nomi bilan shaxs nomi o'rtasida bog'lanish bo'lmagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745-1827)-italyan fizigi...

Volta -G'arbiy Afrikadagi daryo...;

g) o'simlik nomi bilan hayvon nomi bir xil bo'lganda, hayvon nomi oldin qo'yiladi:

Kanna - hayvon...

Kanna - o'simlik...;

h) juft so'zlar bir so'zdek alfavit tartibiga solinadi:

Shonalash

Shonli

Shon-shavkat

Shon-sharaf

Shon-shuhrat;

i) izohli va qomusiy lug'atlarda omonimik xarakterdagi so'zlar yoki so'z birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo ko'p ma'noli so'zlarning (yoki shunga yaqin bo'lgan ba'zi lug'aviy birliklarning) barcha ma'nolari bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) – a) odamning burni (to'g'ri ma'noda);

b) choynakning burni (ko'chma ma'noda).

Burun (2) - a) payt ravishi ("ilgari", "avval")

b) ko'makchi so'z

j)maqol va matallarni tematik guruhlarga birlashtirib, so'ng har bir guruhga oid maqollarning o'zini alifbo tartibida joylashtirish prinsipi ham bor. Masalan:

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Bahorgi beg'amlik – kuzgi pushaymonlik.

Barvaqt qilingan harakat,
Hosilga berar barakat.

Bekor turguncha, bekor ishla!

Belni peshlagan bilar,
Erni ishlagan bilar.

Vatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,
Odam – Vatanni.

Bo'l Vatanga paxtakor,
Vatan sendan minnatdor.

169-§.Lug'at maqolalari sxemalari (tuzilishi va so'z ma'nolarining izohlanish usullari) ham ma'lum prinsiplarga tayanadi. Chunonchi, lingvistik lug'atlarda dastlab so'zning o'zi, shundan so'ng uning bosh va yasama, dialektal va arxaik ma'nolari (agar shunday ma'nolari bor bo'lsa) yoritiladi. Har bir ma'no izohidan so'ng shunga oid misollar (ko'pincha badiiy adabiyotdan) keltiriladi. Ensiklopedik lug'at maqolalari esa boshqacharoq bo'ladi: ular davlat, respublika, millat, shaxs, o'simlik, hayvon, biror tarixiy voqea va hokazolarning har biri uchun maxsus tuzilgan sxema asosida yoziladi. Chunonchi, davlatlar haqidagi maqola sxemasi quyidagicha bo'ladi:

1. Umumiy ma'lumot.
2. Davlat tuzumi.
3. Tabiati.
4. Aholisi.
5. Tarixiy ocherk.
6. Respublikaning yetakchi partiyasi.
7. Uyushmalar.
8. Xalq xo'jaligi.
9. Meditsina.
10. Maorif va madaniyat.
11. Matbuot, radio, televideniye.
12. Fan va ilmiy tashkilotlar.
13. Adabiyot.
14. Arxitektura va tasviriy san'at.
15. Muzika.
16. Teatr.
17. Kino.
18. Sirk va estrada.
19. Badiiy havaskorlik.
20. Bibliografiya.
21. Karta va illustratsiyalar.

Millat yoki xalq haqidagi maqola sxemasi:

1. Nomi.
2. Definitiya (yashaydigan joyi, qaysi etnik guruhga mansubligi, ona tili).
3. Spu millat vakillarining soni.
4. Antropologik tipi (zarur bo'lganda).
5. Hukmron din (yoki o'tmishda qaysi din hukmron bo'lganligi).
6. Qisqacha tarixiy ma'lumot (etnogenez, xalq yoki millatning shakllanish davri, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va h.k.).
7. Moddiy va ma'naviy boyliklari.
8. Bibliografiya.
9. Illustratsiya.

O'simlik turi haqidagi maqola sxemasi:

1. Definitiya (qaysi oila va turkumga mansubligi).

- 2.Morfologik va biologik xarakteristikasi.
- 3.Areali (tarqalish joylari).
- 4.Amaliy ahamiyati, qo'llanishi (foydasi va zarari).
- 5.Shu o'simlikka ziyon keltiruvchi kasalliklar, zararkunandalar, ularga qarshi kurash choralari.
- 6.Bibliografiya.
- 7.Illustratsiya.

Til haqidagi maqola sxemasi:

- 1.Definitsiya (qaysi xalqning tili, qaysi til gruppasi yoki oilasiga mansubligi).
- 2.Qanday dialektlarga ega.
- 3.Tarqalishi.
- 4.Shu tilda gapiruvchilar soni.
- 5.Lug'at boyligi, fonetik va grammatik qurilishi haqida qisqacha ma'lumot.
- 6.Yozuvi.
- 7.Adabiy tilning shakllanish tarixi haqida qisqacha ma'lumot.
- 8.Bibliografiya.

Biografik maqola sxemasi:

- 1.Familiyasi, ismi, taxallusi.
- 2.Tug'ilgan va vafot etgan vaqti, joyi.
- 3.Definitsiya: qaysi davlat fuqarosi, millati, ijtimoiy kelib chiqishi, asosiy ish faoliyati, ilmiy darajasi, unvoni (yillari bilan) va h.k.
- 4.Qaysi partiyaga mansubligi (qachondan).
- 5.Ilmga, fan yoki texnikaga qo'shgan hissasi, asosiy ixtirolari yoki kashfiyotlari, mehnat yutuqlari.
- 6.Davlat idoralarida, oliy o'quv yurtlarida, rahbarlik lavozimlaridagi mehnati va ijtimoiy-siyosiy faoliyati.
- 7.Davlat organlariga, deputatlikka saylanishi.
- 8.Orden va medallar, Davlat mukofotlari bilan taqdirlanganligi (qachon va nima munosabat bilan).
- 9.Bibliografiya.

Tekshirish savollari

- 1.Lug'atda maqolalarning tashqi tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
- 2.Lug'atda maqolalarning ichki tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
- 3.Ma'no tartibini qanday tushunasiz?
- 4.Maqola sxemalari haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Tashqi tartib – lug'atlarda so'zning (lug'at maqolasining) alifbodagi harflar tartibida joylashtirilishida shu so'z (maqola) boshidagi birinchi harfga asoslanish.

Ichki tartib – lug’atlarda bir xil harf bilan boshlangan so’zlarning (maqola nomlarining) ikkinchi, uchinchi va keyingi harflariga, shu harflarning alifbodagi tartib o’rniga asoslanish.

Ma’no tartibi – omonim yoki polisemantik xarakterdagi so’zlarning (yoki birikmali nomlarning) joylashtirilishida ularning ma’nosiga va tematik guruhlanishiga tayanish prinsiplari.

Lug’at maqolalarining tuzilishi – maqola mazmunining avvaldan belgilangan sxemaga (kompozitsion-strukturaviy qolipga) tayanib yoritilishi.

O’zbek lug’atchiligi tarixidan qisqacha ma’lumot

170-§. O’zbek lug’atchiligi tarixi, aslida, eski turkiy til lug’atchiligi va arab tili lug’atchiligi tarixi bilan uzviy bog’liqdir: "Devonu lug’otit turk" (1073-1074-y.), "Muqaddimatul adab" (1137-y.), "Kitob ul-idrok li lisanul atrak" (1312-y.), "Attuhfatuz zakiyatu fil lug’atit turkiya" (XIII asr) kabi asarlar arab tilida va arab tilshunosligi an’alarida yozilgan bo’lsa-da, ularning barchasida qadimgi turkiy til va eski turkiy til lug’ati o’z ifodasini topgan.

"Devonu lug’otit turk" (1073-1074-y.)-Mahmud Koshg’ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari. Unda Markaziy Osiyodan Qora dengiz bo’ylarigacha cho’zilgan hududda yashovchi turkiy urug’lar, qabilalar, elatlar, ularning tillari haqida ma’lumot beriladi. Xalq og’zaki ijodidan namunalar keltiriladi. Lug’atning bizgacha bitta qo’lyozmasi etib kelgan. Bu qo’l yozma, kotibning ta’kidlashicha, Mahmud Koshg’ariyning o’z qo’li bilan yozilgan nusxadan ko’chirilgan bo’lib, 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. U Istanbulda saqlanmoqda.

"Devonu lug’otit turk" arab tilidan nemis, usmonli turk va o’zbek tillariga tarjima qilingan¹³¹

"Muqaddimatul adab" (1137-y.)-Mahmud az-Zamaxshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag’ishlab yozgan asari. Bu asar besh qismdan iborat bo’lib, ularda otlar, fe’llar, bog’lovchilar, ot o’zgartishlari va fe’l o’zgartishlari haqida bahs yuritiladi. Arabcha so’zlarning ostida forsha, ba’zilarida turkiy, hatto mo’g’ulcha tarjimalari berilgan. Asar 1706-yilda Xo’ja Is’hoq Afandi tomonidan usmonli turk tiliga, keyinchalik fransuz va nemis tillariga ham tarjima qilinib, Parij, Leypsig, Vena, Leyden, Qozon shaharlarida, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marta nashr etilgan.¹³² Manbalarda ta’kidlanishicha, "Muqaddimatul adab"ning chig’atoy tilidagi tarjimasini az-Zamaxshariyning o’zi tomonidan amalga oshirilgan.

«Attuhfatuz zakiyatu fil lug’atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa»), XIII asrning oxirida yozilgan).-Muallifi noma’lum. Bizgacha bu asarning bitta nusxasi yetib kelgan, u Turkiyadagi shaxsiy kutubxonalaridan birida saqlanadi.

Lug’at arab tilida yozilgan, uni turkshunos Besim Atalay turkcha izohlar bilan nashr ettirgan. Lug’atda qipchoq o’zbeklari tili tavsiflangan. U 1968-yilda taniqli tilshunos Solih Mutallibov tarjimasida o’zbek tilida nashr ettirilgan.

---

¹³¹ Bu haqda qarang: Маҳмуд КошҒарий. Девону луҒотит турк. 1-том. Таржимон-С.Муталлибов. –Тошкент; Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1960, 37-38-б.

¹³² Bu haqda qarang: Маънавият юлдузлари.-Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999, 122-б.

«**Kitob ul-idrok li Lison il-atrok**» («Turkiy tillarni bilish kitobi», 1312-y.)- Abu Hayyan Andalusiyaning turkiy tillarning leksikasi va grammatikasiga oid asari. Unda o'z davrining turkiy lahja va shevalari haqida ma'lumot berilgan.

«**Kitobu bulg'atul mushtaqori lug'atit turk val qifchoq**» («Turk va qipchoq tilini bilishni istaganlar uchun qo'llanma», XIV asr)-Jamoliddin Abu Muhammad Abdulahad Turkiy tomonidan yaratilgan lug'at. Asarning arabcha matni qora, turk so'zlari esa qizil siyohda yozilgan. Lug'atning leksikografik materiali 4 bo'linga ajratilgan: 1) xudo va osmon, unga bo'ysunuvchi jami mavjudotlar haqida; 2) yer, uning usti va ostida bor bo'lgan narsalar haqida; 3) ravishdoshlar; 4) fe'llar.

Bu asar turkiy tillar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Uning qo'lyozmasi Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

171-§. O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy (eski o'zbek tili) davri. O'zbek lug'atchiligi tarixida chig'atoy tili deb nomlangan eski o'zbek adabiy tili davri (XIV-XIX asrlar) alohida o'rin tutadi.

XV-XVI asrlardan boshlab Alisher Navoiy ijodiga qiziqishning ortib borishi qator lug'atlarning yaratilishiga olib keladi. Quyida shulardan ayrimlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi:

«**Badoeul lug'at**». Bu lug'at XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida Sulton Husaynning topshirig'iga binoan Hirotlik Tole Hiraviy tomonidan tuzilgan. U «O'zbekcha-forscha lug'at» harakterida bo'lib, mingga yaqin so'z va iborani o'z ichiga oladi. Lug'atda ta'kidlanishicha, unda Alisher Navoiy she'riyati tilini izohlash maqsad qilingan.

Lug'at qo'lyozmasi Sankt-Peterburgdagi M.Ye.Saltikov-Shchedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda. U 1961-yilda prof.A.K.Borovkov tomonidan maxsus sharhlar bilan rus tilida nashr qilingan.¹³³

Abushqa (XVI asr)- chig'atoycha-turkcha izohli lug'at. Muallifi noma'lum. A bu sh q a so'ziga izoh bilan boshlanganligi uchun, lug'at shu so'z bilan nomlana boshlangan. Bu so'z eski o'zbek tilida kekxa, qari, nuroniy chol ma'nolariga ega bo'lgan. Lug'at Alisher Navoiy asarlari leksikasini izohlashga asoslangan, ammo unda Navoiy zamondoshlari asarlaridan ham misollar keltirilgan.

Abushqa 1862-yilda vengr sharqshunosi G.Vamberi tomonidan vengr tilida, keyin esa rus sharqshunosi V.V.Velyaminov-Zernov tomonidan 1868-yilda nashr ettirilgan.

«**Lug'ati turki**»-chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi –Fazlullaxon). Bu lug'at XVII asrning ikkinchi yarmida tuzilgan bo'lib, 1825-yilda Kalkuttada nashr etilgan. Unda eski o'zbek tilining lug'ati va grammatikasiga oid ma'lumotlar bor.¹³⁴

«**Kelurnoma**»-chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi-Muhammad Yoqub Chingiy). U XVII asrning oxirida yozilgan. Lug'at 15 bobdan iborat, shundan 14 bobida o'zbek tili fe'llari alifbo tartibida berilgan; 15-bobi 9 qismdan tarkib topgan, har bir qism alohida mavzuga bag'ishlangan: 1-qismda kosmografiyaga oid so'z va atamalar, 2-qismda geografiyaga oid so'zlar, 3-qismda hayvon nomlari, 4-qismda ovchi

---

¹³³ Qarang: A.K.Borovkov. «Бада'и' ал-лугат». Словарь Тали' Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои.-Москва: Изд-во Восточной литературы, 1961.

¹³⁴ Bu haqda qarang: Г.Абдурахмонов, Ш.Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси.-Тошкент: «Ўқитувчи», 1973,8-б.

qushlar va uy parrandalari nomlari, 5-qismda insonning ichki va tashqi a'zolari nomlari, 6-qismda ota-ona, qarindosh nomlari, 7-qismda harbiy terminlar, 8-qismda sonlar, 9-qismda esa grammatik shakllar berilgan.

Lug'atning qo'lyozma nusxalaridan biri O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida, ikkinchisi London muzeyida saqlanadi.¹³⁵

«**Sanglah**»-Mahdixon Muhammad Nizomiddin Muhammad Hodiy al-Husayniyning chig'atoycha-forscha lug'ati. U 1760-yilda yozib tugatilgan. Uning "Xulosai Abbosiy"deb nomlangan qisqartirilgan varianti ham bor. Lug'at 6 ta mabna (bob)dan tarkib topgan. Ularda fe'llar, fe'l qo'shimchalari, unlilar uyg'unlashuvi, kishilik va ko'rsatish olmoshlari, kelishik qo'shimchalari, so'roq olmoshlari, sifatlarning qiyosiy darajalari, so'z yasalish modellari, qo'shma fe'llar, frazeologizmlar, fonetikaga oid kuzatuvlar, imlo, turkiy va fors tillari o'rtasidagi aloqalar haqida ma'lumot beriladi.

Lug'atning materiali Alisher Navoiyning 12 ta she'riy va 9ta nasriy asari tiliga asoslangan, ammo unda Bobur, Fuzuliy, Husayin Mirza, Lutfiy, Sa'didin Safoyi, Rumi, Ali Usmon asarlari tilidan foydalanilgan o'rinlar ham bor.

Asarda muallif yoshligidan Alisher Navoiy she'rlarini o'qishga juda qiziqqanligini, shu bois buyuk so'z sultoni Alisher Navoiy asarlari tilini tushunib olishga yordam beradigan kitob yozishni maqsad qilganini aytadi.

"Sanglah"ning bir necha qo'l yozmalari bizgacha yetib kelgan, ular Londondagi Britaniya muzeyida, Stanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida va Kalkuttadagi kutubxonada saqlanadi.¹³⁶

"Lug'ati chig'atoy va turki usmoniy"- Shayx Sulaymon Buxoriyning 1882 yilda Stanbulda nashr etilgan ikki jildli lug'ati (ikkinchi jildi topilmagan). Lug'atning birinchi jildida 8 mingga yaqin so'zning ma'nolari o'zbek tili shevalari, Alisher Navoiy, Lutfiy, Ogahiy kabi shoirlarning asarlari tili, qo'shiq, lapar, maqol, matallardan olingan namunalar asosida ifodalangan.

172-§.XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda lug'atchilik. XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinadi, natijada rus ma'murlari va harbiylari faoliyatida mahalliy xalqlarning tilini o'rganish ehtiyoji yuzaga keladi, bu hol bir qator "Ruscha-sartcha" va "Sartcha-ruscha" lug'atlarning yaratilishiga sabab bo'ladi. Quyidagilar shular jumlasidandir:

V.Nalivkin va M.Nalivkina. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики. По наречиям наманганского уезда.-Казань, в университетской типографии, 1884.

A.V.Starchevskiy. Переводчик с русского языка на сартовский. (Издано при пособии Военного-ученого Комитета Главного Штаба). -С.-Петербург, Типография и Литография А. Траншеля, Стремянная, №12, 1886.

---

¹³⁵ Lug'at haqida qarang: Zufarov S. Келурнома. //«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, №3; Кариев Ш.О. О труде Мухамеда Якуба Чинги «Келурнаме»./«Общественные науки в Узбекистане», 1966, №9

¹³⁶ Bu haqda qarang: K.Мухитдинов. "Санглах" Мирзы Мухаммеда Мехдихана (исследование, комментарии, перевод и транскрипция. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.-Тошкент, 1971.)

V.Nalivkin. Руководство к практическому изучению сартовского языка. Второе издание.-Ташкент, типография Туркестанского товарищества печатного дела, 1897.

Kiyas-Bekov. Словарь и элементарная грамматика сартовского языка.-Ташкент, 1907.

L.Afanasyev. Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами.-Скобелев, 1908.

S.A.Lapin. Карманный русско-сартовский словарь с приложением краткой грамматики узбекского-русского языка, изд.1, -Самарканд, 1914.

M. Preobrajenskiy. Карманный русско-сартовский словарь. Издание Книготорговца А.А.Куприянова. Издание 2-е значительно дополненное.-Ташкент. Типо-лит. «Турк Курьер», 1917.

173-§.XX asrning 30-yillarida lug'atchilik. XX asrning 30-yillaridan so'ng O'zbekistonda lug'atchilikka yana-da ko'proq e'tibor berildi: O'rta va Oliy o'quv yurtlari uchun darslik va qo'llanmalarning yaratilishi, O'zbekiston Xalq Komissarligi qoshida Fanlar Komitetining ish boshlaganligi turli fanlar bo'yicha bir tilli va ikki tilli terminologik lug'atlarning yaratilishini taqozo qildi, natijada Fanlar Komiteti huzurida Terminologiya qo'mitasi tashkil etildi va shu qo'mita boshchiligida turli fanlar bo'yicha qator lug'atlar yaratildi.: «Ruscha-o'zbekcha matematika terminlari so'zligi», 1933 (T.N.Qori-Niyoziy), «Ruscha-o'zbekcha paxtachilik terminlari so'zligi», 1933 (N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o'zbekcha ma'muriy-huquqiy so'zlik», 1933 (N.Sarimsoqov), «Paxtachilikka doir qisqacha izohli lug'at», 1934 (S.Ibrohimov), «Ruscha-o'zbekcha qishloq xo'jalik terminlari lug'ati», 1936 ((N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o'zbekcha botanika terminlari lug'ati», 1936, 1939 (N.Sayfulmulukov), «Zoologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati», 1938 (T.Zohidov), «Qisqacha ruscha-o'zbekcha geografiya terminlari lug'ati», 1940 (M.X.Bektemirov, S.M.Saydrasulov), «Ruscha-o'zbekcha fizika terminlari lug'ati», 1940 (K.Abdurashidov), «Ruscha-o'zbekcha tuproqshunoslik terminlari lug'ati», 1940 (N.V.Kimberg, M.Bahodirov), «Ruscha-o'zbekcha geologiya terminlari lug'ati», 1941 (M.Mirboboyev, A.Sodiqov, S.Sultonov) va boshqalar shular jumlasidandir.

174-§.XX asrning 40-yillarida lug'atchilik. Bu yillarda lotin o'zbek yozuvidan rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuviga o'tildi, shu munosabat bilan yangi yozuvda tuzilgan yana bir qator umumiy va maxsus lug'atlar yaratildi. «O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati», 1940 (S.Ibrohimov, M.Rahmonov), «O'zbekcha-ruscha lug'at», 1941 (T.N.Qori-Niyoziy, A.K.Borovkov), «Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at», 1942 (I.A.Kissen, K.S.Koblov), «Imlo lug'ati», 1941,1949 (Olim Usmon) va boshqalar.

175-§. XX asrning 50-yillaridan asr oxirigacha bo'lgan davrda o'zbek lug'atchiligi. Bu yillarda turli sohalarga oid terminologik lug'atlar bilan birga «Ruscha-o'zbekcha», «O'zbekcha-ruscha» filologik lug'atlar, qomusiy lug'atlar, izohli lug'atlar, frazeologik lug'atlar, chastota lug'ati, chappa lug'at, maqol va matallar lug'ati kabi ko'plab leksikografik asarlar yaratildi (bu davr lug'atlaridan namunalar darslikning «Leksikografiya haqida ma'lumot» bo'limidagi tegishli paragraflarda keltirilgan).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1.XI-XIII asrlarda yozilgan qanday lug'atlarni bilasiz? Bunday lug'atlarning turkiy tillarga qanday aloqasi bor?

2.O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy tili davrida qanday lug'atlar yaratilgan? Bu lug'atlarning tuzilishi, leksik va grammatik materiali haqida nimalarni bilasiz?

3.XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yaratilgan lug'atlar haqida ma'lumot bering.

4.XX asrning 30-40-yillarida bir tilli va ikki tilli terminologik lug'atlarning yaratilishiga ko'proq e'tibor berilganligini qanday izohlaysiz?

5.XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan lug'atlarning turlari, ob'yekti haqida ma'lumot bering.